

Biseri našeg nobelovca

IVO ANDRIĆ

Jelena, žena koje nema

IVO ANDRIĆ

JELENA, ŽENA KOJE
NEMA

ANIKINA VREMENA

Šezdesetih godina prošloga stoleća prodirala je i u najudaljenije krajeve ove zemlje neodređena ali jaka želja za znanjem i boljim životom koji znanje i prosvjećenost donose sobom. Ni Romanija ni Drina nisu mogle sprečiti da ta želja ne prodre i u Dobrun i ne ozari i popa Kostu Porubovića. A pop Kosta, čovek već u godinama, bacio je pogled na svog sina jedinca Vujadina, bledog i bojažljivog dečaka. Odlučio je po svaku cenu da ga da na škole. Preko svojih prijatelja, nekih sarajevskih trgovaca, uspeo je da ga pošalje čak u Karlovce, „da uhvati bar godinu-dve bogoslovije“. Toliko je upravo i uhvatio, jer potkraj druge godine umre naglo pop Kosta. Vujadin se vrati kući, i tu ga oženiše i zapopiše na očevoj parohiji. Već prve godine žena mu rodi, istina žensko, ali godine su pred njima, i svi su izgledi da će Porubovići još zadugo popovati u Dobrunu.

Samo, sa pop-Vujadinom nije bilo sve u redu. Ne bi se moglo određeno kazati, i niko nije pravo ni znao, ali svak je osećao da ima neka nelagodnost između novog popa i parohijana. A ta nelagodnost nije mogla da se odbije na mladost i nevestinu popa Vujadina, jer se nije smanjivala nego s vremenom sve više rasla. Pop Vujadin je bio stasit i lep kao svi Porubovići, ali mršav, bled, neobično povučen i ćutljiv, i pored sve mladosti sa nečim starački hladnim i sivim u glasu i očima.

Pred samu austrijsku okupaciju zadesi popa Vujadina nesreća: umrla mu je popadija pri porođaju drugog deteta. Otada još se više otuđi od sveta. Devojčicu dade ženinoj rodbini u Višegrad, a on je živeo u velikoj zgradi kraj dobrunske crkve, sam, gotovo bez ikakve posluge.

Obavljao je redovno obrede, odazivao se na sahrane, vršio krštenja i venčanja i čitao na zahtev molitve, ali nije razgovarao ni pio sa seljacima u crkvenoj porti, nije se šalio sa snašama, ni prepirao zbog bira s dužnicima. Zato narod, koji i inače zazire od ćutljiva i žalosna čoveka, a naročito hoće zdrava i rečita sveštenika, nije nikako mogao da se privikne na pop-Vujadina. Svaku bi mu drugu manu lakše oprostili. Žene, koje i na selu stvaraju dobar ili rđav glas, govorile su za pop-Vujadina da mu kiša iz čela bije, da im se ne mili crkva, i uvele pominjale „pustog pop-Kostu“.

- Tup je i izgubljen - žalili su se seljaci, i sećali se odmah pop-Vujadinova oca, pokojnog pop-Koste, čoveka gojazna, vesela, a pametna i rečita, koji je živeo lepo i s narodom i s Turcima, i s malim i velikim, čija

je sahrana bila opšta žalost. Stariji ljudi su pamtili i Vujadinova deda, pop-Jakšu, zvanog Đakon. I to je bio sasvim drukčiji čovek. U mladosti je bio hajduk, i nije to krio. Kad bi ga zapitali: „Zašto tebe, oče popo, zovu Đakon?“ - on bi odgovarao slobodno i nasmejano:

- E, sinko, kad sam bio đakon, ja sam se odmetnuo u hajduke, i kako svaki hajduk mora da ima nadimak, mene su prozvali hajduk Đakon. I to mi ime ostalo. Ali poslije naišle godine i udarile na me časti, kao na šarova kolje, pa im nezgodno bilo da me zovu hajdukom; i tako meni otpade ono „hajduk“, kao žabi rep, a ostadoh Đakon.

To je bio starac sa bujnom kosom i velikom bradom koja je rasla u strane, i do pred smrt nije pobeležila nego ostala riđa i nepokorna. Plahovit, nasilan i oštar, on je imao i među pastvom i među Turcima iskrenih prijatelja i velikih neprijatelja. Voleo je piće i nije mu bilo mrsko žensko sve do pod starost. Ali pored svega toga, bio je mnogo voljen i uvažen.

U svojim dugačkim razgovorima uz viku i rakiju, seljaci nisu nikako mogli da razbistre i dokuče zašto im je pop takav i zašto nije nalik ni na oca ni na deda. A pop Vujadin je sve više greznuo i propadao u samoći i udovačkom životu. Progruša mu se brada i posede kosa na slepoočnicama, upadoše mu obrazi i posiveše nekako, da mu se zelene velike oči i pepeljaste obrve nisu izdvajale iz lica. Visok, prav i ukočen, govorio je samo kad je bilo neophodno potrebno, dubokim glasom bez boje i živosti.

Prvi bar donekle školovan pop u toj porodici koja već stotinu godina opslužuje dobrunsku crkvu, pop Vujadin je i sam dobro uviđao koliko je nezgodna njegova narav, kao i njegovo držanje; on je znao šta narod traži i kakvog popa želi. Znao je da je to upravo protivno od onoga što on može i što jeste. To saznanje ga je uvek mučilo, ali ono ga je samo još više kočilo i ledilo, čim bi došao u dodir sa svetom. Malo-pomalo, ono je prelazilo u duboku, nesavladljivu odvratnost prema svemu tome svetu.

Čamotinja i mnoga teška odricanja udovačkog života naglo su produbljavala i širila jaz između njega i parohijana. I dotad je patio što ne može da se približi, zagreje i pomeša sa svetom. Sad je bivalo sve gore, jer je sada bilo stvari koje je morao svesno da krije pred svetom, a to je povećavalo njegovu povučenuost. I dosad su svaki pogled i svaka reč izmenjeni s ljudima bili za njega muka i teret i bolno udvajanje. Sada je to postajalo i opasnost. A strah da se ne oda činio ga je još više nesigurnim, podozrivim.

Tako je njegova odvratnost prema ljudima rasla, taložila se u njemu i, kao skrivana gorčina, trovala ga nerazumljivom i nesvesnom, ali

stvarnom mržnjom čiji se krug sve više širio. To je bio tajni život popa Vujadina. Mrzeo je sama sebe i svoje muke, muke samačkog života udovca popa. Jer, bilo je dana kad je, onako ozbiljan i prosed, po čitav sat stajao sakriven u senci pored prozora i vrebao da vidi seoske žene kako prolaze na reku da ispiraju rublje. A kad bi ih dočekaio i video kako zamiču za vrbak, okretao bi se s gnušanjem u neprovetrenu polupraznu sobu i nazivao ih glasno najpogrdnijim rečima. Nerazumljiva mržnja bi u njemu tada porasla do grla, nestajalo bi mu reći i daha. Pljuvao je oko sebe glasno, ne nalazeći drugog oduška ni izraza. Ali kad bi došao sebi, i uhvatio sam sebe u poslednjem besnom pokretu, i razabrao u tišini ustajala vazduha svoje poslednje psovke, on bi se ledio od straha i, sa jezom uz kičmu i lobanju, prošla bi ga svega misao: evo, on sebe gleda kako ludi i gubi se.

Takvi nastupi kidali su i udvajali njegovu ličnost u tolikoj meri da mu je sve teže bivalo da živi i radi kao čovek i sveštenik. Jer, pola sata docnije, on je morao da razgovara sa seljacima, i bleđ, ukočena pogleda i mukla glasa, da odgovara na njihova bezbrojna pitanja, i uriče dane za krštenja, molitve i sveštavanja. A razlika između ta dva čoveka, onoga malopredašnjeg iz sobe i ovoga oca Vujadina sa seljacima u porti, bila je tolika da se on savijao pod njom, grčio od unutarne muke, griskao brkove, prolazio rukom kroz kosu, i samo se još toliko savlađivao da ne padne pred seljacima na kolena i ne jaukne:

- Ludim!

Ali dok bi tako razgovarao s njima, u sebi je pomišljao: evo, sad me upoređuju sa pokojnim ocem i sa svima mojima. I počinjao je da mrzi toga oca i sve svoje.

Tako je sve što se dešavalo popu Vujadinu samo uvećava lo tu njegovu skrivenu gorčinu i mržnju. I ta mržnja je rasla u njemu podjednako sa svakim danom provedenim u samoći, i svakim dodirima sa ljudima. Konačno, ona postade istovetna sa njegovim rođenim telom, sa svim njegovim pokretima, željama i mislima. Ta mržnja preraste i zaseni sve u njemu i oko njega, postade njegov pravi život, stvarnija od svega drugog, jedina prava stvarnost u kojoj se kretao. Stidljiv kao svi ljudi iz starih dobrih porodica, častan i prav čovek, on je krio svoje istinsko stanje koliko je god mogao više. Razapinjan stalno između dve stvarnosti, činio je natčovečne napore da ne izgubi iz vida onu koju vide zdravi ljudi, da radi po njenim zahtevima a ne po zahtevima svoje unutrašnjosti. Dok se jednoga dana ne desi i to, i pop Vujadin pređe na onu stranu kud ga je već godinama gonilo sve u njemu: u otvoreno i za sve ljude vidljivo ludilo.

To se desilo u petoj godini udovačkog života pop-Vujadinova. Toga jutra on je izišao na jednu njivu u prisoju, ispod samih stena. Zadržao se kod kopača do pred ručak. Na povratku, iznenadi se kad na jednoj ravni, među borovima ispod puta, ugleda strance iz kasabe. Jedan inženjer i dva austrijska oficira sa dve žene. Podalje od njih momci su im čuvali konje. Stranci su sedeli na prostrtim ćebetima: ljudi gologlavi i raskopčani, a žene u lakim haljinama koje su zasenjivale oči belinom. Pop najpre zastade, pa se onda ispe više u stranu i prisloni uz jedan iskrivljen i položit bor. Bio se oznojio i srce mu je lupalo. Sakriven, gledao je netremice taj svet ispod sebe, u kosoj i čudnoj perspektivi. Kao neka slika u snu, taj prizor ga je zbunjivao i dražio. I kao u snu, moglo je svašta da se desi, i neverovatne stvari da se razviju iz ovog prizora. Stranci su jeli i redom pili iz bleštave čaše od metala. I to ga je dražilo. Isprva je strepeo da ga ne otkriju, osećajući još potpuno koliko bi bilo nezgodno i smešno da stranci vide popa kako se položiv po krivom boru i zagledao u žene. Ali, malo-pomalo, ostavi ga potpuno i poslednje osećanje obzira i snebivanja. Sati su prolazili. Sam ne zna koliko je tako presedeo, ljušteći nesvesno prstima koru sa bora. Konačno, ona mlađa, po izgledu devojka, diže se i krenu sa dvojicom oficira uzbrdicom u šumu. Prodoše ispod njega, tako da im je gledao u teme. Ona se nevešto poštapala, kukovi su joj se dizali naizmenice, a na licu, belom i isperutanom od vetra i jahanja, izbile crvene pege, kao u zdrava sveta posle jela i pića, na vazduhu u topal dan. Ono dvoje pod borom polegoše pokrivši se krajem ćebeta na kojima su dotle sedeli.

Kao da je time bio završen prizor, pop se trgnu i rastrežnjen pođe kući, zaobilazeći pažljivo par koji je ležao i strepeći da ga ne primete ono troje što se penju uz breg.

Bilo je davno prošlo podne. Na pitanje momka Radivoja, pop Vujadin promrmlja nešto; nije mogao da sabere misli ni toliko da bi dao neko objašnjenje zašto je ovoliko zadocnio na ručak. Šetajući po praznoj kući, osećao je sebe i zemlju i ovaj dan kao olovo i žeravicu i tvrdo drvo bez soka i slasti. Prsti mu se lepe od smole. Mori ga žeđ. Oči su mu umorne. Težak korak. Konačno zaspava tupim snom posle jela.

Probudio se još mnogo teži. Jedva se priseti, kao nekog bola, susreta sa strancima u šumi. Iziđe i zaputi se prekim putem, uz kamenjak, u borovu šumu. Sunce je zašlo. Na onoj ravni nije bilo više nikoga. Bačena hartija i raskidan staniol leže u travi i belasaju se poslednjim naporom u sumrak. U mekoj zemlji još se razaznavao trag ženske obuće, dubok i kos, i za njegove oči neverovatno malen. Pođe za tragom koji se mešao sa tragovima muških nogu i konjskih kopita. Ali on ga je pratio pogledom,

na mahove ga gubio pa opet nalazio. Koračao je zanesen i sve više pognut kao da nešto traži i sabira. Krv mu se slivala u glavu i zajedno sa sutonom mračila put i tragove. Tako je stigao na raskrsnicu gde je svršavala staza i počinjao put. Tu mora da su uzjahali. Sad je pusto, i već potpun mrak. Na još svetlom nebu ocrtava se posrnuo direk koji danju kazuje put.

Lutao je izlokanom stazom držeći se plotova i sagorelih ivica koje su se osipale pod nogama. Noć je vedra, ali omorina ne popušta. Teško se diše, zagušljivo je kao da nad glavom, u mraku, ima gvozden svod. Prešao je potok koji je žuborio, ali nije davao hlada ni svežine. Našao se u svom šljiviku, pored kuće koja se naslućivala u mraku. Otupeo i premoren, spusti se na zemlju. Čim se malo odmorio, javi se opet sećanje na žene koje je danas video, i uz to sećanje misao: da li sam ja to danas uistini gledao ili sam samo maštao o tome? Ta misao, obična i prosta u prvi mah, poče da ga muči. Skoči uzbuđen. Je li bila stvarnost ili nije? Dakako da je bila. I htjede već da sedne ponovo, ali se zaustavi, pogleda još jednom oko sebe.

Bio je potpun mrak, onaj gluvi i teški seoski mrak u kom se javi još poneki glas u daljini, ali izdvojen i stravičan kao poslednji napor sveta pre nego što utone u noć, neprijateljsku i bez svanuća. I opet se javi, kao bolno kucanje u dve slepoočnice, pitanje: jesu li uistini bile te žene ili je on samo mislio o tome? Prođe ga jeza od ponovnog pitanja; unezveren, uputi se opet na mesto sa kojeg se malopre vratio. Posrtao je u tami, ali se konačno dokopa raskrsnice i uhvati za direk. Sagnu se i poče pažljivo da pipa utabanu ilovaču, malko vlažnu na tom mestu od potoka koji se prelivao. Pipao je klečeći, i tražio tragove ženske obuće, i cepteo i goreo od straha i želje da se uveri da li je bilo maštanje ili stvarnost. Ništa nije mogao da razabere i zaključi iz dodira vrelih i uzdrhtalih prstiju.

- Video sam. Bili su živi ljudi i prave žene - govorio je sam sebi poluglasno, ali je ipak i dalje grozničavo tražio prstima tragove i prodirao očima tamu ne bi li sagledao one hartije koje je video u sumrak, ili misli da ih je video. Na kraju, morao je da napusti traženje. Vрати se u šljivik ponovo, kao osušen, sa potpuno pokolebanom verom u svoja rođena čula. Tu je legao nauznak na travu koja je bila oštra i mlaka. Dugo je ležao tako, raširenih ruku kao razapet, prikovan neizmernom težinom svojih rođenih mišića i kostiju. Iz grozničavog polusna prenuše ga glasovi. Na Tasića gumnu gorela je vatra, i oko nje se kupila čeljad. Promicali su likovi ljudi i žena, pojavljivali su se u svetlom krugu, i opet se gubili u tami, već kako ih je posao vodio. Glasovi su bili čas jači čas slabiji, ali se reči nisu mogle razabrati, jer je između njega i vatre bio potok i put, a sa obe strane puta po jedna njiva.

To su se Tasići spremali da razvijaju žito. Tako se često radilo za velikih vrelina, kad danju nije bilo ni najmanjeg vetrića koji bi odnosio plevu. Čekalo se na noćni vetrić koji je i za najvećih vrućina neminovno nailazio oko devet sati noći, iz prošeka u Stenama.

Po strani je gorela vatra. Na samom gumnu devojčice su visoko držale zapaljene lučeve i svetlile radnicima; niz uzdignute ruke visili su im dugi beli rukavi; stajale su nepomične, samo bi pokatkad premestile luč iz jedne ruke u drugu. Seljaci su vitlali lopatama. U crvenom sjaju žito je letelo uvis, zrno se vraćalo kao teška kiša na gumno, dok je pleva plovila polako i, nošena vetrićem, rasipala se i gubila u tami.

Ti glasovi su ga naglo prenuli. Razdraženost koja se ceo dan skupljala u njemu odjednom se sva uskovitla i pope do vrhunca. Drhtao je i mucao glasno:

- To neće da miruje ni noću, nego se i po mraku vrpolti, mitoklasa lučem i maše rukavima i šamijama.

Jutrošnja slika sa strankinjama, koje je posmatrao sakriven iza bora; sumrak i posrtanje za tragovima koji nestaju u mraku; i sad, ova mukla noć sa vatrom kroz koju se, kao kroz rumen prozor što se odjednom otvorio u tami, vide ljudi kako lopataju i žene kako promiču i mašu; sve je to potpuno ona njegova tajna stvarnost, puna muke i gorčine koja se pretvara u mržnju. Nigde traga od one druge, prave, stvarnosti: popa Vujadina koji služi u crkvi, saslušava seljake, ide pazarnim danom u varoš, dok mu se žene i uplašena deca sklanjaju s puta i ljube ga u ruku. Ničega što bi ga osvestilo i sprečilo da ne radi onako kako hoće, i kako ga sve goni da radi.

Sve mrmljajući, on je, kao čovek koga gone, neverovatno brzo prešao šljivik, pa mračan hodnik u kući, i našao se u sobi kraj prozora koji je gledao na crkvenu portu i Tasića gumno. Udarajući se o pokućstvo kojeg se nije sećao, pop Vujadin napipa lovačku pušku koja je, uvek puna, visila na zidu. I ne prinoseći kako treba ramenu, opali u pravcu osvetljenog gumna. Bilo je nečega prijatnog u tom trzanju puške koja mu istegnu ruke, kao da će da poleti, pa ga onda udari u grudi i strese. Čak i taj udarac je bio prijatan. On opali i drugu cev. Tek tada nastade na gumnu vriska, pa dugo zapomaganje. Povedoše se i popadaše lučevi, razbeže svet, sama ostade vatra što je gorela po strani. Javiše se i muški glasovi. Sve je nadvikivao glas neke starice koja je lelekala kroz nos:

- Jovo, sine, pobiše nas!

Ti meci ispaljeni u noći na Tasića gumno objavili su konačnu i potpunu prevlast one unutarne stvarnosti kojoj se pop Vujadin toliko otimao i koju je dotle mučno skrivao. Po logici te iste stvarnosti, on nađe i

u mraku, na polici, veliki fočanski nož, i, stisnuvši ga čvrsto, pobeže u noć.

Pregazio je Rzav, koji je u to doba godine plitak i mlak. Kad je bio na drugoj strani reke, zadihan i iznemogao sede u pesak, među mlade rakite. Tu je, mumlajući jednako, hladio vodom grudi i čelo, kao da ispira ranu.

Sutradan proširila se i u kasabi i po selima vest da je pop Vujadin u ludilu pucao na Tasića čeljad i pobegao u šumu, s onu stranu Rzava. Teško je bilo verovati takvu stvar, a niko nije mogao da je razume i objasni. Naročito varošani, koji su popa Vujadina više cenili nego njegovi parohijani seljaci, nisu mogli sebi da dođu od čuđenja. Seljaci, koji sve primaju mnogo hladnije i prostije, čudili su se i žalili ga na svoj način. Bio je pazarni dan. Seljanke koje su išle u varoš ili iz varoši, zastajale su u susretu i, pošto bi se pozdravile i upitale - kao dva mrava što se njuše - više pogledom nego rečima, odmah bi skretale govor na popa Vujadina, i krstile se moleći „velikog, jedinog i milostivog Boga“ da ubrani njih i svakoga.

U kasabi je tada bilo mnogo žandara i suvišnih frajkora koji su gonili nevesinjske ustanike. Svi su se sada digli da traže i hvataju popa Vujadina. Dolazili su seljaci i javljali da su ga videli u toj i toj šumi kako pocepan, bos i gologlav, sa nožem u ruci, zvera oko sebe. Ali dok bi patrola stigla na to mesto, od popa nije bilo ni traga. Plašio je čobane noću po planini, i kad bi ustrašeni pobegli, grejao se kod njihove vatre. Izdala ga je tako jedna vatra koja se nadaleko videla. Kad su žandari stigli, već pred zoru, njega je bio prevario san, i spavao je kraj vatre koja je dogorevala. Branio se tako da su morali da ga vežu.

Sutradan su proveli pop-Vujadina kroz varoš. Sa rukama vezanim na leđima (krajeve od lanca držali su žandari), išao je, gologlav, neprirodno brzim korakom. Glavu je bio jako zabacio, tako da mu je duga proseda kosa padala niz pleća. Donju usnu je držao stegnutu među zubima, a oči napola sklopljene. Na tom licu okrenutom nebu nije bilo ničega luđačkog, nego nešto doboga bolno i mučeničko. Samo kad bi spustio pogled videlo se da su mu oči krvave i pogled mutan i bez razumevanja. Svak živ ga je žalio. Žene su plakale. Vlastima je bilo neprilično. Pokušavali su da ga ne vežu, ali se odmah otimao i bežao. Tako su ga vezana otpremili u Sarajevo. Tu je u velikoj bolnici na Kovačima, u jednoj polumračnoj sobici, živeo još deset godina ne znajući za sebe ni za ovaj svet.

Sa nesrećnim pop-Vujadinom ugasila se porodica Porubovića. Na dobrunsku parohiju je došao stranac. I pop-Vujadina zaboraviše pre nego što je izdahnuo u sarajevskoj bolnici. Po selima se pominjao samo još uzgred, u govoru. („To je bilo onog ljeta kad je pop Vujadin prevrnuo...“)

U varoši je zla sudbina pop-Vujadinova izazvala više uzbuđenja, i o njoj se govorilo i mislilo još dosta dugo. To je bila nevidovna beda, i tako neočekivana i čudna nesreća, da je svaki u saučešću za nesrećnog popa krio i malko nesvesnog straha za sudbinu svoju i svojih. Svak je i nehotice nastojao da toj nesreći nađe uzrok i objašnjenje, i da tako olakša srcu i umiri tešku misao. Ali ma koliko da su nastojali u čaršiji da se sete ma čega neobičnog iz pop-Vujadinova života, niko nije mogao da iznese ništa. Pop-Vujadinova sudbina je stajala pred njima prosta a neobjašnjiva: neveselo dete, usamljen mladić, nesrećan čovek. Konačno, uspomena na njega i njegovo stradanje počela je i u varoši da bleđi, ali pre nego što je potpuno nestala u zaboravu, izazvala je sećanje na druge nesreće i druga vremena odavno zaboravljena. Tako se, u čestim razgovorima o porodici Porubovića, dolazilo ne samo do pop-Vujadinova oca i deda nego i do njegovog pradeda, nekad čuvenog prote dobrunskog Melentija, a po njemu i do *Anikinih vremena*.

Mula Ibrahim Kuka izazva prvi sećanje na Aniku. On je voleo da izgleda učevan i tajanstven, a u stvari je bio dokona dobričina i neznalica, i živeo je od ugleda i imetka svoga deda, čuvenog mutevelije Mula Mehmeda, čoveka mudra i književna, koji je živeo sto i jednu godinu. - U knjigama i spisima preostalim iza Mula Mehmeda bilo je i nekoliko požutelih sveščića u koje je on nekad zapisivao sve što se dešavalo u kasabi i što je čuo da se dešava u svetu. Tu su bile zapisane poplave, nerodice, ratovi blizi i daleki, pomračenja Sunca i Meseca, čudesni nebeski znaci i prilike, i sve što je u to vreme uzbuđivalo kasabu i svet u njoj. Pored vesti da se u jednom gradu u Nemačkoj rodio đavo i da su ga zatvorili u bocu, pošto nije bio veći od pedlja, i da mnogi svet dolazi da ga gleda, bila je vest o jednom hrišćanskom generalu po imenu Bunaparti, koji je prešao u Misir u bezumnoj nameri da ratuje sa sultanom. A nekoliko stranica dalje, pored vesti da se u beogradskom pašaluku pobunila raja i da, predvođena zlim ljudima, čini nepromišljena dela, bio je ovakav zapis:

„Te iste godine pronevaljali se u kasabi jedna žena, vlahinja (Bog neka pomete sve nevernike!), i toliko se ote i osili da se njeno nevaljalstvo proču daleko izvan ove naše varoši. Mnogi su joj muškarci, i mlađi i stariji, odlazili, i mnoga se mladež tu ispoganila. A bila je metnula i vlast i zakon pod noge. Ali se i za nju nađe ruka, i tako se i ona skruši po zasluži. I svet se opet dovede u red i priseti božjih naredaba.“

Mula Ibrahim pročitao na dućanu taj zapis, i najstariji ljudi počеше da se sećaju onoga što su slušali nekad u detinjstvu iz razgovora starih ljudi; i tako se saznade za davno zaboravljena Anikina vremena.

Evo kako je bilo.

I

Odavno su zaboravljena vremena kad je Anika ratovala sa celim hrišćanskim svetom i svima svetovnim i duhovnim vlastima, a naročito sa dobrunskim protom Melentijem. Ali nekad se dobro pamtilo i mnogo pričalo o tom; i u razgovorima se kao stalna mera uzimalo „vreme kad je Anika orvala“.

U kasabi, gde ljudi i žene liče jedno na drugo kao ovca na ovcu, desi se tako da slučaj nanese po jedno dete, kao vetar seme, koje se izmetne, pa strči iz reda i izaziva nesreće i zabune, dok se i njemu ne podseku kolena i tako ne povrati stari red u varoši.

Otac Anikin je bio Marinko Krnojelac, pekar. Kao mladić bio je poznat sa svoje gotovo ženske lepote, ali je rano ostareo i zapustio se pre vremena. Bilo mu je oko četrdeset godina kad je, obilazeći svoj šljivik, koji je bio izvan varoši, s druge strane reke, našao u njemu seljaka, prolaznika, kako sa sinom podbire šljive. Ubio ga je kocem na mestu. Dete je pobeglo. Marinka su zaptije uhvatile tog istog jutra. U Sarajevu je osuđen na šest godina robije. Ljudi koji su odlazili tada u Sarajevo pričali su da su ga videli kako, zveckajući okovima, nosi sa ostalim robijašima kreč na Žutu tabiju. Četiri godine je proveo u Vidinu na robiji. Kad se vratio, doveo je i ženu iz sveta, jer mu je prva žena, s kojom nije imao dece, umrla dok je bio na robiji. Nastavio je da radi svoj zanat i živeo mirno kao i pre te nesreće.

Ova druga žena, Anđa, bila je mnogo mlađa od njega, mršava, pognuta u pasu, izmučena i smirena izraza, sa nečim otmenim, tuđinskim i uplašenim u držanju. Svet je nije voleo ni cenio. Svakome je izgledalo kao da je nađena na robiji, i zvali su je Vidinka. Marinko je uzalud dokazivao da to nije istina, i da je ona ćerka jednog pekara kod koga je radio neko vreme posle robije.

To je bila Anikina majka. S njom je Marinko imao još jedno muško dete, starije od Anike. To je bio belolik, tanak i visok dečak, nasmejanih divnih očiju, ali malouman. Zvali su ga Lale. Detinjstvo je proveo pored majke, docnije je pomagao ocu u zanatu; nije išao sa ostalim momcima, ni pio, ni pušio, ni gledao devojaka.

Kad se Anika rodila, i kako je odrasla, niko se nije pravo ni sećao.

Pored ćutljive i nedruževne majke, rasla je mršava i visoka devojčica sa velikim očima, punim nepoverenja i prkosa, sa ustima koja su u sitnom licu izgledala suviše velika i uvek spremna na plač. Rasla je, ali samo uvis.

Majka joj je povezivala glavu na neki naročit način, da joj se nimalo ne vidi kosa: tako je dete izgledalo još čudnovatije i mršavije. Sva naježena i ćoškasta, mala je išla uvek pognuta kao da se stidi sama svoje visine, sa prkosno stegnutim usnama i oborenih očiju. I sasvim je razumljivo da niko nije obraćao pažnju na tu Krnojelčevu devojčicu, koja je bila neugledna, retko izlazila, pa i tada samo do očeve radnje i natrag.

Usred duge i vlažne zime, koja je veoma rano počela, osvanulo je neobično Bogojavljenje, ne samo bez leda nego i bez snega. Litija je gacala po blatu. Ripide su bleštale i sve oči žmirkale na preranom i nezdravom suncu. Voda iz koje su vadili krst bila je potpuno bez leda, zelena i nemirna, kao u proleće.

Pri ulasku i izlasku iz crkve, pala je svima u oči Krnojelčeva ćerka. Iako još uvek vitka, ona mršava povijena devojčica pobelela je, ispravila se i ispunila preko zime; oči joj postale krupnije, usta manja. Na njoj je bila bundica od atlasa, neobična kroja. Svet se okretao za njom. Mnogi su raspitivali ko je i čija je ova devojčica što sama dolazi u crkvu. Bilo je zaista kao da je stigla iz druge varoši, iz tuđeg sveta.

A Anika je prošla kroz svetinu polako, novim korakom i u novom liku, ne gledajući ni preda se i ni u koga od onih što su u nju gledali, nego pravo u vrata na porti prema kojima je išla. Na vratima se susrete, sudari gotovo, sa jednim muškarcem. To je bio Mihailo Nikolin, zvani Stranac. Malko se zbuniše i zaustaviše, više on nego ona, i pređoše prag, jedno mimo drugog, gotovo u isti mah.

Iduće nedelje po Bogojavljenju sastali su se na toj istoj kapiji, ali ne više slučajno. Mihailo je očekivao i prišao joj. A svet koji je bio iznenađen naglim i neobičnim preobražajem Anikinim, čudio se isto toliko da Mihailo, koji nije išao ni sa svojim vršnjakinjama, sačekuje i prati nju. Kasaba nije prestajala da govori o Krnojelčevoj kćeri koja se odjednom zadevojčila, i to tako da odudara i likom i odelom od ostalog ženskog sveta.

Ali taj prvi izlazak nije zbunio samo svet nego i Aniku samu. Drugim očima poče da gleda na sve oko sebe. I kao da je prvi put primetila svoje telo, poče da se neguje i posmatra.

Proleće je te godine nastupalo sporo i ćudljivo.

Kad je lepo, Anika izlazi u avliju, duboko diše, trepće očima; zamara je hodanje, a čim ode u sobu, prolazi je jeza i soba joj se čini hladna i mračna, i opet izlazi. A kad sunce zađe za avlijski zid, ona sa jezom beži od senke koja se duži, i penje se što može više, samo da još jednom vidi sunce. Kad naiđe studen dan sa susnežicom i mračnim nebom, Anika ostaje u sobi, naloži furunu i sedi pored nje gledajući u vatru. Raskopča

nedra i položi ruku pod pazuhu, malo niže, tamo gde se od mršavih devojačkih rebara počinju da odvajaju i izdižu grudi. Tu je koža zategnuta i najglaća na celom telu. Tako satima pritište dlanom to mesto i gleda vatru i lončice u furuni, kao neke oči, i sve joj kazuje nešto, i sa svim se razgovara. A kad je zovnu štogod, pa mora da izvadi ruku i iziđe u kuću, trgne se otrežnjena. Posle, kad se vrati i ponovo sedne kraj vatre, ne može zadugo da se smesti; čini joj se: ne može nikako da nađe ono mesto na kom je ruku držala; kao da je malopre nešto skupoceno ispustila niz vodu.

Tako je živela Krnojelčeva ćerka, sva obuzeta mislima o sebi, ćutljiva, ravnodušna prema svima, i bivala svakim danom sve krupnija i lepša. Tako je prolazilo brzo i tajanstveno devojačko vreme, leto, jesen i ponovo zima. Nedeljom i praznikom Anika je išla u crkvu, praćena nekom bledom i slabačkom komšinicom. Mihailo je isprva redovno sačekivao u porti i izmenjivao sa njom po nekoliko reći. Ali, malo-pomalo, počeli su i ostali momci da se primiču. Lepa i velika devojka, koja se sada već potpuno izvila iz onog bojažljivog i mršavog Krnojelčevog deteta, bila je iduće zime glavni predmet muških želja i ženskih razgovora.

Te iste zime umro je Marinko. Sin mu Lale prihvati i nastavi posao. Iako mlad i malouman, on se pokaza dobar radnik i održa očevu mušteriju.

Anđa, koja je i dotad živela kao senka, još se više pognu i utanji. Kći joj, s kojom se nikad nije volela ni dobro razumevala, bila je sada u onim godinama kad su ženska deca samoživa, povučena u se, i bez srca i obzira za roditelje i okolinu. Jedino što je Vidinku vezivalo za ovaj grad, nestalo je. Prestade posve da govori. Nije plakala. Samo je nekim izgubljenim pogledom gledala sve oko sebe. Nije bilo potrebno da naiđe neka naročita bolest pa da se ugasi. Umrta je u leto iste godine. Anika nije još stigla ni da skine crninu koju je za ocem nosila.

Da devojka ne bi bila sama, u kuću im se preseli tetka Plema, polusestra pokojnog Marinka, prestarela i napola slepa udovica koja je imala nemirnu i nesrećnu mladost, ali to je bilo tako davno da se niko, pa ni ona sama, nije mogao tačno setiti u čemu su sve bile te njene nesreće i stradanja. Između te tetke i luckastog brata živela je sada Anika. Smrt roditelja, praznina koja je nastala oko nje, crnina koju je nosila, sve je to samo isticalo veliku lepotu i neobičnu ćud njenu.

Bila je za glavu viša od brata. I još je uvek rasla i razvijala se. Menjala se neprestano. Pogled joj se oslobodi, tamne oči dobiše ljubičast ton, koža postajaje belja, pokreti sporiji i prirodniiji. Kasaba je govorila o Anikinoj udaji. O tom su joj govorili svakako i momci kod crkve. Ona ih je gledala

sve podjednako i slušala mirno, najčešće i ponajduže Mihaila, ali sama nije odgovarala nikad ništa određeno. Govorila je prigušenim, muklim glasom gotovo ne otvarajući potpuno prava i puna, ali još malko bleđa usta. Njene ponajviše jednosložne reči nisu ostavljale ni najmanjeg odjeka iza sebe, nego su se gasile i brisale potpuno čim ih izgovori. Tako je svakom ostajao u sećanju mnogo življe njen lik, nego njen glas i ono što je rekla.

Ali što je devojka bila ćudljivija i zagonetnija, to je kasaba više govorila o njoj i njenoj udaji, a u vezi s njenom udajom pominjalo se iz početka redovno Mihailovo ime.

Mihailo je došao pre šest godina u kasabu kao momak gazda-Nikole Subotića, a pre toga je proveo dve godine u Subotićevoj magazi u Sarajevu. Taj gazda Nikola je radio sa stokom i kožom, i kako mu je išao posao, on bi bio prvi među prvima da nije imao dve strasti koje su ga potkopavale: skitnju i kocku. Nigde se nije mogao skrasiti. Još mlad, ostao je udovac i nije se više ni ženio. Čovek velike smelosti i izvanredne snage i pameti, imao je mnogo sreće i u poslovima i u kocki. Njegova je velika sreća bila i to što je pre osam godina, u Sarajevu, uzeo ovoga Mihaila, najpre pod najam, pa posle na treći groš, jer, dok je gazda Nikola bez prestanka putovao i igrao sa onom kockarskom srećom od koje na kraju ništa ne ostaje u rukama, dotle je Mihailo čuvao kuću i magaz u Višegradu, radio na malo ali nasigurno, i pošteno delio stečeno. To mu je konačno stvorilo ugled u kasabi. Jer u prvo vreme njega je kasaba, kao svakog stranca, primila neprijateljski i s nepoverenjem. On je učinio ono čime se u kasabi jedino može održati: stekao je imetak i osigurao položaj.

Živeo je sam, u kući svoga gazde gde je kućanstvo vodila jedna starica koja je ostala tu još od vremena kad je gazda Nikola bio ženjen. Pismen i umešan, sav predan radu, Mihailo je držao na sebi veći deo i posla i odgovornosti. Inače, on kao da je nastojao da ni u čemu ne odudara od ostalih varošana. Činio je sve što čine ostali momci, izlazio, pio i pevao s njima. Ženili su ga mnogi, ali on je odbijao uvek šalom ili ćutanjem. Zato je bilo veliko iznenađenje kad je preprošle zime počeo da se viđa i razgovara sa Anikom, ali još mnogo veće kad je ovoga proleća najednom prestao da je sačekuje. Svet se pitao šta je moglo biti između neobične Krnojelčeve kćeri i ovoga Mihaila, o kome se i inače ne zna ništa, i gubio se samo u nagađanjima. (Međutim, kolo mladih ljudi oko Anike bivalo je sve veće i sve nemirnije, tako da se o Mihailu i prestalo govoriti.) I nikad niko u ovoj ustajaloj kasabi ne bi mogao pogoditi šta je rastavilo Mihaila od Anike, jer niko nije mogao ni zamisliti šta krije gazda-Nikolin ortak iza svoje spoljašnjosti mirna i radišna čoveka.

Mihailova porodica bila je iz Sandžaka. Još ded mu je napustio Novu Varoš i naselio se u Prizren. Bili su od starine puškari. U Prizrenu mu je otac stekao na tom zanatu lep imetak, a jedan očev brat je bio paroh. Mihaila su takođe hteli da dadu u popove, jer je bio pismen i voleo knjigu. To je bilo slabačko dete iz četvrtog pokolenja tufegdžijske porodice koja se, živeći u povoljnijim prilikama i radeći uvek isti zanat, profinila i prilično istančala. Ali otac mu je umro pre vremena, i Mihailo je ostao pri puškarskom zanatu, zajedno sa starijim bratom.

Po očevoj smrti, on i stariji brat radili su i živeli zajednički. Mihailovom bratu bila je dvadeset i treća godina, ali niti je hteo da traži sebi devojku niti je dao bratu da se ženi preko reda. Mihailo je patio mnogo od želje za ženom, ali ga je bilo stid da se na toj stvari sukobi i razide s bratom. Mučen tom željom, on je, vraćajući se jednog dana sa malog imanja u Ljubiždi, svratio u Krstinice han na glavnoj raskrsnici.

Bila je još vrelina i nikog nije bilo u hanu osim Krstinice, riđokose i pune žene od tridesetak godina. U razgovoru, ona se primakla neobično blizu, a Mihailo je drhteći celim telom pružio ruku koja nije naišla na otpor. Uto je došao odnekud Krsta, bolešljiv i mrzovoljan muž koji je bio, kako je izgledalo, potpuno pod vlašću svoje zdrave i okretne žene. Krstinica je prišapnula Mihailu da dođe sutra po večeri. Tu noć je slabo spavao od uzbuđenja i oštrog zadovoljstva. Kad je sutradan uveče, zadihani i nemirani, stigao hanu, još uvek nije verovao potpuno da je to moguće i da će se ostvariti. A kad ga je zaista sačekala i uvela u neku napuštenu sobu, njemu se činilo da skida s njega nepodnošljiv teret i da se pred njim otvara ceo božji veliki i lep svet.

Još dva puta joj je dolazio toga meseca, potajno, noću, i isto se tako neviđen vraćao u varoš. Pun je bio ljubavne sreće. Nije ni pomišljao na Krstu, koji je i inače bio senka od čoveka, nije obraćao pažnju ni na ono što mu je Krstinica govorila o budućnosti, o svojoj sudbini, o tome kako će valjda i nju bog pogledati i osloboditi jednom. A kad je došao četvrti put, ne zateče Krstinicu kod ograde. Sačeka malo, ali tada ču najpre siktavu svađu, pa onda viku iz one odvojene sobice u kojoj su se sastajali. Pretrnu, ali pođe. Kad je otvorio vrata, video je Krstu i Krstinicu kako se, uhvaćeni u koštac, nose po sobi. Krsta je držao u desnoj ruci sekiru, ali ga je žena bila tako obuhvatila da mu je potpuno ukočila tu ruku. I on i ona izgovarali su, dahćući od borbe, psovke i izlomljene rečenice iz svađe koja se završavala ovako. U času kad je Mihailo, zaprepašćen i u nedoumici, zastao na pragu, Krstinica je uspela da obori muža. Pala je zajedno s njim, ne puštajući mu ni za tren onu ruku u kojoj je držao sekiru. Pala je po njemu kao što pada zver, kao što se ruši sneg ili provaljuje voda, sva

ustremljena kao kamen koji je odnekud bačen, i pritisla je čoveka rukama, grudima, kolenima, svom snagom i težinom. Čovek tresnu nogama, naprežući se da skoči, a ona se još jače pruži po njemu, tako da ga je pritiskivala i podbratkom. Žaleći da digne s njega i najmanji mišić i oslabi pritisak, ona podiže samo pogled put Mihaila i viknu prigušeno kao da štedi i glas:

- Noge! Drži mu noge!

Da li mu je on tada seo na noge i da li je pustio da mu Krstinica izvuče nož iza pasa? Da li je to učinio? Evo osma godina, on postavlja sebi to pitanje svaki dan i svaku noć, kao što jede i spava, i još češće, i svaki put, pošto protrči kroz ogranj koji niko ne vidi, on sebi odgovori: prvo da nije, jer je to neverovatno, jer se to ne sme, ne može učiniti; a onda se u njemu smrači, i u tom mraku on sebi odgovori istinu: da jeste učinio, da mu je seo na noge, da je osetio kako mu ona izvlači nož, i da je čuo kako udara Krstu tri, četiri, pet puta, nasumce, ženski, među rebra, u slabine, u kuk. Jest on je učinio to što je neverovatno, što je nemoguće da se učini. I to njegovo strašno i sramno delo stoji pred njim uvek, nepromenljivo i nepopravljivo.

Posle je istrčao napolje i seo na korito hanske česme, koja je u noćnoj tišini žuborila (njemu je izgledalo da tutnji), i spustio obe ruke u hladnu vodu.

Još drhteći, mladić se pribrao. Mislio je brzo o onom što je maločas video i čuo. Evo šta je u osnovi taj zanos od mesec dana, i ta beskrajna sreća koja je žuborila u njemu i prelivala se bez senke, i sumnje, i pomisli na zlo. I čudnovato, umesto da misli na strahotu i nesreću koja se desila tu pred njegovim očima i sa njegovim učešćem, misao mu se kao izludela stalno vraćala na tu sreću od mesec dana, želeći da je izobličiti i postidi, jer u njemu je kao svitanje, kao otrežnjenje, sve više hvatalo maha saznanje: da je sve ovo sa njim i Krstinicom, sve od samoga početka, bilo ovako strašno, stidno i nemilosrdno. Nigde one njegove ljubavne žeđi ni sreće koja je previrala u njemu mesec dana. I on ceo tu je bez značenja i nevidljivo sitan, kao povod i sredstvo. Jer, to su neki veliki računi, koje on ne poznaje, a koje su Krsta i Krstinica odavno razmrsivali, i sada evo konačno presekli. Osećao se izdan, osramoćen, pokraden, smrvljen zauvek, osećao je da se oko njega stegla zamka koju vuku, svako na svoju stranu, muž i žena, u dubokoj i staroj mržnji koja je veća i jača i od njih i od njega. Eto, to je bila njegova sreća.

Trgnuo ga je glas Krstinice, koja ga je sa poluotvorenih vrata dozivala prigušeno, gotovo šapatom. Digao se i prišao joj. Levom rukom se pridržavala za vrata, a desnom mu je dodavala njegov nož, govoreći

stvarno, suvo i tiho:

- Oprala sam ga.

Osetio je jasno šta će biti ako samo uzme nož u ruku, zato naglo zaokrenu u stranu i odmah zatim jednim strahovitim udarcem desne ruke udari ženu, koja ispusti vrata i s tupom jekom pade u sobu. To je bio malo drukčiji udarac nego ono njeno bockanje nad polumrtvim čovekom. Ostavio je širom otvorena vrata na sobi, u kojoj je mirno gorela slaba svetlost voštanog svitca i ležala onesvešćena Krstinica pored Krstinog leša pokrivenog hasurom.

Brzo se ispeo na drum. Česma je žuborila u sav glas i puno korito se prelivalo s pljuskom.

Mihailo je stigao neopažen još pre svitanja u varoš, sa namerom da se preobuče i sačeka jutro pa da ide da se prijavi sudu. Ali kad je stigao, prošao kroz avliju, ugledao svoju kuću, svoju sobu, poznate predmete, sve onako kako je bilo oduvek, i, pre ove noći i pre ljubavne sreće od mesec dana, u njemu se odjednom počeo da stvara sve brže i jasnije osećanje da ne treba da se prijavljuje, da bi, hapseći ga, uhapsili nevina čoveka, jer nije kriv za ono za što bi bio optužen! Kriv je drukčije, teže, ali zaptije i sud smatrao bi nepravdom i bio bi spreman da beži, da se brani od njih, da bije i ubija ponovo, ako ustreba. U groznici, od koje mu je sada cela snaga drhtala i vid se mračno, bilo je sve u njemu poremećeno, ali to saznanje da ne treba ne samo da se prijavljuje nego ni da dopusti da ga uhapse, bilo je jasno i određeno. Rešio se da beži.

Taj nesrećni mladić, puškarski sin i nesuđeni pop, sudio je jutros sebi i drugima i bio je u svojoj nesreći velik i u svom sudu prav i nepogrešan. Varao se samo u vremenu. Mereno onim što se u njemu dešavalo, Mihailu se pričinilo da vreme prolazi mnogo sporije nego što je uistini prolazilo.

Presvlačio se i spremao što je najnužnije za bekstvo, kad je ušla njihova sluškinja Jevra i stala da kazuje šta je čula u komšiluku. Cela čaršija, koja je već počela da se otvara, priča kako su noćas hajduci napali na Krstinice han i ubili Krstu a nju ranili. Iako ranjena, Krstinica je sama sve to ispričala, i potanko opisala „grčke haramije“ koje su ih napale.

Kad je već zadocnio da iziđe iz varoši pre otvaranja čaršije, on se rešio još dok je slušao Jevrino pričanje da ostane još neko vreme u kući i da tu sačeka potvrdu ove vesti koja je ličila na neverovatno čudo, a ako ugleda na kapiji zaptije ili ma koga od vlasti, da beži kroz baštu, put vrbaka.

Docnije je oprezno izišao u varoš, čvrsto rešen da ubija ili da bude ubijen ako se na njega posumnja, i ako mu samo priđe zaptija.

Sa rukom na skrivenom nožu, stegnutih zuba, savlađujući drhtanje, Mihailo je prolazio ulicama, čudeći se i sam kako sav svet ne čuje

razbesnelo srce kako bije i tutnji u njemu. Na izgled miran, slušao je sve što se pričalo o napadu na Krstinice han, i sve što su ljudi tim povodom govorili o njoj. Nalazio je snage da i sam kaže poneku reč. Danima je živio bez sna i bez jela, produžujući sebi život minut po minut.

Posle nekoliko dana bilo je jasno da Krstinica ostaje pri svome kazivanju o nepoznatim hajducima, i da niko ne sumlja u njene iskaze; ona se pridigla; nosila je crninu za Krstom i vodila i dalje han; samo je dovela u kuću sestru udovicu sa muškim detetom, da nije sama. Tek tada, kad je opasnost prošla, Mihailo oseti da ga izdaje snaga, i pade u postelju.

Ni u najtežoj vatri nije se odao. Kad se posle tri nedelje pridigao, video je da Krstinica još uvek čuva tajnu. Tada je s mirom, kome se docnije i sam čudio, počeo da sprema postupno i polako sve što je potrebno za odlazak a da ne padne u oči svetu i porodici. Brat mu je bio po prirodi lakom. I to je Mihailo iskoristio. Ostavio mu je radnju, uzevši nešto od svoga dela u gotovu, i tako dobio njegovu privolu da može otići u svet. Sve je tako vešto pripremio da je jednoga dana napustio varoš a da to nije izazvalo ni sumnju ni čuđenje.

Ali čim je zamaknuo za prvi breg i izgubio iz vida svoju njivu i pojatu u Ljubiždi, hrabrost ga je izdala i mir napustio. Osetio se proklet i gonjena zverka. Putovao je stranom i prečacem, na nejednake konake i krivudao, samo da bi zaturio trag ni sam ne zna kakvim goniocima. Sa nestankom stvarne opasnosti, počeo je u njemu da raste strah i da se zamene igra nezdrave mašte i potresene savesti. - Zaobišao je Novu Varoš, gde je imao roda. Tek negde kod Priboja prvi put je prišao hanu i kupio hleba i duvana.

Umeren po prirodi i strogo držan od oca i starijeg brata, Mihailo je ranije retko pušio; od tada počeo da puši stalno i strasno. Tada je uvideo kakvo je blago ta stalna vatrica pred vidom i taj modrikast dim koji golica oči i grlo, i omogućuje čoveku da pusti suzu bez plača, da udahne duboko i izdahne vazduh a da se to ne zove uzdah. Otad mu je godinama svetlela ta vatra pred očima ili sagarala među prstima. Taj dim, uvek isti ali i uvek drukčiji, odvrćao mu je misao od onog čega se bojao, i u izuzetno srećnim časovima odvodio ga u potpunu izgubljenost i zaborav; hranio ga je kao hleb i tešio kao drug. Noću bi sanjao da puši kao što drugi sanjaju susret sa onima koje vole. A kad bi se snovi pretvorili u moru i doplavili Krstin leš ili oči Krstine žene, on bi, budeći se s jaukom, hvatao za duvan kao što se hvata za oružije, ili kao što uzimaju nečiju ruku oni koji ne spavaju sami. I čim bi kremen kresnuo u mraku, i duvan prihvatio iskru, njemu je bivalo lakše, bar malo lakše, jer je u tami mogao sa nevidljivim dimom da oduva teret sa uznemirena srca.

Putovao je neprestano dalje, zaobilazeći Višegrad, koji mu se činio suviše blizu. Na Romaniji, u velikom Obođaševom hanu, upoznao se sa gazda-Nikolom Subotićem, koji je bio stalno na putu između Višegrada i Sarajeva, i najmio se kod njega kao dželebdžija uz stoku. To mu je bilo prvo olakšanje otkako je krenuo. Istina, nenavikao na težak život i grube običaje, imao je da podnese i otrpi mnogo, ali sve je to iščezavalo pred velikom i neslućenom blagodeti: izgubiti se u radu, pored ostalih momaka, među stokom, po pazarištima gde uvek sve vrvi od ljudi i posla.

Dve godine je proveo tako u Sarajevu i na putovanjima. Posle toga, gazda Nikola ga je izdvojio od ostalih momaka i, kao što smo videli, uzeo za ortaka i smestio u svoju kuću u Višegradu. Teška mu je bila isprva ta varoš na dve reke, stisnuta, brdima, sa svetom podrugljivim i nepoverljivim; ali s vremenom počeo da se saživljuje i privikava, dok konačno ne zavole i grad i ljude kao da su mu rođeni. Time je i njegova tajna muka postala manja i snošljivija.

Kad je lanjske godine ugledao Krnojelčevu kćer Aniku, njemu sinuše vidici za koje nije dotle pomišljao da postoje i kojima nije smeo ni sada da se nada. Posle toliko godina, sad se prvi put moglo desiti da prođu dan i noć a da kroz njega nijednom ne prostruji ono crno i strašno u što su se odavno u njemu pretvorili misao na Krstino ubistvo i želja za sopstvenom smrću. Podizala ga je od zemlje već sama pomisao da ima nešto na ovom svetu što bi moglo da vrati život od pre one zore u hanu.

Ali kad je trebalo poći dalje, i od nada i misli preći na delo i ostvarenje, pred Mihailom su nicale zapreke, neprelazne i samo njemu vidljive i znane. Na samom početku mladosti podsečen i potresen u sebi, on nije mogao da nađe prav put do ove devojkice; prilazio bi joj radosno i iskreno, pa bi se onda odjednom trzao i povlačio. Jer, zanesen i srećan zbog Anike, on je u isto vreme strepeo od Krstinice u sebi. Po neodoljivom nagonu, on je vrebao devojkice osmejkice i pokrete, merio, posle u samoći, njene reči; i u svemu tome tražio sličnost sa Krstinidom, i u isto vreme strahovao da je zaista ne pronađe. To je trovalo sva njegova zadovoljstva i davalo mu čudan izgled i neobično držanje prema devojkici.

Tako im je prošla godina dana bez pravog sporazuma i bez konačnog prekida. (A devojkica je za to vreme bivala sve lepša, sve čudnija, i privlačila sve više poglede na sebe.) Prelom, neminovan u takvim prilikama, došao je idućeg proleća, posve neznatnim povodom.

Jednog dana došla je po Mihaila stara Plema i rekla mu da ga Anika zove. Bilo mu je neprilično da ide devojkici u kuću, ali pristade.

Krnojelčeva kuća bila je raskošnije nameštena nego kuće ostalih kasabalija. To nije bilo toliko bogatstvo koliko nešto tuđinsko i upadljivo

u boji, u nameštaju i prostirci. U toj kući

Anika mu dođe još viša i neobičnija. Zvala ga je da ga pita šta misli da radi na Đurđevdan. Između njenog muklog, teškog glasa, belog lica bez osmejka i ove sitnice koju ga je pitala, bio je velik nesrazmer koji je još više zbunjivao Mihaila. Pošto su se sporazumeli i pošto je on obećao da će svakako ići na đurđevdanski teferič „ako bude živ“, Anika dodade:

- I ja ću, ako budem živa i ako se ne udam.
- Nećeš valjda za ovo nekoliko dana.
- Svašta ja mogu učiniti.
- Nećeš, nećeš.
- Misliš?

Ta poslednja reč, neobično izgovorena, prisili ga da joj pogleda u lice.

Njene oči, inače zagasite, bile su sada, kao osvetljene iznutra, u isto vreme jasne i neprozirne; napuniše se u isti mah krvlju i suzama, i planuše bojom i žarom krvi i suza, a pogled im postade oštar, jasan i tvrd. Mihailo je gledao pravo u te oči, zablešten i sa nevericom, čekajući da se taj pogled promeni ili da iščezne kao varka i priviđenje. Ali pogled je postajao sve oštrij i jasniji, a onaj sjaj u njemu sve življi i jači. Čovek se branio od misli koja je u taj mah blesnula u njemu i dizala se sve određenija, savlađivao se da je ne vikne glasno, samo da bi je izbacio iz sebe: to je bio poznat pogled koji je video nekad, u hanu, i koji je posle sanjao mnogo puta, nesrećan i izmučen najstrašnjim snovima. U njega je gledala Krstinica svojim zverskim pogledom, punim strašnih i nepoznatih namera od kojih valja be- žati, iako se ne može nikad dovoljno daleko pobeći. Mihailo je činio u sebi očajne i strelovito brze napore da se probudi, da razbije te oči trgnuvši se naglo sa promuklim vriskom, kao što je činio mnogo puta na svojim znojnim ležajima po pojatama i drumskim mehanama. Ali se oči nisu uklanjale, nego su žarile pred njim nepromenjene i nepomične. A dok se tako lomio u sebi između sna i jave, činilo mu se da neprestano sluša Anikin glas:

- Misliš?

Ta reč se ponavljala u njemu kao ustostručena jeka, iako ju je ona izgovorila samo jednom.

Za sve to vreme oni su se gledali netremice, kao što se gledaju ljubavnici u prve dane, ili dve zverke koje se sudare u šumskom mraku i vide jedna drugoj samo ženice. Konačno, i najdužem ljubavnom pogledu dođe kraj. Otrgnuvši se od njenih očiju, Mihailo joj sagleda ruke, snažne i lepe, sa najnežnijom kožom i bledorumenim noktima. To ga najzad primora da sagleda stvarnost svoga užasa i da se odreče nade na buđenje. I odmah poče da ustupa kao zverka koju su saterali u tesnac.

Sa strašnim naporom nađe osmejak kojim će zavarati protivnika, i uspe da se savlada toliko da ne istrči i ne zalupi vrata za sobom, nego da se oprost i iziđe običnim korakom, iako mu je samrtnički strah vejao uz kičmu. Konačno, vrata su se za njim zatvorila; i avliju je nekako prešao, i deo ulice do raskrsnice, koja je u ovo doba dana pusta. Tu je žuborila česma kod koje nije bilo žive duše. Kao da radi nešto što je razumljivo i unapred utvrđeno, Mihailo priđe kamenitom koritu, sede na kraj, položi obe ruke pod mlaz vode koji ga je sve više otrežnjavao i primirivao, privodio ga stvarnosti, koja je, sad već nema sumnje, istovetna sa užasom iz sna.

Mihailo je proveo nekoliko teških dana boreći se sa sopstvenim mislima kao sa senkama i priviđenjima. Godinu dana ga je držala misao na Aniku. Sad je gubio tu misao, i bilo mu je isto kao da gubi život sam.

Kad ga je Plema još jednom zvala Aniki, odgovorio je da ne može doći. Kad je, uoči Đurđevdana, ponovo došla da ga pita za teferič, odgovorio je da neće ići. Još mu je jednom Anika poručila, sutradan po Đurđevdanu, „da kaže hoće li doći ili neće“. „Ne mogu“, odgovorio je, i ostao u očekivanju događaja kao što se očekuje udarac. (Kao teški bolesnici, on je mogao da misli samo na sebe; ni pomišljao nije, ni naslutiti nije mogao šta se u to vreme dešava sa Anikom.)

A događaji su došli ubrzo, teži i gori nego što se moglo očekivati.

Taj Đurđevdan ostao je u sećanju sveta kao dan kad se Anika objavila. Otada pa do ilindanskog vašara, ona je potpuno razvila barjak. Otvorila je kuću muškarcima; nabavila neke dve seoske skitnice, Jelenku i Savetu, da joj budu kao dvorkinje. Od tog vremena pa za godinu i po dana, ona je smišljala zlo i nesreću kao što drugi svet misli o kući, o deci i hlebu, žarila je i palila ne samo po kasabi nego po celom kadiluku višegradskom, i izvan njega. Mnogo se od toga poboravilo, a mnoga je muka ostala zauvek neviđena i nekazana, ali tada se tek uvidelo šta može da počini žena otpadnica.

Malo-pomalo, oko Anikine kuće se stvarao logor. Bog sam zna ko sve nije noću dolazio; mladići, oženjeni ljudi, starci, dečaci, stranci čak iz Čajniča i Foče. Poneki, koje stid i razum ne sprečava, i danju dolaze, sede u avliji ili u kući, ako ih puste, ili prosto lunjaju sokakom, s rukama u džepovima, i pogledajući s vremena na vreme u Anikine prozore.

Tane kujundžija, mršav, sa bezbojnim uvek raširenim očima u izmoždenom licu, bio je jedan od najbeznadnijih i najrevnosnijih posetilaca. Sedi tako na nekom sanduku, za vratima, ne govori ništa i, čekajući da vidi Aniku, samo gleda Jelenku i Savetu. A one prolaze pored njega kao da ne postoji, izlaze, dočekuju goste i odlaze s njima u sobe.

Kad ga isteraju iz kuhinje, on sedne ma gde u avliji i bojažljivo se smeška na Jelenku koja ga tera:

- Ih, neka me, bona, ovde. Šta ti činim?

I može tako satima da čeka, snuđen kao da je i njemu samome teško što mora tu da sedi. U neko doba digne se i ode gotovo bez pozdrava, a sutradan opet dođe. Kod kuće ga grdi žena mu Kosara, crvena i krupna poluseljanka sastavljenih obrva.

- Jesi li opet sjedio kod rospija, ruglo svjetsko? Mogao si i ostati kod njih.

- Eh, mogao sam ostati - ponavlja on tužno, a vidi se da je mislima odsutan.

To Kosaru dovodi do besnila, i ona počinje strašnu svađu, ali Tane samo odmahuje rukom i odgovara tek pokatkad, kao kroza san.

Bilo je i sasvim ludih, kao onaj Nazif, krupno i blesavo momče iz begovske kuće, mirna budala, mutava i gluva. Bar dvaput preko dana on dođe pod prozore i nerazumljivim mumljanjem doziva Aniku. Još u početku, Anika se jednom našalila s njime. On joj je ispod otvorena prozora nudio pune pregršti šećera.

- Malo je to, Nazife, malo - vikala je ozgo Anika smešeći se.

Idiot je razabrao šta mu govori, otišao kući, ukrao u braće novaca, kupio dve oke šećera, i vratio se pod prozor. Vikao je dok se Anika nije pomolila. Cereći se od sreće, nudio joj je šećer. Anika se smejala grohotom. I rukom i glavom mu je davala znak da je to još uvek malo, i on je otišao žalosno mumlajući.

Otad je dolazio svaki dan vukući u zembilju, za pojasom, po džepovima, koliko god više može šećera. Aniki se dosadila šala. Ljutilo je ludakovo uporstvo i slala je Savetu i Jelenku da ga gone. On se branio od njih i odlazio gundajući, ali bi već sutradan osvanuo pod Anikinim prozorima sa još više šećera. Dok ga opet ne bi oterali. Inače je povazdan nosao svoj šećer po varoši, pevušeći i mrmoreći. Deca su pristajala za njim, zadirivala ga i krala mu šećer iz zembilja, koji je grčevito stiskao uza se.

Bilo ih je i takvih koji se nisu usuđivali da dođu danju, nego su čekali da padne mrak i dolazili tada redovno, iako nisu imali izgleda ni da uđu u Anikinu kuću. Tako poneki samo sedi po svu noć i puši na kamenu kod česme. U mraku, nisu ga videli kad je došao niti znaju kad ode. Samo sutradan osvane čitava hrpa izdeljana drveta i ispušenih cigareta na mestu gde je sedeo. To je neki nesrećan mlad čovek, ko zna koji; Anika ga i ne zna, i on nju poznaje samo iz viđenja. Jer, nisu svi uvek dolazili samo zbog nje. Poneki je dolazio što je uopšte gotov na svako zlo, poneki što se

rodio izgubljen i očajan. Tek, oko te kuće i na toj raskrsnici kupilo se sve što ne valja i što nije kako bog zapoveda. Taj krug muškaraca oko Anikine kuće naglo se širio i zahvatao sve više ne samo slabih i poročnih nego i zdravih i pametnih ljudi.

Na kraju, malo je bilo mlađih ljudi u kasabi koji nisu bili kod Anike, ili bar pokušali da joj se približe. Najpre se išlo kradom, noću, zaobilazno i pojedinačno. Govorilo se o njoj kao o nečem što je sramotno i strašno, ali daleko i gotovo neverovatno. Ali što se više govorilo, ogovaralo i prepričavalo, to je razumljivije, bliže i običnije postajalo to zlo. Isprva su pokazivali prstom i pratili šapatom one koj i su joj odlazili, a na kraju poče svet da se podsmeva onima koji ne idu. Kako su bili ređi oni koji su uspevali da odmah dođu do Anike, nego se većina morala zadovoljavati Jelenkom i Savetom, zavist, muški prkos i sujeta počeše da vrše svoje. Oni koji su odbijani, dolazili su ponovo, u nadi da će popraviti svoju dvostruku bruku: što joj odlaze i što neće da ih primi; a oni koji su redkom bili primljeni, nisu više mogli da se zaustave, nego su se kao omađijani uvek ponovo vraćali.

Samo su žene bile složno i ogorčeno protiv napasti sa Mejdana i borile se uporno, bezobzirno, ženski, bez mnogo smisla i razmišljanja. Ali i to nije uvek bilo lako ni bez opasnosti. Tako je stradala Ristićeva kuća.

Stara Ristićka, udovica, bogata, okretna i odlučna kao muško, pouđavala je sve kćeri i oženila jedinca sina. Sin joj je bio sitan, rumen u licu, miran i lukav trgovac koji se društvo samo sa starijima od sebe, tekao paru i čuvao kuću. Majka ga je oženila rano, lepom, mirnom i bogatom devojkom iz Foče. Sad je imao već drugo dete.

Zimus, na jednoj daći, kad su se žene u jedan glas žalile na Aniku i na svoje ljude i sinove, stara Ristićka, ispivši čašu za pokojnikovu dušu, rekla je glasno i prkosno:

- Bogami, ne dajte. Evo i ja imam sina, ali dok sam ja živa, on neće prekoračiti prag onoj rospiji.

Kao sve što se govorilo o njoj, Anika je doznala već sutradan i za Ristićkine reči, a prekosutra joj je poručila:

- Od danas pa do mjesec dana, doći će mi tvoj sin, hairlija, sa cijelim subotnjim pazarom u rukama; i vidjećeš ko je Anika.

U kuću su ušli mali nemir i zabrinutost, ali Ristićka je i dalje grdila pomamljenicu na sva usta. To je bilo u doba najvećeg huka Anikinog, kad je sve što se zvalo muško gamizalo uz Mejdan ili bar pogledivalo na nj. A druge subote posle one zlosrećne daće, mladi Ristić je pijan i napola nošen društvom otišao Aniki, sa subotnjim pazarom u dubokom čepu od čakšira. Ležao je pred Anikinim vratima, kopao nogama, prosipao pare, i

izbezumljen dozivao u isto vreme Aniku i majku. Nad njim su stajale Jelenka i Saveta, i ko god je hteo mogao je ući i videti ga. U zoru je Anika naredila po Saveti dvojici Turaka, mladića, da ga vode kući.

Kad je stara Ristićka, sa snahom, videla da joj sin ne dolazi na večeru, oprtrčala je celu varoš. Videli da je zaista otišao Aniki, stara se vratila kući, pala nasred sobe, oblivena penom, i nije dolazila sebi nikako. A snaha joj, vitka, bleđa, crne kose i velikih očiju, ode u drugu sobu pred kandilo, prekrsti se nekoliko puta ubrzano i poče da kune Aniku.

- Dabogda, ženo, bijesna hodila, u lancima te vodili; dabogda se gubom razgubala; sama sebi dodijala; smrti željela a smrt te ne htjela! Amin, Bože, veliki i jedini. Amin. Amin.

I tek tu joj suze grunuše takvom silinom da izgubi vid i osećanje za prostor, i pade svom težinom na pod. Hvatajući se rukama, obori i ugasi kandilo. U neko doba noći dođe sebi. Diže se i polako poče da posprema stvari koje je u padu oborila. Opra pod i ćilim od prolivenog zejtina, nali i zapali ponovo kandilo, prekrsti se pred njim tri puta i pokloni bez reči. Prigleda još jednom dete koje je spavalo u kolevcu. A kad je to sve posvršavala, sela je pod samo kandilo i sa rukama skrštenim u krilu čekala čoveka.

U kasabi se sazna o svakome sve; nema tajne ni u duši ni na telu. I kletva je došla do Anike već sutradan. A toga istog dana posle podne došla je Anikina sluškinja, jednooka Ciganka, izazvala snahu i predala joj punu maramu srebrna i bakrena novca. Posle toga se izmakla u dno avlije da izgovori poruku. Videlo se da joj teško pada, ako je i Ciganka.

- Ovo ti šalje Anika. Nek prebroji, kaže, Ristićka sa sinom i snahom; pazar je cio, ni para ne fali. Čovjeka ti je vratila, pa ti vraća i pare. Onoliko koliko mu je dala, onoliko je i naplatila. A ne boji se, kaže, tvoje kletve ni ovoliko. Ništa joj kletva ne može.

I Ciganka pobeže.

Pored žena, koje su sve podjednako mrzele Aniku, najveći njen protivnik bio je gazda Petar Filipovac. Njegov sin Andrija bio je jedan od onih koji su najviše obilazili Anikinom kući. Bio je najstarije dete u oca, nespretan i bleđ mladić, uvek sanjiv i kao izgubljen, ali nepopravljiv i uporan u svojoj strasti za Anikom. U poslednje vreme nije dolazio kući, jer je otac jedne noći hteo da ga ubije, i ubio bi ga sigurno da ga majka nije sakrila i spasla. Sad je mladić spavao na pojati, a majka mu je kriomice slala hranu. Molila se povazdan bogu i plakala, i to sve kriomice, jer je gazda Petar zapretio da će i nju, posle trideset godina zajedničkog života, oterati ako je samo jednom čuje da uzdahne ili vidi da suzu pusti za otpadnikom.

Na dućanu gazda-Petra Filipovca sastajali su se svi koji su istinski mrzeli i osuđivali Aniku. Tu se posle svake cigarete i svakog razgovora vraćao govor na devojkicu s Mejdana. U vezi s Anikom prepričavala se mnogo puta „Tijanina uzbuna“, koju niko ne pamti, ali je znaju po pričanjima starijih.

Pre dobrih sedamdeset godina bila se pročula zbog svoje lepote neka Tijana, čobanska kći. Bacila je obraz pod noge i zapalila kasabu. Ona je, kažu, za velikog vašara, kao kuga ili poplava neka, zatvorila čaršiju; tolika je trka i bitka bila oko nje. Dolazili su sarajevske kujundžije i skopljanski trgovci bakrenim posuđem, pa kod nje ostavljali i robu i zaradu, i odlazili goli kao šešane. Nije joj se moglo ništa. Dok jednog dana nije iščezla, naglo kao što se i pojavila.

Među prvima koji su se vrzli oko Tijane, bio je i neki Kosta, zvani Grk, bogat mladić bez oca i majke. Hteo je, kažu, i da je uzme, ali Tijana nije htela da čuje, nego je sve više sakupljala oko sebe pustahije, Turke, i svaku veru. Mladić se povukao i nestao iz kasabe.

Saznalo se da je otišao u manastir Banju, da se zakaluđerio, i da tamo boluje. I svi su ga zaboravili. Ali tačno posle godinu dana, kad je Tijana bila u punom jeku i već dodijala i bogu i ljudima, pojavio se nenadno onaj Kosta. Bio je zarastao u bradu i kosu, izmršaveo i podivljao, odeven napola kao kaluđer a napola kao seljak. Nije imao ni torbe ni štapa u ruci, ništa do dve male puške za pojasom. Upao je pravo u Tijaninu kuću. Razbio je sobna vrata i pucao na Tijanu, ali je samo lako ranio i ona mu je pobegla u mahaluu. Bežala je uz Mejdan, gubeći papuče, dukate s vrata i upletnjake iz kose. Bežala je prema jednom šumarku ispod Starog grada. Kad je već bila ispod samog šanca, iznemogla je i pala. Tu je pristigao kaluđer i ubio na mestu.

Ležala je ceo dan tako presamićena, prosute kose, sa velikom crnom ranom na ječermi od plave svile. Otvorenih usta, sa bičem u ruci, posmatrala su je čobančad sa visokog šanca. Tek u sumrak poslana su iz varoši dva Ciganina koji su je zakopali na tom istom mestu. Ubica se izgubio u šumi. Niko ga nije ni tražio. Ali su ga našli treći dan gde se sam preklao na Tijaninoj humci. Tu su sahranili i njega. I to se mesto zove i danas Tijanii grob.

Dok su se takve i slične stvari dešavale po kućama i govorile po dućanima (uglavnom, svi su ti dućanski razgovori, kao i sve domaće nesreće, ličili jedan na drugi), na Mejdanu se nastavljala igra zlog slučaja i ženske ćudi. Nekako u to vreme započela je Anika svoju borbu sa dobrunskim protom zbog njegovog sina Jakše, zvanog Đakon.

II

Anika se bila već nadaleko pročula, a Jakša Porubović, sin dobrunskog prote, nije ni pomišljao da ode u kasabu i da je vidi. Voleo je više rakiju nego žensko, a više od rakije voleo je slobodu i skitnju.

Bilo mu je dvadeset godina, a bio je najviši i najjači mladić u oba kadiluka. Čak u Čajniče je išao da se rve sa nekim Neđom, zvanim Kurjaković; i oborio ga.

Beloputan, crvene dlake i zelenih smelih očiju, Jakša je bio sušta protivnost svome ocu. Tanak, visok, sed još od mladosti, siv u licu sa crnom borom među obrvama, proto je bio od onih ljudi koji su teški sebi i drugima i koji od rođenja do smrti nose kao neku tešku misao u sebi. Jakša je bio na deda po majci, nekog Milisava iz Trnavaca, bogata čoveka, veseljaka i dobričinu.

Proto je bezgranično voleo toga jedinca i mnogo se mučio što mu je takav pust i nemiran. Još od lane Jakša je đakon. Sad se otac bori s njim i nagoni ga da se oženi kako bi mogao da ga zapopi. Ali Jakša ne mari mnogo za sveštenu čin, a o ženidbi neće nikako da čuje. Protinica, dobra, štedljiva do tvrdičluka, crna i sasušena starica, čas brani sina, čas pomaže oca. I plače zbog obojice.

Te zime Jakša se bio malo smirio. Bio je više kod kuće, dopuštao je da se govori o ženidbi, iako sam nije ništa govorio. Posle Đurđevdana očekivao se vladika Josif iz Sarajeva. Proto se nadao da će dotle uspeti da oženi sina i da će ga vladika moći rukopoložiti. Ali, na izmaku zime, desi se da Jakša dođe nekim poslom u Višegrad.

Bilo je vreme ribljeg mresta. Tako potkraj februara i u prvoj polovini marta meseca naiđe riba u velikoj množini niz Rzav. Obično ta jata nailaze u tri maha u razmacima od po nekoliko dana. Takvo jedno riblje *kolo* naiđe noću, obično pred zoru, i traje do pred podne. I tada svi love, i ribari i oni koji love samo jednom godišnje, od mresta do mresta. Sve što ima mrežu, to silazi na Rzav i baca. Deca gaze po plicaku, i loncima ili golim rukama hvataju ribu, koja zaslepljena i kao obamrla baca ikru i mliječ.

Ta tri dana u godini, to su kao neki praznici koji se redovno i sigurno ponavljaju svake godine pred proleće. Tada sve kuće mirišu na zejtin, i toliko se ribe pojede da svetu dotuži i da joj cena posve padne. Poslednje kolo obično pokupuju seljaci iz okoline, koji na tovare odnose ribu u sela, gde je razapinju i suše.

Dolazeći toga jutra dobrunskim drumom, Jakša je gledao pred sobom Rzav i oko njega i po njemu razasute ribare i decu kao mrave. Grejalo je jako sunce, pušila se zemlja i belasala riba.

Jakša je svršio brzo posao zbog kojeg je došao, i hteo je još za vida da se vrati u Dobrun, ali ga svratiše u jedan dućan gde su neki trgovački sinovi mezetili ribu i pili meku rakiju. Šalili su se sa Gazijom, najpoznatijim ribarom i pijanicom, kao svi ribari od zanata. Gazija je stajao ne puštajući mokru mrežu, s koje je visila teška sačma i cedila se voda na pod pored njegovih bosih nogu. Prodao je svu lovinu i sad je, mokar do pasa, podrhtavao i ispijao polić nadušak. Pitaju ga kakav je ove godine mrest i koliko je ulovio i prodao, a on kao svi lovci praznoverno krije i izbegava tačan odgovor.

- Čujem da si sastavio madžariju i da spremaš peškeš Aniki - dira ga jedan od mladića.

- Zar ja Aniki? Ne može to mene zapasti od vas gazda - brani se on, savijajući cigaretu i pomičući se s noge na nogu.

Istina je da je i on jedan od mnogih koji su uzalud nastojali da dođu do Anike, ali oni ga diraju samo zato da bi i sami mogli da povedu govor o njoj.

Gazija plaća i izlazi iz dućana otresajući se i drhtureći:

- To vi, vi gazde. Nije to roba za mene; ja od vode živim.

A oni nastavljaju da pričaju o Aniki.

Još te noći Jakša je video Aniku. Više se nije vraćao u Dobrun kući. Po čitave noći provodio je kod Anike; a ona je, izgleda, primala samo njega. Kasaba je sada govorila samo o protinom sinu. Žene su okretale glavu od njega, a muškarci su ga savetovali ili ogovarali i zavideli mu.

Proto je uzalud slao ljude, poručivao, pretio i preklinjao. Videći da ništa ne pomaže, rešio se da dođe sam i da ga vodi. Ni to nije pomoglo. Tada se obratio višegradskom kajmakamu.

Sin bogatog i uglednog Dževad-paše Pljevljaka, višegradski kajmakam Alibeg mogao je odavno da bude na boljem mestu i na većem položaju, ali on je od svoje majke, koja je bila Sokolovička, nasledio veliku i gospodsku ravnodušnost za sve stvari, naročito za račun i sticanje. Pre dvadeset i pet godina, kad je kasaba imala jedan od iznenadnih procvata i kratkih nastupa blagostanja i obilja, Alibeg je kao mladić u dvadeset prvoj godini postavljen za komandanta policije u kasabi. Trgovina je u to vreme bila okrenula na višegradski most, i varoš je bila puna robe, novca i putnika; zato je trebalo da u njoj bude znatan broj zaptija sa otresitim i nepodmitljivim zapovednikom. Međutim, s godinama, trgovina je skrenula na drugu stranu i napustila višegradski drum. Stranci su ređe

dolazili. Broj zaptija je smanjen. Jedino Alibeg nije hteo da napusti Višegrad, u kom je ostao kao kajmakam. Dvaput je išao sa ocem u rat, u Vlašku i u Srbiju, ali se svaki put vraćao na svoj položaj u Višegrad.

Imao je dve kuće, najlepše u Višegradu, na samoj obali Drine, vezane velikom baštom. Ženio se nekoliko puta i sve su mu žene poumirale. Bio je poznat sa svoje slabosti prema ženama. S godinama je sve više pio, ali uvek sa merom i ukusom. Bio je vitak i pored neuredna života i godina. Oštre i nemirne crte njegovog lica složile su se s vremenom u smiren, kao nasmejan izraz. Između sasvim sedog brka i jako progrušane brade bila su otkrivena i jasno ocrtana njegova mladalački rumena usta. Govorio je bez pokreta, sa toplinom u glasu i iskrenošću u očima.

Imao je strast za tople izvore. Tražio ih je i obilazio gde god bi čuo da ih ima; i gde god bi našao izvor tople vode, podizao bi ga i sagradio česmu ili banju o svom trošku.

U kasabi, koja je bila opala i po stanovništvu i po prometu, kajmakam već odavno nije imao nekih službenih poslova ni briga. Sa svim znacima čoveka gospodskog soja, ćutljiv i nasmejan, stareo je polagano i živio na zadovoljstvo sebi i drugima. Obilazio je svoje imanje u Pljevljima, ili odlazio na teferiče prijateljima, ruđanskim i glasinačkim begovima.

Kajmakamu je bio oduvek nelagodan taj dobrunski proto, prav kao proštac, duboka i svečana glasa, ukočena pogleda, siv u licu, siv odnekud i u odelu, kao da uvek dolazi iz vodenice. I sada ga je primio hladno, ali ga je saslušao i obećao da će izvideti stvar. Čuo je i on o toj kćeri pokojnog Krnojelca, i dosad su se neki žalili da se mnogo digla. Poslaće zaptije i narediti da se Jakša otpremi u Dobrun, a devojka dovede u red.

Umirući od stida, proto je proveo dva dana kod višegradskog paroha popa Gose, strašivog i napola slepog čoveka, i kad je video da mu sin ne dolazi i da mu ni kajmakam ništa ne poručuje, uzjahao je svoga mirnog vranca i sa dušom punom gorčine vratio se u Dobrun.

Čim je proto izišao, kajmakam je pozvao starešinu višegradskih zaptija, Salka Hedu, i naredio mu da ode do te vlahinje i da joj pripreti degenekom ako se ne smiri, a Jakšu da otera odmah natrag u Dobrun.

Hedo je izvršio što mu je naređeno. Pojahao je konja kao u važnim i svečanim prilikama, obišao ispodalje Anikinu avliju, i Jelenki, koja je nešto radila u avliji, doviknuo oštro da se više neće trpeti nikakav nered oko njihove kuće, i da onaj popovski hairsuz-sin iz Dobruna treba odmah da ide kući, a ako to ne uradi, on će se s njime drukčije porazgovarati. Jelenka je otrčala i kazala sve Aniki, koja se odmah pokazala na kućnim vratima, ali Hedo je, predviđajući to, bio već otkasao na svom visokom konju.

Netačan i spor kao ljudski sud i zemaljska pravda, Hedo je već trideset godina vršio tako svoju dužnost. Lice mu je bilo puno nekih dubokih i čudnih bora koje su išle u neočekivanim pravcima, kao ni u koga, i prekrivale mu čelo i nos i bradu, gutale retke brkove, i spuštale se kao mlazevi niz opaljeni vrat. Iz toga lavirinta bora gledale su velike okrugle oči bez trepavica, pogledom ostarelog konja. Tako ga je udesio tridesetogodišnji život zaptije u kasabi.

Kajmakam je bio čovek koji ne voli neprijatne stvari ni u susednom kadiliku, i kome Hedo nikad nije smeo nijednu stvar saopštiti pre nego što bi bila povoljno rešena. Zaptije su mu se menjale i bile ili podmitljive ili suviše revnosne. Tako se kroz dvadeset i pet poslednih godina bilo sve o Hedinu glavu, od poljskih šteta, pijanstava i komšijskih svađa, pa do najstrašnijih ubistava i najvećih krađa. Isprva se kao mlad zaptija poneki put i isticao. Tako je i postao starešina. Ali ubrzo je uvideo da se sudari, ubistva i nesreće dešavaju kao neko prirodno i neminovno zlo, a njegove, Hedine, ruke i oči slabe su da to pohvataju, razmrse i po zasluži kazne. Umesto da ga u toj službi ispuni s vremenom osećanje vlasti i sile, on je, obrnuto, stekao neki sujeveran strah od zločina i gotovo neko poštovanje prema čoveku koji se rešio i počinio neko zlo delo. On se mehanički stalno pojavljivao na svakom mestu gde mu je dužnost nalagala, ali ne da se sudari sa prestupnikom, nego da ga svojom pojavom otera iz svog sreza u drugi. On je u toku godina, u stalnom dodiru sa ljudskim zlom i ljudskom mukom, stekao svoje naročito iskustvo, prema kome je i nesvesno udešavao svoje postupke. To iskustvo se sastojalo od dva naoko oprečna saznanja, a oba jednako tačna. Jedno, da su zlo i nesreća i nemiri među ljudima stalni i neprolazni i da se u tom ne da ništa izmeniti. Drugo, da će se na kraju svaka stvar nekako rasplesti i rešiti, jer ništa na svetu ne traje: komšije će se pomiriti, ubica će se ili sam predati ili pobedi u drugi srez gde ima drugih zaptija i starešina; ukradena stvar će se naći pre ili posle, jer ljudi nisu samo kradljivi nego i brbljivi i potkazivači; pijanci će se otrezniti, i zato se s njima ne treba sudariti dok su pijani i ne znaju šta rade.

Ta dva saznanja vodila su svaki zvaničan rad Hedin. A kad je u neki spor ili zločin bila umešana žena, ta njegova pasivnost pretvarala se u potpunu ukočenost. Tada je ličio na čoveka kome osa sleti na vrat, a on se ukruti, pušta je da šeta, i čini ono što je najpametnije: čeka da odleti sama. Ispitujući neku krivicu, čim bi naišao na ženu, zaostajao bi i bez velike nužde ne bi išao dalje. I to, naravno, nije radio svesno. Tako ga je naučilo iskustvo i vodio instinkt: mešati se u spor u koji su žene upletene, znači metati prst između vrata i dovratnika.

Kad je toga dana pred večer došao Jakša, Anika nije htela da ga pogleda. Sve njegove molbe i uveravanja nisu pomagali ništa. Rešila je da ga ne prima, i o tom nije više htela da govori. Na sve njegove vatrene reči odgovarala je prezrivo:

- Što ne ideš u Dobrun? Otac te zove.

- Nemam ja oca. Ti znaš dobro.

- Šta znam? - pita ga ona mirno.

- Znaš ti dobro šta sam ti govorio svake noći, a pamtim i ja šta si ti meni govorila.

On je pominjao milovanja i nejasne reči iz minulih noći, razumljive samo njoj i njemu. Ona je uporno ćutala. Slabim, kao tuđim glasom on je sricao:

- Ja kažem: „Anika, sviće“, a ti mi dlanom pokrivaš oči...

I tako je redom pominjao pojedinosti iz prošlih noći. Bilo je i smešno i žalosno videti toga ogromnog čoveka kako sedi i nabraja kao žena. Ali te su ga reči očito opijale kao i ljubav sama, i on nije znao ni šta radi ni šta govori. Anika ga je slušala mirno, bez reči, bez saučešća ali i bez podrugljivosti. Na rastanku, na sva njegova navaljivanja da mu kaže kad će je moći opet videti, odgovorila je smešeći se:

- Pa, možebiti u Dobrunu, o Gospojini. Otada se Jakša ulogorio u Zarijevoj mehani.

Toliko mu je stida još ostalo da ne obilazi vrata na Anikinoj avliji i ne sedi sa Jelenkom i Savetom. Čašćavao je i pio povazdan sedeći nepomično na jednom mestu, sa ogromnom pesnicom na stolu, sa lepom glavom zabačenom i prislonjenom uza zid, i s licem okrenutim ka čađavoj tavanici kao da nešto čita na njoj. Niko nije smeo da mu pomene Aniku, iako su svi znali zbog čega se propio.

Sedi tako satima, gleda u tavanicu, i seća se: ne toliko njenih reči koliko njenog ćutanja. On je pun toga njenog ćutanja, i u utrobi ga oseća. Ne treba ni da zaklopi oči, a već je vidi kako sedi na minderluku, do očiju povezana belom, čvrsto stegnutom maramom, tako da joj se nimalo ne vidi kosa. Ruke joj u krilu; čvrsto pritisla dlan o dlan, kao da nešto gata. Lice joj veliko i belo, jabučice se istakle, a oči, koje su postale zagasite, obilazi vekni osmejak, spušta se na jabučice i vidno ih obasjava. Od tog ćutanja Jakši se krati dah i magli vid. Da mu je da još samo jednom sedne kraj nje, čini mu se ništa ga ne bi moglo sprečiti da obema rukama uhvati tu glavu i silovito je savije i zavrati, na dušek, na pod, na travu. Ali tada se seti njenog hladnog prkosa koji ga je mnogo namučio, ne zato što ga ne bi mogao slomiti, nego što ne koristi lomitiga. I trgne se kao da je udarno u zid, a velika pesnica na stolu nemoćno zadrhti.

Dok je Jakša pio u Zarijevoj mehani i dok se Salko Hedo činio da ne zna za to, oko Anikine kuće su se dešavale sve nove tuče i sukobi. Kako nije htela nikoga više da prima, pijani ljudi su navaljivali na kapiju, a drugi, malo trezniji, želeći da se tako dodvore Aniki, odbijali su ih od vrata.

Poznavajući dobro Hedu, kajmakam se konačno rešio da sam ode do Anikine kuće i da vidi šta je s tom ženom. I otišao je jedno poslepodne sa zaptijom. Zaptija se vratio sam. Kajmakam je ostao do pred mrak. I sutra je došao ponovo.

Drukčije nije moglo ni biti. Kajmakam, koji je u životu video mnogo žena, i bez velikog izbora, osetio je odmah da je ovo nešto drugo. Otkako se zakopala kasaba i otkako se svet rađa i ženi, nije bilo ovakvog tela sa ovakvim hodom i pogledom. Ono se nije rodilo i izraslo u vezi sa svim onim što ga okružuje. Ovo se dogodilo.

Kao da je našao i poznao nešto znano i davno izgubljeno, kajmakam je zastao pred tom lepotom.

Zagasita belina kože sakrivala je potpuno moćni krvotok, i samo se u oštroj crti, naglo, bez najmanjeg prelaza, prelamala u tamnu rumen usana ili se polako pretvarala u jedva primetno rumenilo oko nokata i oko uha. Celo to veliko skladno telo, svečano u svom miru, sporo u pokretima kao da je zamišljeno samo o sebi, bez želje i potrebe da se ravna prema drugima, kao bogata carevina: dovoljno samo sebi, nema šta da skriva i nema potrebe da ma šta pokazuje, živi u ćutanju i prezire tuđu potrebu za govorom.

Sve je to stajalo pred kajmakamom, i sve je to on video očima čoveka zrelih godina, kad mu se čini da poznaje pravu vrednost života, a u isto vreme oseća i vidi da mu se taj život izmiče i krati.

Šta je moglo da spreči Turčina ako ne Anika sama? Ona ga nije sprečavala.

Sutradan, po drugoj poseti kajmakamovoj, Anika je dozvala Tana kujundžiju.

- Umiješ li da pišeš?

- Umijem - odgovara Tane, i kao za dokaz širi prste desne ruke, a oči mu zavlažile od miline.

Tane je doneo iz dućana divit, kalem i hartiju. Sad sedi na minderluku, Anika pored njega.

- Možeš li sve da napišeš što ti se kaže?

- Pa, ja mislim da ću moći.

Onaj bes koji živi u svakoj dokonoj ženi kazuje Aniki, a ona Tanu u pero. Tane počinje da piše, nagnuo se vas na jednu stranu, niže polako

slova, a neprestano mu se izdiže naboran obraz kako jezikom prati kretanje pisaljke. Anika kazuje.

„Ti si proto dobrunski, a ja džizlija višegradaska. Nurije su nam podijeljene, i bolje ti je da ne diraš u ono što nije tvoje.“

Tane, koji je i dotle kod pojedinih reči oklevao, zastade tu potpuno i pogleda nekim smešno zabrinutim pogledom u Aniku, kao da bi želeo da mu ona kaže da je to šala, i da ne misli zaista da to pismo šalje proti u Dobrun. I ne gledajući u njega, Anika ga opomenu oštro:

- Piši!

I on nastavi da piše sa onim istim smešnim i zabrinutim izrazom na licu.

„Ja se nisam bila rodila kad si ti preskakivo plot u Nedeljkovice, pa Nedeljko mislio da je jazavac u kukuruzu i umalo te nije ubio. I danas ti po udovičkim kućama krpe mantiju. Pa ja nikad ne upitah za tvoje zdravlje i tvoje tragove. A ti se nađe čovjek da mi pošalješ kajmakama i zaptije. Bolje bi ti bilo da si dirno guju pod kamenom. E znaj, proto, da mi je kajmakam dolazio još dva puta i da sam mu otpasala sablju kao djetetu, i da mi je onako star držao legen i peškir, ako ti je drago čuti. A što si se zabrinuo za tvog lijepog sina, eno ti ga u Zarijevoj mehani, istina obrijan je kao mladoženja i mrtav pijan, ali ništa to nije, vodi ga slobodno kući, istrijeznić se i brada će mu porasti, pa može ti po meni i vladika postati.“

Tu zastade. Odahnu i Tane, koji je jedva stizao, iako je ispuštao slova i čitave slogove.

Već sutradan se saznalo u kasabi kakvo je pismo pisala Anika proti u Dobrun. Ali otkako je i kajmakam počeo da joj odlazi, u kasabi se ne čude više ničemu. Pričalo se da je proto, videći šta se dešava u kasabi, držao u dobrunskoj crkvi kletveno bdenije, u izvrnutoj odeždi i sa svećama zapaljenim naopako.

U kasabi se više nije verovalo da iko od ljudi može pomoći; trebalo je čekati božju ruku. Pa ipak, Anika je uspela još jednom da uzbudi i prenerazi kasabu.

O Maloj Gospojini drži se kod dobrunske crkve veliki crkveni sabor, na koji dolaze i građani, ali se u naročito velikom broju slegnu seljaci i iz najudaljenijih sela.

Uoči Male Gospojine, iza podne, Anika je krenula put Dobruna. Ona i Jelenka su jahale mirne gojazne konje; za njima je išao momak. Projahale su pokrajnim sokacima, ali se ipak po čaršiji raširio glas da Anika ide u Dobrun. Sva je čaršija menjala mesta i krivila vratove da je vidi bar izdaleka kad krene strmim putem ispod Stražišta. Kalfe i šegrti su nalazili

neko posla na tavanu. Peli se i gledali kroz badžu kako Anika zamiče za breg.

Gotovo ustopice za Anikom krenuo je i Tane kujundžija, na bagavom konju kojeg je u hitnji najmio u Ciganina. Bleđi nego inače, otegnuta lica, on je bez stida i zazora projahao kroz samu čaršiju. Nije se ni osvrtao na smeh i podrugljive pozdrave; možda ih nije ni čuo. Ali kad on zamače za brdo, nastade neka zbunjena i neprijatna tišina po čaršiji. Svak se povukao u dućan, pa nešto prebire i računa. I mnogi koji se još maločas smejao Tanu, počinje i nehotice da pomišlja kako bi i sam krenuo neopaženo ili pod nekim zgodnim izgovorom za Anikom. Jedni su išli u sela da kupuju kože, drugi u Dobrun, treći u Priboj na pazar. A kad je noć pala, iskradali su se mladići i odlazili prekim putem u pravcu kud su i stariji išli. Mnogi su od njih bili još dečaci i nisu imali čemu da se nadaju, ali im je bilo prijatno zbog nje gubiti noć i lomiti se po kršu pored Rzava.

Kod Čelikove ćuprije Tane je stigao obe žene. Jelenka ga je grdila. Tane se samo smeši i pogledava u Anikina leđa, kao da od nje očekuje reč.

- Pa šta ti činim? Jelenka besna, zaustavlja konja.

- Činiš mi. Evo ovdje mi sjediš. Dosta te u Višegradu gledamo. Šta ćeš za nama? Kući se vraćaj, pa ljuljaj ženi djecu!

Prepirući se, oboje pogledaju u Aniku, ali ona jaše i ne okreće glave, niti pokazuje ičim da ih sluša. Jelenka ljutito obode konja i stiže Aniku. A Tane oborene glave, i opuštenih uzda, jaše u korak za njima.

Tako su jahali stotinak koraka, kad se Anika naglo zaustavi i okrenu. Tane se nađe odjednom oči u oči pred njom. Konji im se pomešaše. Lice joj je bilo zažareno od vrućine, uokvireno belom tankom maramom čiji su krajevi padali preko ramena. Smešila mu se blago, detinjski. Tanu dođe tesna koža na licu. Ukazaše mu se retki zubi i blede desni, navlažiše se žalosne sive oči.

- Tane, kupila sam u Međuselca na dućanu limunova, pa zaboravila na ćepenku. Vрати se, života ti, u Višegrad po njih. Stići ćeš ti nas do Dobruna.

Smešeći se jednako od sreće, Tane jedva razabra šta traži od njega.

- Limunove ... kod Međuselca ... Idem, odoh ja.

Odmah se okrenu i odjaha žalosno put Višegrada, uzalud podbadajući cigansko kljuse neosetljivo za udarce. Okretao se s vremena na vreme i gledao kako zamiče dugačka bela Anikina marama.

Videvši Anikino lukavstvo, Jelenka se jedva uzdržavala od smeha. Čim se Tane okrenuo, ona pršte u kikut. Anika se samo smešila i jahala ne govoreći ništa. Momak je bio izmakao i čekao ih je u jednom hladu.

U Dobrunu je vašar tekao u punom jeku. Govorilo se da je tu negde

Anika, ali je niko nije video ni za vreme službe ni posle podne oko crkve, iako su svi govorili o njoj i iščekivali je. Između zagrejana i raspevana sveta lunjao je Tane kujundžija, tužno zverajući oko sebe. Pijani seljaci su ga gurali i čepali, ali on je neprestano lutao i tražio, noseći celo jutro pun fišek limunova koje je juče sam kupio kad je video da Anika nije ništa zaboravila u dućanu. Tek pred sumrak gotovo, pojavila se Anika sa Jelenkom. Sele su na jedno uzdignuto mesto u velikoj šatri, u sredini porte.

Čim je dočuo za Anikin dolazak, proto je, izvansebe, hteo da ide sam i da je goni iz porte. Zadržali su ga knezovi i stariji ljudi. Dvojica od njih otišli su da kažu nevaljalicama da se odmah gube sa sabora.

Međutim, oko Anike je bila već čitava gomila muškog sveta. Protini ljudi su dočekani najpre sa smehom, pa posle sa psovka. Anika se činila da ih ne vidi i ne čuje. Knezovi su hteli da se primaknu i da ih izbace silom, ali se odmah između njih i žena napravio zid od mladih seljaka i varošana, većinom pijanih. Knezovi su potisnuti do protine kuće i jedva se spasli u kapiju.

Smrkavalo se kad su niz basamake sišli ostali odbornici, i sam proto. Ali gužva je bila takva da je potpuno zaglavila vrata.

Narod, koji u najvećim uzbunama najmanje zna šta hoće, jurnuo je od šatre u kojoj su sedele žene prema vratima parohijske kuće. Upravo, jurnulo je nekoliko pijanih mladića, a ostala svetina samo se talasala. Najviše su vikali i pretili Liještani, koji su na svim crkvenim slavama nalazili neki povod za tučnjavu. Srećni što su ove godine našli neki visoki cilj u najuglednijem licu, vikali su udvostručenom snagom:

- Ne damo!

- Nećemo!

Braća Limići, najpoznatiji među Liještanima, zapenjeni, raspasani, škripe zubima, izmahuju noževima i bez ikakve potrebe uveravaju jedan drugog:

- Burazere, ja za tebe ...

Mrak je potpun. Malopre je stigao iz Višegrada Jakša, koji se ceo dan borio sa samim sobom, i tek pred večer, kad više nije mogao da izdrži, odjurio put Dobruna. Svet se iskuplja oko osvetljenih šatri ili oko vatara koje gore na ravni. Samo najpijaniji se gube po strani, povraćaju, stenju, i sami nešto govore, uz tarabe, u mraku. Kod vrata parohijske kuće jednako gužva i vika u kojoj se ništa ne može da razabere. Na samim vratima stoji proto, crn i bled u svetlosti luča koji neko drži za njim u hodniku. Izdiže se da govori, otima se, ali ga starešine drže čvrsto, a vika je tolika da ni sam sebe ne čuje. Na licu mu nema ni traga od straha ili

zbunjenosti, samo neki gnev koji liči na čuđenje. Dugo je uzalud nastojao da dođe do reči ili da se približi ma kome od pijanih vikača. I propinjući se i otimajući tako, proto najednom zastade na samom pragu, pogled mu se ukoči na srednjoj šatri, koja je bila najbolje osvetljena. U crvenom sjaju video je prav i ponosit Anikin lik, s jedne strane joj Jelenka, a s druge Jakša, tek što je ušao, nagnut prema Aniki, raširenih ruku, sa nekim pokretom punim milošte i predanosti, a koji je za roditeljske oči sraman i neverovatan.

Kako mu iza leđa nije bilo mnogo sveta, proto odgurnu sve, i uz polumračne basamake ustrča u sobu. Protinica, koja je na divanani drhtala, plakala i tukla se u glavu od nemoćna srama i dvostruke ljubavi i žalosti, potrča za njim kao i žene koje su je dotle pridržavale. Za njima upadoše i neki rođaci i starešine, dok su drugi zaustavljali svet da ne nagrne uz basamake. U sobi zatekoše protu kako u mraku skida sa zida dugačku pušku.

Stigoše ga kraj prozora, s kojeg se videla jako osvetljena šatra sa zaljuljanim svetom, sa Jakšom koji je stajao jednako prignut, i Anikom koja kao nepomična slika sedi u sredini. Seljaci obuhvatiše protu oko pasa, a protinica mu se obesila o pušku. On se ćutke, ali snažno otimao. Boreći se i noseći s njim, seljaci su ga umirivali isprekidana daha:

- Oče proto! Oco! Molimo te!

Protinica je pištala promuklo i tiho, ali strahovito:

- Ne, preklinjem te zajedničkim 'ljebom i ljubavi! Neee!

Tako se rvući, odvukoše ga malo dalje u polumrak, iz kog se nije videlo napolje. Tu konačno klonu njegova izdignuta puška, ali s njom klonu i protinica. Jedni se zabaviše oko onesvešćene žene, a drugi izvedoše protu u sobu koja gleda na protivnu stranu.

Napolju se pomalo smirivala graja i rasipala gungula. Kako pijan svet brzo zaboravlja ili nalazi nove povode za ispade, pijanci su se objašnjavali između sebe ili sa rođacima, koji su ih tovarili na konje kao stvari ili odvodili među sobom niz drum. Još poneki je stajao ispred šatre i, žmirkajući, sa odblescima znoja i vatre na pijanom licu, gledao u Aniku. Ali i Anika se spremala na odlazak. Odbila je odlučno Jakšinu ponudu da ih prati do Višegrada. U svojoj zabuni i nemoći, on joj je govorio s gorčinom u glasu:

- A jednako ti dolazi kajmakam?

Anika je i slušala i odgovarala rasejano, kao da misli o nečem drugom.

- Svako veče, Jakša. Kako da ga ne sretnješ? Da se slučajno kajmakam ne uklanja tebi s puta?

Jakša se trgnu uvređen, ali ona je nastavljala mirno, tihim glasom:

- Ili se valjda uklanjaš ti njemu?

Kao da ne misli na ono što govori, ona dodade:

- Doći će mi i sutra, odmah iza večere. Svet se razilazio neobičnom brzinom, koja je bila začudna posle onakve uzbune i navale. Ostajali su još samo kafedžije i prodavci slatkiša i šerbeta, spremajući robu i alat u sanduke na kojima su dotle pazarivali. Polivene ili napuštene, vatre su se gasile. Iz mraka se čulo dozivanje i ožkanje pijanaca. I to se sve udaljavalo. Samo poneki od pijanaca, koji nisu imali nikog bližeg, ležali su u jarku ili pored plotu kao posečeni.

U protinjoj kući kretali su se još dugo lučevi i sveće i sašaptavale se žene zabavljene oko protinice, ili iznoseći kafu i rakiju ljudima koji su sedeli u protinjoj sobi. Proto se bio smirio i razgovarao je s ljudima, ali onako usiljeno i neobično kao što se razgovara posle sahrane. Konačno, i poslednji i najbliži, pošto se zглеdaše, digoše se i oprostiše s protom, koji je nastojao da bude što prisebniji i mirniji pri oproštaju. Samo kod protinice zanoćiše dve žene.

Kad se tako isprazni kuća, proto ostade još neko vreme u svojoj sobi, pa se onda diže i pređe u onu veliku sobu koja gleda na portu i Tasića kuće. Protinica i žene pretrnuše kad mu čuše korake. Ali iz sobe više nije dopirao nikakav glas. Mislile su da je prešao da odspava malko u toj velikoj sobi, koja je hladnija i bolje prozračena od njegove.

U velikoj sobi, proto je zapalio voštani svitac, zaključao vrata i seo pored sveće koja mu je obasjavala grudi, bradu i široko sivo lice sa očima kao mračnim rupama. Napolju su lajali psi. Porta je bila u potpunoj tami; samo s druge strane potoka, kod Tasića kuća, goreli su i kretali se neki lučevi. S rukama u krilu sedeo je na nekom sanduku, kao da bdi nad mrtvacem.

Srdžba se u njemu hladila i misli sređivale, ali bol je rastao. Nije mogao da se održi na ovom trenutku i tražio je mišlju oslonca u prošlosti, u vremenu *pre ovoga*. - Ubrzo će se navršiti trideset i jedna godina otkako je sveštenik u Dobrunu. Živeći uz crkvu i sa narodom, mnogo je zla video i zapamtio, ali ovom se nije mogao nadati, da će u svojoj krvi i na svome pragu doživeti ovu bedu koja dolazi nevidljivo i neočekivano, i iskida roditeljima utrobu i popljuje obraz, a ne može se ničim sprečiti ni odagnati, ni borbom ni smrću samom.

U potpunoj pustoši koja je bila u njemu, provali odjednom novo i bolno osećanje bezgraničnog sažaljenja. Sažali se na seme čovekovo, na dah kojim diše, na hleb koji mora da jede. Sažali se naročito na ono jadno, veliko i ludo dete Jakšu i na čudo i bruku u koju je zapao. I sedeći tako na sanduku, presamičen kao siročić, sa licem u dlanovima, zaplaka prvi put u

životu, naglas i bez uzdržavanja. Nemoćan i razoružan pred tolikim zlom, sramotom i nepravdom, grcao je kroz stegnute zube, uzalud nastojeći da savlada i zaustavi plač. Te suze kao da sve oživiše i zaljuljaše u njemu. Još jače i grčevitije se savi, do samog patosa, ali se u sebi uzbudi i diže neočekivano; i svom dušom i celom mišlju prokle ženu Poganicu, strašno stvorenje bez stida i razuma.

III

Te noći, po mesečini, vratila se Anika u Višegrad. Ustopice za njom vratio se i Jakša. Sutradan uveče, kad je kajmakam išao Aniki, pucano je na njega iza jednih taraba zaraslih u ladolež. Alibeg je lako ranjen u desnu mišicu. To isto veće Jakše je nestalo iz kasabe.

Anika je poslala svoju Ciganku da pita kako je Alibeg, ali su je momci oterali štapovima. Anika se nije mnogo brinula za to. Znala je da će joj kajmakam doći čim prezdravi, i ranije ako mu poruči. Posle pohoda u Dobrun, znala je pouzdano da može da izvede sve što zamisli. To je znala i osećala i cela kasaba, koja je živela u strahu i snebivanju, u potpunom rasulu i bezvlađu.

Septembar mesec. U crnoj šumi iznad Banpolja vidi se svako veće vatra koju pali Jakša, on se odmetnuo, jer nema kud u Dobrun, a ne sme u kasabu. Uzalud su slate zaptije da ga hvataju. Ubrzo su prestali da ga gone, i njegova vatra je plamtela svako veće nad samim Borovcem, na pola sata od varoši. Sva kasaba zna da je to Jakšin oganj u planini. I Anika sama ponekad iziđe i iz avlije gleda kako se uporedo sa prvim zvezdama javlja njegova vatra, i kako biva sve krupnija i sve crvenija što više osvaja noć na nebu i nad brdima.

Dok se tako Jakša krije po šumama, dobrunski proto leži kod kuće bled i nepomičan kao mrtvac. Kod njega je po vas dan i svu noć zaplakana protinica. Moli ga pogledom da progovori reč, da kaže ili naredi ma šta, ali on samo grize nevidljive usne utonule u sedu bradu i brkove, a pogled mu siv, ukočen i odsutan.

U kasabi, kajmakam provodi večeri u svojoj bašti pored Drine i pije s prijateljima. Naredio je zaptijama da idu i hvataju Jakšu, pa zaboravio i njih i đakona. Rana mu brzo zarasla. Došli mu gosti iz Sarajeva, dvojica ugojenih Osmanlija.

Danju sede u kajmakamovoj bašti pored reke, kockaju se, šalju vojnike da puštaju niz vodu žute tikve i gađaju u njih kao u nišan. A čim se smrkne, dovode Cigane svirače. Dovedi su snopove raketa nabavljenih iz Austrije, pa ih puštaju kad zanoća. Sva se varoš uzbuni od tih neviđenih stvari. Deca neće da zaspu, nego čekaju po prozorima kad će početi rakete iz kajmakamove bašte. I sav svet sa nevericom i čuđenjem posmatra te crvene i zelene svetlace kako se rasprskavaju ispod letnjeg neba, kako se osipaju i padaju kao svetle kaplje, i kako posle njih nastaje još gušća tama, u kojoj trepću zvezde i plamti stalno Jakšina vatra u brdima.

Anika ne preduzima ništa. Ne prima više nikog. Pred veče zaključa i avliju i naredi Jelenki da peva. U Jelenke oštar i visok glas, da ga čuje cela kasaba od brega do brega. Anika sedi pored nje i sluša bez promene na licu, bez glasa i pokreta.

U kasabi, gde se tumači svaki Anikin korak i svaka njena reč pronosi od usta do usta, govori se da Anika nije mirna ni zadovoljna, iako je unizila protu na njegovom pragu i potčinila sebi celu kasabu. Sa strahom i nerazumevanjem, sa poštovanjem gotovo, ponavlja se reč koju je rekla nedavno jednom pijanom Turčinu koji se u poslednje vreme ne odvaja od njene kuće.

To je bio neki bogat i besan Turčin iz Rudog. Dok je trezan, on je u hanu i po varoši; čim se napije - a opija se svakog dana - on ide uz Mejdan, pravo u Anikin avliju. Iz dana u dan je postajao nestrpljiviji i nasrtljiviji. Napada na Jelenku i Savetu, ili na muškarce koji dolaze i čekaju kao i on. Viče pod Anikinim prozorima, preti i zabada svoj veliki nož u kapiju. Dok jedno predveče, kad je opet tako izmahivao nožem po avliji i vikao na sav glas da večeras mora nekog ubiti, istrča neočekivano Anika. Lako odevena, u belim čarapama bez papuča, stvori se u dva velika koraka pred Turčinom.

- Šta je? Šta se dereš? Šta hoćeš? - pitala ga je prigušeno svojim muklim glasom, a lice joj sasvim mirno, samo se obrve sastavile. - Koga ćeš ti da ubiješ? Evo, pa ubi'! Misliš, neko se boji tvoga noža, budalo seoska! Ubi', de!

Turčin ukleštio pijanim očima i sve nešto žvaće i guta, da mu se miču dugački riđi brkovi i oštra neobrijana jabučica na grlu. Zaboravio je da ima nož, i da je išta govorio, i stoji kao da čeka da ona njega ubije. Anika ga izgura iz avlije i zatvori za njim vrata.

Pričalo se da je tada, vraćajući se kroz kuću i prolazeći pored Jelenke, Tana i još jednog mladića, nastavljajući da grdi pijanca, rekla za sebe, ali naglas:

- Osevapio bi se ko bi me ubio.

Ali u svem tom zlu i opštoj pometnji zbog Anike, bile su dve patnje koje ni u toj kasabi, gde se sve vidi i čuje, niko nije znao ni naslućivao. Bila su dva čoveka koji su patili svaki za sebe i svaki na svoj način, tajno i skriveno, ali više i teže od svega ostalog sveta, jedno je bio Lale, Anikin brat, a drugo Mihailo.

Još od prvih dana kad se Anika po zlu pročula, Lale je prestao da dolazi kući. Ni u čaršiji ga niko ne viđa. Živi i spava u pekarnici. Neće da zna za sestru. Kad neko slučajno pomene njeno ime, njegov svetli dečački pogled se zamrači i ukoči na jednom predmetu. Ali odmah zatim strese

samo svoju plavu brašnjavu glavu, na lice mu se vrati njegov obični osmejak i izraz maloumnog čoveka. Pevušeći, nastavlja da bocka brzo i nesvesno jednolične figure na somunima, kako ga je naučio otac od detinjstva.

To je sve što se moglo znati o Lалу. Šta je smišljao, kako je i koliko patio u onom polumračnom sobičku iza velike furune ovaj mladić zatvorene duše i nerazvijena razuma, to niko nije mogao znati.

Nedaleko od Krnojelčeve pekarnice, malo po strani od glavne čaršije, stajala je gazda-Nikolina kuća u kojoj je živio Mihailo. Otkako se Anika otpadila, on je putovao koliko je god mogao više, ali kad je bio u kasabi, nije mogao izbeći razgovore po dućanima, iz kojih je saznavao sve što Anika radi i šta se u kasabi o njoj misli i govori.

Gazda Petar Filipovac, koji je oterao sina i nije govorio ni sa ženom ni sa kćerima zbog njega, voleo je naročito Mihaila i razgovarao se s njim često i dugo kao sa prisnim prijateljem, i pored sve razlike u godinama, Često se dešava da njih dvojica sede na gazda-Petrovom dućanu već u rano jutro. Još ni polovina dućana nije otvorena. Tišina i hladovina. Gazda Petar, mrk i podbuo, govori svojim teškim glasom:

- Vidiš, ti si mlad, ali ja ti kažem da je istina što su stari ljudi govorili. U svakoj ženi ima đavo koga treba ubiti ili poslom ili rađanjem, ili i jednim i drugim; a ako se žena otme i jednom i drugom, onda treba ubiti ženu.

I kao da nikad do sada nisu o tome govorili, on diže glas i obraća mu se uvek istim rečima:

- Brate Mihailo, ovo se nije zapamtilo.

A kad ga Mihailo podseti na priču o Tijani, na Savetu, koja je i pre bila poznata po zlu, gazda Petar ga prekida:

- Tijana je bila svetica prema ovoj. A Saveta? Po Saveti bi ova varoš mirno spavala. Otkako se pamti, oduvijek je bila tako poneka Cigančurina i posustalica, i znalo joj se mjesto: s askerom po jarkovima. To nit je ko gledao ni zarezivao. Ali ovo! Vidiš li ti šta se radi? Ovo je crkvu osramotilo i vlast predobilo, i sve će nas iskopati. A niko joj ništa ne može.

- Niko?

- Niko, vjeruj bogu. Ona je danas ovoj kasabi i paša i vladika. Trebalo bi nas zapaliti sa sva četiri kraja kad se niko ne nađe da ubije rospiju. Jer oni što po drumovima u busiji sjede, manje su zla od nje počinili.

I priča mu sve redom zla i pokore što ih je Anika počinila, sve do svoje rođene nesreće. Tu samo odmahne rukom i proguta gorčinu. Mihailo ga teši: doći će i njoj jednom kraj.

- Neće. Nema joj kraja. Orvaće dokle god htjedne. Ti ne znaš nas ni ovu kasabu. Svakoj se nevolji možemo oprijeti, ali tome ne možemo. Uzjahala nas, i ne može joj niko ništa.

Tako su se uvek završavali gazda-Petrovi razgovori, koje je Mihailo slušao zamišljen, oborene glave.

Da je ovaj ogorčeni starac znao kakva su muka bili za Mihaila ti razgovori, nesumnjivo da bi tražio drugog sabesednika, ili bi sam, u mislima, raspredao svoju nesreću.

Uistini, Mihailo se i sam ponekad čudio otkud mu ta snaga da se kreće među svetom, da radi i razgovara, a da se još uvek toliko savladava da ničim ne pokaže sve što se dešavalo u njemu za poslednju godinu dana.

Gledajući šta biva od Anike, njegova kratkoveka i prevarena nada okretala se protiv njega. Ogorčen na sama sebe, pitao se kako je mogao ma i za čas pomisliti da će *ono* iz hana na raskrsnici moći biti zaglađeno i zaboravljeno. Kako je smeo nadati se? - Jednom je u Sarajevu, na pazaru, video kako je neki Srbin probo Arnautina. Nož je ostao u rani. Ranjenik se nije ni obazro za ubicom, koga su drugi gonili, nego je polagano, kao svečano i sabrano, pošao ka prvim otvorenim vratima. Išao je kao da broji korake, nije gledao ni u koga, samo je obema rukama pritiskivao ranu, osećajući jasno da će živeti samo dotle dok mu ne izvuku nož iz rane.

Kao rođenu smrt, neminovnu i blizu, Mihailo je video da se „ono sa Krstom“ nije svršilo one noći u hanu i da nije iskupljeno ni sa osam godina muka. On, Mihailo, ranjen je te noći smrtno. Ovih osam godina, to je onih Arnautovih nekoliko koraka do prve kapije, s oborenim očima i sa obe ruke na rani. Bio se sklonio i pričutao u ovoj kasabi i uljuljao u varljivu nadu da je to trajno. Ali sad ga je pristigla hajka.

I čudnovatno, od te porazne konačne misli njegov strah i unutarnja muka kao da su bivali manji. Nešto kao tuga i sažaljenje govorilo je u njemu:

- Došlo je vreme da se izvadi nož iz rane. Ne koristi zavaravati se.

Ne seća se više pravo kad je počeo da meša i izjednačuje Aniku sa Krstinicom; u njemu, one su odavno, oduvek čini mu se, jedno lice. I ne samo Anika nego i sve one malobrojne i bedne žene koje je u ovih osam godina sreo: poneka skitnica u hanovima ili Ciganka pored drumu, koju savladan željom nije mogao da obiđe, sve je to sada u njemu jedna jedina žena: visoka, puna Krstinica, riđe kose, jakih ruku i vatrena pogleda. U svima je poznao nju, po strahu koji ostaje iza njih, po neodoljivoj želji da se beži, da se sakrije, da se očisti, opere, i zaboravi.

Ali sada to više nije bila kratka varka i časovit strah i gnušanje. Tu, iznad njega, na bregu do kog može dovikati, živela je žena što ga je svaki

dan podsećala na Krstinicu koju je trebalo ubiti. Sve nade koje je u njemu nekad izazvala Anika, sad su pretvorene u novu muku, u gorak prekor samom sebi, a ona sama otkrila se posle kratke i mučne igre i obistinila sve njegove najtajnije i najstrašnije slutnje.

Ovaj tufegdžijski sin, nežan i tvrd u sebi, vaspitan od umnog i čestitog oca, mogao je da otrpi mnogo i sakrije vešto svako osećanje, ali su muke rasle tako da ih je sve teže bilo skrivati. Kao avet, javljala se pred njim sramota, teža i strašnija od smrti. A mučenje se uvlačilo do u sitnice svakodnevnog života, išlo do bezumlja.

Ponekad je kao neko dete mislio na pojedinosti bez reda i veze. Mislio je, na primer, da bi mu možda bilo lakše da one noći nije ostavio nož u rukama Krstinice. Ovako mu je dolazio kao neki zalog, kao veza sa strašnim svetom iz kojeg je te noći pobegao. I kad god čuje slučajno i bez ikakve veze sa njim izgovorenu reč *nož*, on odmah dodaje u sebi:

- Moj nož je ostao kod nje.

Ta nedokučiva igra savesti zahvatala je malo-pomalo ceo život Mihailov.

Ali pored svih mnogostrukih i mračnih mučenja, koja je poznao u dugogodišnjoj samoći i čestom razračunavanju sa samim sobom, nije znao da je moguće i ovo čudo od patnje: snivanje istog sna po nekoliko puta uzastopce, i uvek sa punom svešću o onome što se videlo u prošlom snu. Tako je on snivao svoj san o obračunu sa Anikom. I ne seća se kad je prvi put to usnio, samo vidi da svaki ponovni san doda nešto od stvarnosti, neku pojedinost, neku sitnicu koju on jasno zapaža. Ali od toga se san polako zgušnjavao, izdvajao iz snova, približavao stvarnosti, i neosetno ulazio u nju.

Ovakav je bio san kako ga se prvi put seća.

Svetio jutro. Svežina i hlad na licu, u ustima, na celom telu. On ide prav i sav svečan od neke odluke koja je tolika da ne može odjednom da je obuhvati celu, samo oseća svu njenu ogromnu težinu. Kao da neko neumorno ispražnjuje sokake i raskršća pred njim, a samo težina njegove odluke kreće ga napred. Prolazi tako pored Krnojelčeve ekmešćinice, iz koje Lale peva svojim veselim glasom. Penje se uz Mejdan. Anikina avlija puna svetlosti i oživela cveća. Vrata na kući otvorena, pozivaju da se uđe.

Kakve je sve očajne napore činio Mihailo, na javi i u snu, da ne prekorači taj prag, da obiđe ta vrata! Radio je i onde gde nije trebalo da lično radi, putovao je i onda kad nije morao, samo da odstrani od sebe te misli, da zaboravi. To mu je donekle i polazilo za rukom, ali u poslednje vreme dešavalo se obrnuto: zaboravljao je trgovačke rokove, zadocnjavao na sastanke. Videći i sam da postaje rasejan i neuredan, uplašio se kao da

je otkrio na sebi neku bolest.

Ostajalo je, možda, još jedno: da napusti sve, i pre nego što se desi neka nesreća da beži glavom preko sveta kao čovek bez časti i krivac. Da je imao pred sobom stvarne teškoće i vidljive neprijatelje, to bi i učinio. Ovako, kuda da beži? Ono od čega bi hteo da uteče, dočekalo bi ga na svakom drumu, u svakoj varoši. Na kraju, misao o bekstvu, ili ma kakvom drugom načinu spasavanja, izgubi se među množinom snova i misli koje su se u njemu sve brže kretale u divlji i ludi kovitlac.

Mladost koja hoće da živi i razum u njemu još su ga zadržavali. Tako je pomišljao ponekad da piše ili da poruči Aniki, da joj zapreti, da traži od nje da se ukloni, zbog sebe, zbog sveta, zbog njega. I odmah je uviđao svu uzaludnost takve misli.

Pomišljao je često i na Lala. Oduvek ga je nešto privlačilo tom lepom i bezazlenom mladiću. Između njega i brata ove žene koja je ušla u njegovu sudbinu postojala je oduvek neka privlačnost, neka mešavina od ljubavi, nepoverenja i surevnjivosti.

On mu je prilazio kad god je mogao. Posle onih razgovora sa gazda-Petrom, misao mu se često vraćala na Lala. Činilo mu se da bi on kao brat Anikin trebalo da sve to uvidi i oseti, i da je on sam razoruža i upokori i, ako treba, ukloni. Prolazeći tih dana u rano jutro pored pekarnice, Mihailo je naročito svraćao dva-tri puta. Lala je zaticao kako pevajući glasno bocka velikim crnim nožem pune i bele hlebove grošnjake. Porazgovarali bi koliko se s Lalom moglo govoriti. Mihailo je navodio govor na Aniku, ali bez uspeha. Lale je ostajao pri svom osmejku srećnog idiota i pri svojim pričama o brašnu, o vodi, o hlebu.

Tako se Mihailu i ta slaba nada izmicala. Sve se sklanjalo oko te žene i ostavljalo njega samog lice u lice prema njoj; sve ga je očito i nezadržljivo gonilo na neizvesno bespuće, a on je, nemoćan, mogao samo s vremena na vreme da sagleda i izmeri prevaljeni put kojim je neosetno klizio.

###RAZMAK###Bila je lepa višegradaska jesen. Mihailo je osećao da se oprašta i rastaje. I to je počelo neosetno. Probudi se izgovarajući glasno i sa mnogo bola reč „zbogom“. Kome je rekao zbogom? Nekom snu koji je zaboravio, ili spavanju uopšte? Ni sam ne zna. Nije više ni mislio na to. Ali umivajući se malo docnije na česmi, u avliji, on u pregršti, pune hladne radosne vode, odjednom opet izgovori reč „zbogom“, i odmah je rasu zajedno sa vodom. I zaboravi i na to.

I sam uviđa, prašta se sa svim oko sebe. I jednog dana on je sasvim mirno i prirodno prišao onoj Anikinoj Ciganki, koju je i inače često viđao u čaršiji, i rekao joj tiho ali sabrano:

- Upitaj Aniku mogu li joj doći sutra izjutra ili u podne, samo kad

nema svijeta kod nje. Imam nešto da joj govorim.

Kad se Ciganka izgubila, on je zadrhtao i obazreo se oko sebe tražeći uzalud pomoći i saveta. Ali posle je celog dana bio miran i pažljivo spremao račune i stvari po kući. Pre nego što će sunce zaći, zaputio se na Stražište ka zaravanku na kom je toliko puta dočekao s drugovima veče uz piće i pesmu.

Peo se polagano. Seo je na ravni ponad turskog groblja i metnuo pored sebe rakiju, fildžan i meze. Polako je kresao čakmak o kremen i sa nežnošću držao zapaljen trud među prstima leve ruke. Nije mogao da odvoji pogled od duvanskog dima, koji mu je zastirao vidik kovitlajući se i razilazeći sporo u nepomičnom vazduhu. Još je bilo sunca među borovima. Pod njim u dolini dimili su se crni i crveni krovovi na belim višegradskim kućama. Jedan razliven rukav Rzava odražavao je nebo i svoje rakite.

Sve je ovo život.

Mihailo je u sebi gledao i ono što se ne vidi sa ovoga mesta: sva dućanska vrata, sve kućne kapije sa velikim uglačanim pločama na kojima se deca igraju, sve ljude, sve poglede i sve pozdrave. Sve je to život.

Popio je samo jednu rakiju i zaboravio meze. Dim je postajao modar i koluti su dugo lebdeli u vazduhu i tanjih se polako. U tom sutonu svaka stvar je pokazivala pojačanu težnju da traje i ostane u obliku u kome je. I Mihailo je udisao dim i vazduh, višegradski vazduh, gledao kuće i oštre vrhove brda i proplanke za koje su se, s godinama, vezale njegove misli; uz stalan planinski oblik stalna misao. - Vidova gora, Kabernik, Lijeska, Blaževo brdo, Olujaci, Žlijeb, Janjac, Gostilj, Češalj, Velji Lug, a za sobom, i da se ne okreće, vidi i zna dobro: Stolac, Staniševac, Goleš. - I sad ti vrhovi odgovaraju na poslednji sunčev zrak, na način njemu dobro znan, i gase se i zavijaju u modrinu koja prethodi noći. Zavijaju se polako i nestaju sporo. Nikom se ne odlazi i ne rastaje.

Sve je to život.

Nekako ovih dana navršice se šest godina otkako je došao među ova brda, otkako sa ovim svetom radi i živi. Tu je našao opet mesta među ljudima. Tu je pustio koren, tu mu teče život. I kao sve na svetu, kao ovaj dim, ovaj sjaj, ovaj šum, i on bi hteo da poživi, da produži, da ne menja oblik, ne prekida pokret.

Preseče ga po srcu saznanje da se on ovo oprašta. Ni na šta određeno nije mislio, ni na prijatelje, ni na gazda-Nikolu, ni na veselja, ni na poslove, nego se opraštao sa svim tim i žalio sve jednim jedinim bolom. Rastati se, to svi moramo, ali ovako se opraštati, to nije posao za svakoga;

za to treba jako srce.

Odbijao je dimove nad varoš, u kojoj su se već palile vatre po kućama. U grudima je osećao ono zujanje koje izaziva rakija kad se pije na nemirno srce, i jednako je obavijao dimom dragu varoš. Tada se u dnu vidika razvi crven i sjajan oblak. Sunce koje je već bilo zašlo odrazi se sa vrh neba i obasja na Janjcu jedan proplanak koji se dosad nije video. Na to, kao na neki znak, Mihailo se diže, i sa mrakom siđe u varoš. Za njim su ostajali kratkoveki dimovi.

Išao je pravo kući. Pritište drvenu bravu na kapiji. To uglučano drvo, koje dodiruje godinama i kome zna sve čudi i nedostatke, podseti ga ponovo kako je slatko živeti i trajati dugo, na jednom mestu i bez promene. Vrata na kući bila su napola otvorena i videlo se kako unutra plamti vatra. Zagledan u tu vatru, on je prelazio dugu avliju, ali odjednom se trgnu kao da je nagazio na nešto. Pored hambara je stajala Anikina jednooka Ciganka. Bi ga stid što se trгнуo onako naglo, i zato joj priđe sam. Ona progovori prva:

- Rekla ti Anika da dođeš sutra ujutro, što možeš ranije.

Govorila je gotovo šapatom, a hod joj je bio nečujan.

Te noći spremio je sve što treba za svoga ortaka gazda-Nikolu. Pred zoru, umesto sna, Mihaila obuže neki miran zanos koji je skraćivao noć i gasio svaku misao na stvarnost.

U kasabi sunce kasno izlazi zbog strmih i visokih bregova koji je okružuju. Ali mnogo pre nego što se ukaže sunce, u varoši je vidno od posredne svetlosti koja pada ravno sa sredine neba. Po toj mirnoj svetlosti Mihailo je prešao svoju avliju i u hodu je prebacivao preko sebe jandžik i torbu, kao što je često činio kad ide na put.

Ulice su bile puste i izgledale šire i svetlije. Prolazi pored Lalove pekarnice, ali niko ne peva iz nje; kao nikad u ovo doba dana, ona je zatvorena, i onako osamljena i mračna izgleda kao neko staro turbe. Ali dalje je sve kao što treba. Put uz Mejdan potpuno prazan. Na nebu se vidi užareno polje iz kojeg će izići sunce. Pod strehama guču golubovi. Vrata na mnogim kućama su otvorena i crna kao da isteruju mrak.

Anikina avlija je bila širom otvorena. Visoko u strmoj bašti iznad kuće, Jlenka je brala boraniju i potpuno sakrivena u zelenilu pevala kao šturak.

Čim je stupio na kućni prag, pogled mu pade na ognjište. U tankom pepelu ležao je bačen crni pekarski nož, krvav do drška. To je onaj isti nož koji je toliko puta video u Lalovim rukama dok je s njim razgovarao u pekarnici.

Iznenaden, zbunjen, kao da u nekom čudnom snu sniva drugi još

čudniji san, Mihailo priđe polagano sobnim vratima i otvori bez oklevanja. Mala, potpuno zastrta soba bila je u redu. Oborena su samo dva jastuka sa minderluka. Na zemlji je ležao Anikin leš. Potpuno odevena, samo joj na grudima raskinuta ječerma i pocepana košulja, kao da je poginula bez borbe i bez samrtnih muka; izgledala je još veća nego obično i bila je svuda, na podu, na dušekluku i na jastucima prislonjenim uza zid. I cvet joj je bio u kosi. Krv je ostala u njoj.

Sav ostudenio, Mihailo podiže ruku da se prekrsti, ali se uzdrža i tim istim započetim pokretom zatvori vrata. Izlazeći, pogleda još jednom krvav nož u pepelu, nepomičan kako mogu da leže stolicima mrtve i neme stvari. Vрати se, i sa dubokom unutarnjom jezom uze taj nož, otra ga prvo o pepeo, pa zatim o pervaz na ognjištu, i zadenu sebi za pojas, pored svoga velikog noža koji je bio spremio za ovo jutro.

Napolju je izlazilo sunce i Jelenka jednako pevala negde u bašti. Česma je žuborila glasno. Na niskoj podzidi ispod prozora već je sedeo ludi Murat i slagao oko sebe hrpe šećera razdragano mumlajući. Ludak nije ni pogledao Mihaila, koji je prošao pored njega i brzim korakom silazio ka potoku, nad kojim je još vladala jutarnja senka.

Anikina neočekivana pogibija izmenila je varoš iz osnova. Posle onakvog nereda i rasula, izgledala je neverovatna brzina kojom se sve u kasabi vraćalo u stari red. Niko se nije pitao kako se pojavila ta žena, zašto je živela, šta je htela. Bila je štetna i opasna, i sad je ubijena, pokopana, zaboravljena. Kasaba, koja se bila poremetila i podlegla privremeno, može opet da diše svojim starim, pravilnim dahom, da mirno spava, da slobodno gleda. Ako se opet pojavi neka takva ili slična napast - a pojaviće se kad-tad - kasaba će se opet boriti i nositi s njom dok je ne salomi, ne pokopa, i ne zaboravi.

Salko Hedo je vodio istragu o ubistvu. Kad su ispitivane jelenka i Saveta i ona Ciganka, zaptije su ih tukle bez potrebe, jer je svaka od njih govorila i bez toga istinu.

Anika je to jutro htela da ostane sama i „očistila“ je kuću potpuno. Ne samo što nije nikoga pustila u kuću nego je Ciganku i Savetu poslala u Vučine kod neke Kristine, odakle se nisu mogle vratiti pre ručka, a Jelenki je naredila da ide u baštu pod bregom, da podbira boraniju, i da se ne vraća dok je ona ne zovne.

Ciganka je izjavila da je isto ono predveče kad je odnela Mihailu odgovor da može doći, otišla po Anikinoj naredbi do Lala i rekla mu:

- Poručila ti Anika da joj svakako dođeš sutra ujutro, što možeš ranije.

Lale joj nije ništa odgovorio.

Zašto je Anika zvala brata, s kojim se inače nije viđala, to isto jutro kad

je trebalo da joj dođe i Mihailo? Da li je bio slučaj? Ili je spremala neku zamku i iznenađenje? I ko je od njih dvojice mogao ubiti Aniku? Sve to Ciganka nije umela da objasni, kao ni Jelenka ni Saveta, jer je ona s njima malo govorila i nikad im nije otkrivala svoje namere.

Jelenka je jedino mogla da kaže da je, gledajući iz ljubopitstva, s brega, ko ulazi u kuću i izlazi, videla prvo Lala kako je ušao i posle nekog vremena istrčao iz kuće. Nije se začudila tome, jer je znala da je mladić sulud. Malo posle ušao je Mihailo; on je ostao još manje nego Lale i izišao je mirnim korakom. Iako je bila ljubopitljiva šta to jutros radi Anika s bratom s kojim je u zavadi, i s Mihailom koji joj inače nikad ne dolazi, Jelenka nije smela da siđe iz bašte dok je ne zovnu. Strčala je tek kad je čula kuknjavu jedne starice koja je naišla slučajno, nudeći platno po kućama, i udarila na Anikin leš.

Od nekih seljaka se saznalo da je Lale viđen iznad Dobruna, na putu koji vodi za Užice, dok se za Mihaila znalo da je otišao u protivnom pravcu, sarajevskim drumom. Nož kojim je žena ubijena nije se nigde našao.

Sve je bilo nejasno, zamršeno i bez ikakva izgleda na rešenje. I sve je to dobro došlo Hedi da što pre završi i prekine ovu istragu koja nije mogla ništa da otkrije i utvrdi, i koja, uostalom, nije nikome bila potrebna, niti je ko tražio.

Kajmakam je proveo dve-tri nedelje u Pljevljima kod rođaka; a posle se vratio u Višegrad i nastavio svoj život od pre i od uvek, na zadovoljstvo sebi i drugima. Istina, sedeći u svojoj bašti pored nargile i gledajući u brzu vodu, mislio je ponekad o vlahinji sa Mejdana. „Čudo! Od tolike lepote ništa nije ostalo.“ To je bio otprilike predmet njegovog razmišljanja. Ali je smatrao da u kasabi nema nikoga s kim bi vredelo porazgovarati o tome.

I sva ostala kasaba brzo je dolazila sebi i primala svoj stari lik oduvek. Žene su veselije, muškarci mirniji.

Sin gazda-Petra Filipovca izmirio se sa ocem. Oborio glavu i odjednom okrupnjao, opustio neke tanke i duge brkove, povio noge u kolenima, i tako ljuma po varoši. Sav se zdao na posao. Posle Božića će ga oženiti. („Dušu ću ubiti u njoj“, kaže on drugovima gluvo i nabusito.)

Jedini od kasabalija, gazda Petar Filipovac sedi mračan i zlovoljan na dućanu kao i pre. U sebi on iskreno žali Mihaila, čudnog mladića koji je morao imati skrivenu neku veliku muku. A kad se pred njim govori o tom kako se kasaba srećno rešila Anikine napasti, samo odmahuje rukom:

- Ta će i mrtva da nas truže, od danas pa do sto godina. Stotinu godina treba da se njen otrov slegne.

Ali on je jedini koji se tako drži i to govori.

I kod dobrunskog prote stvari se okrenule na dobro. Posle Anikine smrti, Jakša je hteo da pređe u Srbiju, ali je na putu saznao da mu je otac na umoru. Odjednom se rešio. Noću je stigao u Dobrun i upao pravo u bolesnikovu sobu, poljubio oca u ruku i dobio oproštaj i blagoslov. Otac ga je poslao odmah u Trnavce, dok se njegova stvar ne stiša i ne zaboravi. Malo iza toga proto se oporavio toliko da je mogao da odjaše do Višegrada. Tu je video da kajmakam i ne pomišlja da goni Jakšu i da se Hedo čini kao da ne zna ko je pucao na kajmakama. Sve se zaboravilo kao po mučkom dogovoru, i sve se sređivalo kao čudom.

Jakša se idućeg leta oženio, i proto je još doživio da mu se sin zapopi i da ga zameni na dobrunskoj parohiji.

Lalovu pekarnicu i Krnojelčevu kuću preuzela je i iznajmila opština. Sad tu žive i rade drugi ljudi. Malo ko i pominje decu Anđe Vidinke. I samog Mihaila počinju da zaboravljaju. Jedino njegov nekadanji gazda i ortak, gazda Nikola Subotić, često ga se seća. Otkako je izgubio Mihaila, morao se ponovo preseliti u Višegrad, jer nije imao nikoga ko bi ga mogao zameniti. Manje putuje i manje se karta. Izgleda da ga podgriza neka bolest i izdaje snaga. Sad on dolazi gazda-Petru Filipovcu na razgovor. Često, pred večer, kad umine vrešina, dođe gazda Petar kod njega. U velikoj lepoj avliji prostru serdžadu među šimšire, iznad česme. Tu u razgovoru, uz rakiju, svaki put pomenu Mihaila.

- Propade čovjek kao u mutnu vodu - govori gazda Nikola dubokim, hrapavim glasom - a sin da mi je bio, čini mi se, ne bih ga drukčije žalio.

I halaljuje mu po sto puta so i hleb koji su zajedno pojeli. Nakraj oka blešti mu neka nepomična iskra. To je suza koja se nikad ne odroni, i blesne jednako svaki put kad se povede govor o Mihailu, kao da je uvek ona ista.

MARA MILOSNICA

Pred samu austrijsku okupaciju došao je Veliudin-paša, zvani Čerkez, po drugi put u Bosnu; ovaj put kao glavni komandant sve vojske koja se nalazila u Bosni. Početkom januara je stigao u Sarajevo, bez harema i sa malo stvari. I to je odmah zapaženo. U čaršiji su ga nazivali propalicom, golaćem i ćirpom. „Mogao je sve na dvije sohe donijeti - govorili su ljudi u čaršiji - a kad pođe iz Bosne, vidjećete tovara i denjkova.“ Uistinu je Veli-pašino kućanstvo bilo više neuredno nego oskudno. Domazluk je vodila jedna bolešljiva žena, Jevrejka iz Besarabije. Omršala i pognula se prije vremena, s nečim tužnim i mračnim u očima, kao jedinim tragom nekadanje ljepote. Posluga je bila sakupljena sa svih strana, nevaljala, kradljiva i lijena. Stanovao je u Alajbegovića kućama, navrh strmog Logavina sokaka.

I Velipaša sam znatno se promijenio u ovih osam godina. Sve se više odavao piću, samo što je sada pio još skrovitije i posve sam. Bio je ćutljiviji i naprasitiji nego ikad. Iako još uvijek vitak, bijaše okrupnjao. Kosa mu se na slepoočnicama progrušala. Lijevi obraz mu je prekrivao, u veličini dijetinje podlanice, neki crven lišaj, koji se neprimjetno ali stalno širio i dubao, i sve više zagrizao u mekotu donjeg očnog kapka. Imao je često gnojna zapaljenja u ustima, i dobivao je srčane grčeve. Ali je gotovo nepromijenjen ostao njegov čerkeski profil, u kom se čelo, nos i teški brk obaraju u jednoj liniji i streme prema snažno izvajanom podbratku. Nepromijenjene su bile i oči, pravilno srezane i tamne, sa mirnim i ozbiljnim pogledom, kakav se vidi kod pametne djece i kod uistinu hrabrih i plemenitih ljudi.

Bio je iz poznate vojničke porodice, jedinac. Otac mu je ostavio znatan imetak. On sam je, onako hrabar, darežljiv i lijep, napredovao vrlo brzo. Ali posljednje godine je proveo po zabačenim garnizonima na ruskoj granici. Dolazio bi s vremena na vrijeme u Carigrad i prodavao komad po komad očevine.

Prije desetak godina bio je premješten u Bosnu, kao miralaj u Bijeljini. Ali kako mu je Hafiz-paša, tadanji vojni komandant, bio dobar prijatelj i neki dalji rođak, živio je više u Sarajevu nego u Bijeljini. Volili su ga svi oficiri i svi strani konzuli. Bio je čuven po svojim konjima i teferičima.

Iako je, znajući dobro ruski, prilično naučio jezik, i mogao da se sporazumijeva sa svijetom, domaći ga, od samog početka, nisu volili, jer je

bio gord, prijek i nepristupačan. Još od tog vremena on je kod sarajevskih uglednih Turaka u rđavoj uspomeni.

U medžlisu, gdje su sjedili begovski prvaci i vodili beskonačna vijećanja sa dokonim valijomi podmitljivim višim oficirima, on ih je prekidao u govoru i zbunjivao kratkim, stvarnim, vojničkim pitanjima. I tako se desilo da je on počeo sve više da ih prezire zbog njihova besmislenog turkovanja, ograničenosti i prazne govorljivosti, a oni njega da mrze i ogovaraju. Pričalo se da je opljačkao sve varoši po Kavkazu, da je zadužen, da je ruski prijatelj, da se opija i orgija sa engleskim vicekonzulom, da pije vino i jede krmetinu. A on je, sa svoje strane, davao sve više povoda za mržnju i ogovaranja. Ne brinući se ni za što na svijetu do za svoje vojnike i svoje konje, on je bio nemilosrdan i bezobziran, i uzimao, kad je vojsci trebalo, jednako tursko kao i hrišćansko. Globio je sarajevske Jevreje gdje god je mogao. Ali zbog nekog begovskog sijena, koje su njegovi vojnici rasturili u Sarajevskom polju, dođe do čitave bune u medžlisu. Uzalud ga je vezir, rođak mu, molio i opominjao da ne dira u tursko i da vodi računa o osjetljivosti begova. Pozvan da se pred medžlisom opravda zbog toga sijena, on je održao jedan kratak i dotad nezapamćen govor.

Na sve tužbe da je pijanica, nasilan, da otima tuđe, on je izjavio mirno i sa smiješkom:

- Ja volim da pijem, ali me pijana niko nije vidio. Kavge ne tražim, ali, šućur, umijem da se bijem. Nemam ni para ni veresije, ni kučeta ni mačeta. Boga se bojim, sultana služim, i - evo mu ko mi šta može.

Tu se okrenuo prema odličnim ljudima i pokazao im, prirodnim mirom starog konjičkog oficira, jedan neočekivano bezobrazan gest.

Ubrzo poslije toga on je opozvan i poslan ponovo na rusku granicu.

A sada, iako se vratio kao glavni komandant cjelokupne bosanske vojske, nije imao ni nekadašnjeg interesovanja za vojničke poslove ni upornosti u sukobima sa civilnim guvernerom ili begovima. U Travniku je držao nekoliko odreda konjice i dva bataljona Arnauta, pješaka. Jedino o tim jedinicama je vodio računa, pohodio ih i pregledao. Zanimario je potpuno anadolske trupe u Hercegovini, a već onaj bataljon bosanskog nizama u Sarajevu nije htio ni da vidi. Kad god bi izišao pred njega komandant toga bataljona, ugojeni major Uzunić, on je rasijano gledao uvijek nekud mimo njega, a sva njegova pitanja je stalno ostavljao bez odgovora. U tom je bio tako neusiljen, vješt i pun dostojanstva, da niko nije mogao da ga umekša ni smio da mu se usprotivi.

Inače su, od domaćih, bila samo još dva čovjeka s kojima se pokatkad sastajao i razgovarao: Mulaga Merhemić, najstariji od četiri brata

Merhemića, ugledan trgovac, miran i otmen čovjek, i Mula Sulejman Jakubović, derviš reda Mevlevija, isposnik i bogomoljac, ali slobodan, iskren, razgovoran i veseo čovjek. Pored Ajas-pašine džamije, na samom kraju Ćumurije a na početku Tašlihana, on je imao jednu malu sobicu čiji je prozor bio velik i, kao ćepenak, otvoren prema ulici. Tu je povazdan sjedio u čitanju i molitvi, primao posjete, davao savjete, ili prosto gledao na ulicu i veselo pozdravljao prolaznike svih vjera, dovikujući im pokoju ljubaznost ili dobru želju. Tu je i Veli-paša često zaustavljao konja da izmjeni pokoju riječ sa tim mršavim dervišem, koji je bio pun neobičnih sentencija i smio i umio o svemu da govori sa nekom mudrom i veselom gorčinom.

Sa civilnim guvernerom, valijom Mazhar-pašom, sastajao se rijetko i govorio malo, pa i to malo sve u nekoj dobroćudnoj šali koja nije bila bez prezira.

Sjednice medžlisa je izbjegavao, a kad je već morao da dođe, sjedio je nepomičan, bez traga nekadašnje žestine, gledao iznad svih onim istim rasijanim i odsutnim pogledom, i zaboravljajući sve i ne slušajući nikoga, napregnuta izraza, osluškivao kako mu nešto lagano rije i dubi po lijevom obrazu i širi ranu po još zdravom dijelu lica.

Nekoliko nedjelja po svom dolasku, Veli-paša ode u Travnik da pregleda tamošnji garnizon. U Travniku je ostao svega dva dana. Malo je izlazio i pregled je izvršio brzo.

Iako je bio tek početak februara, bilo je odjednom otpoče lo neko neočekivano proljeće. Pucao je led i gmili novi potoci, kapale su, kao da se sašaptavaju, sve strehe; po svu noć je oticala i grgoljila voda niz sokake, koji počеше da pokazuju kaldrmu. Od igre novog sunca i mnoge vode stvarao se neki modrikast, lelujav sjaj u vazduhu i padao po svim stvarima.

Drugog dana pred podne, vraćajući se s vježbališta, naiđe paša s pratnjom kroz čaršiju. Oprezno su jahali po poledici koja se pravila. Bio je pazarni dan i kod Garića ekmešćinice zakrčiše im put neki seljački konji, natovareni drvima. Dok su se uplašeni seljaci ustrčali oko upornih konja, paša baci pogled u pekarnicu. Kraj zatvorene peči stajao je stari Ilija ekmešćija, pognut, s upaljenim prestarelim očima, iz kojih su neprestano kapale suze na velike sive brkove. Na prostranom ćepenku, među hljebovima i tepsijama sa pitama ili mesom, bila je kći mu Mara. Klečeći i odupirući se jednom rukom, ona je pružala drugu za nekom tepsijom u dnu. Kad ču viku vojnika i topot seljačkih konja, ona podiže glavu, i paša je vidje onako ispruženu i poleglu po ćepenku, i zagleda joj se u široko djetinje lice i vedre oči.

Kad je po podne opet projahao tuda, ekmeščinica je bila pusta, čepenak napola presavijen, a na njemu je kunjao bijel mačak nagorjele dlake.

Naredi da mu se traži i dovede ta djevojka. Uštrcaše se podoficiri i zaptije. Zadržao se trećeg dana do podne, dok mu ne javiše da će stvar moći urediti. Djevojka nema nikog do oca. Majka joj je bila čuvena Jelka, zvana Hafizadićka, jer ju je stari Mustaj-beg Hafizadić držao nekoliko godina kod sebe, pa je onda udao za ovoga Garića, koji je bio miran i slabouman mladić, i kome je on i otvorio ovu pekarnicu. Paša ostavi nešto novaca i preporuči stvar svome starom poznaniku Teskeredžiću. A krajem marta, jednog pazarnog dana, dovedoše mu djevojku u Sarajevo.

Paša se nije prevario. To je bila ta vrsta ženska koju je on uvijek tražio, i naročito cijenio, i koja ga je jedino još privlačila. Bilo joj je nepunih šesnaest godina. Imala je velike oči golubinje boje, ugašena porculanskog sjaja, koje su se polagano kretale. Imala je sasvim svijetlu, tešku i tvrdu kosu, kakva se rijetko viđa kod žena iz ovih krajeva. I lice i ruke su joj bili obrasli, kao maškom, sitnim svijetlim maljama, koje su samo na suncu mogle da se vide. Što je na njoj bilo neobično, to je da i oni dijelovi kože koji nisu u stalnom dodiru sa vazduhom i svjetlom, u nje nisu jednolično bijeli i otužni, kao obično kod plavih žena, nego joj je sve tijelo imalo tu svijetlu a zarudjelu boju koja se mijenjala samo sa sjenkom u udubinama ili sa nejednakim i plahovitim strujanjem krvi, i tada bivala još zagasitija. Imala je posve djetinjsku ruku, kratku i rumenu.

Paša je oživio. Prvih dana se bavio samo njom. Bila mu je prijatna i misao da i sad, kao nekad, može po jednoj ispruženoj ruci da pozna vrstu žene i njenu pravu vrijednost. Da ju je doveo prije ne bi valjalo, a tri-četiri mjeseca docnije, čini mu se, već bi precvala. Ovo joj je pravo vrijeme. Bila je odvojena od svojih, ustrašena, usamljena, upućena potpuno na njega. Pokatkad mu se činila kao zvjerka koja, pritjerana uz liticu, drhti a zjenice joj zapadaju. A to je pojačavalo ljubavnu strast i, po protivrječnim zakonima muškog srca, izazivalo u njemu želju da dariva i usrećuje i štiti.

Stanovala je nedaleko od pašine kuće, u zasebnoj kućici koju joj je on najmio i namjestio. Nikud nije išla i niko joj nije dolazio osim Hamše Ciganke, koja je posluživala, i baba-Anuše s Bistrika, koja joj je bila neki rod i živila s dvoje unučadi u velikoj sirotinji. Cio dan je provodila u dvije polumračne sobe, radeći one svakojake sitne poslove koji su nevidljivi, a koji ženama tako lako ispune dan. Pred večer bi dolazio po nju pašin momak, i ona bi se umotala i pobulila sve do očiju, i oborene glave polazila za njim u pašin konak.

Prvih dana, kad su je tek doveli iz Travnika, ona nije mogla nikako

sebi da dođe. Fizički bol ovlada potpuno njome; i tek kad on, poslije prvih noći, poče da iščezava, pojavi se, da je muči, nejasna ali mračna i teška misao o grijehu i sramoti. Ona se bojala paše, gadila one Sare Jevrejke, i stidila dana i svijeta. Nije mogla da spava, a i u snu se osjećala prokleta.

Ipak se polako približavala Sari, koja je bila ćutljiva i dobra, i opremala je, i pomagala u svemu, s nekom tužnom usrdnošću. Teže se privikavala na pašu i njegova milovanja; i kad je uminuo bol i prvi strah, ona ih je primala ukočeno, djetinjski zbunjeno. Ali s vremenem poče da se privikava. Zavoľje naročito miris njegove kože. Nikad nije mogla da potpuno bez straha gleda u njegove neobično mirne oči, ni lice sa onim strašnim lišajem na lijevom obrazu i s mrkim oborenim brkovima, koji su uvijek bili malko vlažni i lagano treptali pri govoru, kao resasta trava u šumskoj mračnoj vodi. Ali dah koji je njegovo tijelo širilo od sebe sve ju je više privlačio, krijepio i veselio; i udisala ga je satima, sklopljenih očiju, i s glavom na njegovim grudima ili njegovom dlanu.

Mučila se samo još noću kad bi je, kao što se često dešavalo, slao da sama spava. Tada bi se po nekoliko puta budila s jasnom svijesti - kakva samo u mraku može da se javi - o tom šta je ona i ko je ona sada, i sa ustima punim plača zatiskivala lice između dušeka i jastuka i grcala:

- Turčin...

U tami bi misao koja ju je mučila uzimala oblik vječite kazne i paklenih muka, a ne zemnog srama i propasti, kao danju.

Ali bi sutra po podne opet dočekivala pašu s jednolično rumenim licem, i sa bezglasnim smiješkom koji je sav od bijelih zuba i sjajnih očiju.

Tako je bivalo svako predveče. On bi dolazio s vježbe, ili s jahanja, malo znojnan i zarumenjen, a ona bi ga dočekivala previjenih ruku na grudima. On bi se tada raskopčavao. Sara bi donosila hladnu vodu, a djevojka iznosila čizme.

Pošto bi se oprao i rashladio, dao bi da se otvore vrata i svi prozori, sa izgledom na cijelo Sarajevo i na trebevićku kosu. Tako bi sjedio na promaji dok Sara ne bi unijela bocu mastike, i sahan sa maslinama i sitno narezanim komadićima hljeba. Poslije toga bi momak Salih donio nargilu na kojoj je u raspaljenoj tumbećiji tinjala žeravka, a u kristalnoj boci, na bistroj vodi, plivale dvije trešnje. I Sara i momak bi iščezli, a iz pokrajnje sobe bi se vratila Mara, spremna, i spuštala mu se u krilo. To se izmenu njih dvoje zvalo „sjesti u kutiju“.

I zaista je bila tako malena prema njemu, i tako bi se savila, da je mogla sva da stane među njegove skrštene noge.

Za vida, ona bi, tako sjedeći, preturala hrpu njegovih slika i fotografija, koje su je neobično veselile i uzbuđivale, i koje bi joj on samo

rijetko objašnjavao.

Tu su bile mnogobrojne fotografije iz vremena kad je kao mlad oficir učestvovao u komisijama za razgraničavanje sa Rusijom. Na njima ga je svuda raspoznavala, vitkijeg, sa još neiznakaženim licem i tanjim brkovima. Divila se ruskim oficirima, divnim ljudima u bijelim bluzama i kapama, i zapitkivala bojažljivo o njima. A on bi na ta pitanja najviše odgovarao, jer bi tim taknula u njegovu sklonost ka svemu što je rusko, sklonost koju je stekao živeći dugo po garnizonima na ruskoj granici, i družeći se s Rusima, i koju je cio život nosio kao skrivenu slabost. Tu je bilo i engleskih litografija o lovu i brodarstvu, koje mu je slao jedan njegov prijatelj, Englez, čija se fotografija, uvijek sa dva psa i sa lulom, često vraćala. Bilo je i ulica i pogleda iz Carigrada i Smirne, i tmurnog grada Ake sa razorenim zidinama.

A i kad bi već počelo da se smrkava, oni bi sjedili tako mirni i nepomični; ona udišući znan miris, a on osjećajući na golim grudima njeno uho, maleno i s nevidljivim maškom. Ne bi se micali, i malo bi govorili. Tek ako bi se on osmjehnuo i zaprijetio joj, kad bi počela da gricka porub njegove košulje. Iznad njene oborene glave on je ispijao čašice mastike, jednu za drugom, ili odbijao kolutove bjeličasta dima s nargile, u kojoj su, u nemirnoj vodi, poigravale crvene trešnje.

Tako je pio i pušio, i iznad njenog plavog tjemena gledao kako se polako mrači Sarajevo i gasne oblak za oblakom nad brdima.

A kad bi mrak bio potpun, i po strmim mahalama niz Bistrik i Megaru planula mnogobrojna sitna svjetla, i zvijezde po nebu, ona bi se dizala, palila svijeću i ostajala pored vrata, i čekala. Ako bi rekao: „Tebi se drijema?“, ona bi potvrdila i povlačila se u sobu, a njega ostavljala kraj pića i svijeće. A ako bi rekao: „Hoćemo li, kćeri?“, ona bi mu se primakla, pomogla mu da se dignu, i oni bi odlazili zajedno u sobu da legnu. Samo što je to sve rjeđe bivalo. Redovito bi nju slao da spava, a on bi ostajao, i pio, još po čitave sate.

Ležeći u mraku, ona bi osluškivala svaki šum sa divanane, i želila da bude još s njim, i da ne mora da spava; i u isto vrijeme strepela od pomisli da bi on mogao ući.

Često bi se dizala i, sva drhteći, virila kroz ključaonicu. (Čim je tako nekoliko koraka podalje od njega, čini joj se tuđ i strašan.) Gledala bi ga kako ostavlja nargilu i spušta brojanice od ćilibara, a uzima ovalno ogledalo s finim drškom i okvirom od pozlaćene bronzne, i kako iz jedne kutijice vadi džehenem-taš i njim dugo maže lišaj na obrazu, i sve se mršti od bola. A pred skrštenim nogama leži mu dugačak go nož, položen poledice, sa oštricom okrenutom naviše. I taj tako upravo položeni nož,

koji svaki čas prijeti da će pasti, kao da smiruje i ograničava njegove ionako rijetke i kratke pokrete. Pa bi i opet nastavljao da sjedi, nepomično, gledajući preda se i sve češće ispijajući čašu.

Gledajući ga tako mrka i ukočena, sa brojanicama, nožem i ogledalom pored njega, dođe joj kao da on to vrši nerazumljiv obred, i služi službu nečemu što je tajanstveno, jezivo i posve zlo.

Drhtala bi i grčevito stiskala zube, ali se ne bi odmicala od vrata dok joj prsa ne ostudene i noge ne premru. Tek tada bi padala na dušek, iznemogla, satrvana pod osjećanjem da je tu, pred tim vratima, i njena duša pogubljena.

Još sutra ujutro bi se budila s nesmanjenim užasom u sebi. Ali kako bi dan rastao, i primicalo se popodne, sve bi više rasle njena radoznalost i želja, dok konačno ne bi, potpuno obučena i povezana, počela da s nekim bolnim nestrpljenjem iščekuje več, noć, mučenje, i sve ono što mora biti. A sumrak bi je zatekao „u kutiji“, kako sa krilom punim razasutih slika bojažljivo zapitkuje: „Šta je s onu stranu mora?“, „Kakvi su ljudi Rusi?“ ili: „Kako to da se mogu i sveci i ljudi slikati?“ I sve bi se opet ponavljalo.

Još jedna stvar joj je padala teško: što ne ide u crkvu. Nije smjela ni umnela da mu to kaže. Ali u prikrivanoj i nikad neizrečenoj uzajamnosti, koja se sve više razvijala između njih, on se sam sjeti i spomenu joj, jednog petka, da bi trebalo da ide u crkvu. Ona se sva zacrvenje i samo se jače privi uz njega. A iduće nedjelje je naročit pašin momak doprati do pod crkveni zid, i tu je opet sačeka posle svršene mise.

Vratila se još niže oborene glave, i sva drhteći od prigušena jecanja. Ona je dosta puta, danju i noću, mislila na svoj život i svoju sramotu, ali joj sve to nije nikad bilo ni blizu tako strahovito jasno kao za ta nepuna dva sata koja je provela u crkvi.

Kad se pomolila na crkvena vrata, sve se glave okrenuše prema njoj. Stare i mlade žene, ispod crnih ili šarenih marama, premjeriše je od glave do pete, pa onda još dublje oboriše glave u molitvu. Zasuše je mržnja i prezir sa svih strana; toliko da se ukoči i zastade u po crkve. Niko nije htio da se skloni i da joj načini mjesta. Kao u snu pade na koljena, ne usuđujući se da gleda ni u oltar, na kom je bio naslikan mršav i žut svetac, a ne mila Gospa kao u njihovoj crkvi u Docu.

I prakaratur, koji je na bakrenom tasu sakupljao novac po crkvi, zaobiđe daleko oko nje. A fra Grgo bi je za vrijeme same mise, kad god bi se okrenuo, pogledao oštro, srdito, neumoljivo. Na kraju propovijedi on dodade nekoliko riječi koje ona nije razumjela, ali je osjećala jasno da se odnose na nju, i da znače vrhunac njene sramote.

Tako je klečala nasred crkve, savijena, pritiskujući razigrano srce, sva

u ognju od kojeg su joj oči htjele da iskoče. Ni sama ne zna kako i kada je izišla, našla momka i pošla za njim.

Uzalud se poslije smirivala, prala lice hladnom vodom: oči su bile nabrekle od plača, a lice puno crvenih pjega koje nisu htjele da iščeznu. Paša primijeti odmah promjenu, ali nije mogao ni riječi da izvuče iz nje; samo je drhtala i stisnutih zuba pritiskivala usta uz njegovu mišicu. Ipak, konačno, razabra šta joj je. Sutra u rano jutro posla po fra Grgu.

Fra Grgo je bio pozvan za podne, ali kako su vremena bila nemirna i puna neizvjesnosti, a on sam ljubopitljiv i zabrinut, vraćajući se s Bistrika, on svrati mnogo ranije u Kršlu.

U taj čas je Veli-paša stajao u kasarnskom dvorištu i mjerio kas konju kojeg je seiz uokrug jahao. On mahnu rukom i seiz odstupi s konjem. Na fra-Grgin pozdrav odgovori bez ikakva uvoda:

- A što ti ono moje čeljade ne puštaš da s mirom dolazi u vašu bogomolju i moli Boga po svom zakonu?

Fra Grgo zausti nešto o svom pozivu i o njenoj duši, ali ga Veli-paša prekide i planu:

- Šta imaš ti s njenom dušom? O tom neću da te čujem, i za to te ne pitam nego za crkvu i za nedjelju.

Tada fra Grgo, sitan i mršav, dopirući glavom jedva do ordena na pašinim grudima, vas u živim bistrim očima, poteže svoju staru vještinu i rječitost, u kojoj je bilo uvijek i prijetnje i molbe i nasrtljivosti i pokornosti, i koja je rijetko ostajala bez uspeha. Ali ovdje nije ništa pomagalo.

Paša je bio jutros svjež, miran i brz na misli i riječi, kao što odavno nije. Korbač je držao pod miškom, a u jutarnjem svjetlu sjale su mu velike bijele ruke iz crne uniforme. Fra Grgo se uzalud upinjao svojim dugim turskim frazama; nijednu nije uspjevao da dovrši.

- Ništa, ništa; nisam te ja za to zvao. *Ono* će u iduću nedjelju, kad vam bude molitva, da dođe opet; i ne bude li mjesto i doček kao i za svako drugo žensko ...

Fra Grgo jednako otpočinje da govori o vjerskim propisima, o narodu koji nije navikao.

- Ništa, ništa, ja se s tvojim narodom ne mogu potezati oko crkve. Ti si im starješina; ja tebe znam.

I opet fratar pokušava da malko priprjeti konzulima, političkim položajem u zemlji, ali ga paša odlučno prekide:

- To ti idi Mazhar-paši pa pričaj!

I pljesnu dlanovima, a seiz izvede oba konja iz štale. Izidoše još dva momka i ustrčaše se oko konja, ogledajući još jednom kolan i

pridržavajući uzengije. Uzjaha prvo paša, pa onda narednik. Konji zaigraše, a fra Grgo se izmače u stranu.

Prije nego što izjaha kroz kapiju, paša se još jednom okrenu:

- Tako, sveštenice, da bude kao što kažem, pa da budeš i ti miran i živ i zdrav u nedjelju.

Govorio je blaže, ali mirno i s visoka, kao što govore lađari na lađama i konjanici na konju.

Fra Grgo, u svojoj ilavoj i neuništivoj upornosti, htjede još nešto da kaže, ali se konjanici izgubiše iz kapije, a on ostade tako, s prekinutim pokretom i nedorečenom riječju, pored dvojice vojnika koji su otirali dlanove o koporan i tupo ga gledali.

Ali Mara ne samo da nije više otišla u crkvu nego nije ni kod kuće mogla da moli. Ćim bi pomislila na Boga i molitvu, pred njom bi iskrsnuo u sjećanju onaj događaj u crkvi, i odmah bi joj onaj isti grč stegnuo vilice i sledio grudi, i ona bi prekidala molitvu i predavala se sva strahu i svojoj sramoti. Paša je isprva nagonio da ide, ali je poslije i sam zaboravio na to. Jer, i on je u posljednje vrijeme bivao tmurniji, i sve se više gubio u zamišljenom ćutanju.

Tako im prođoše proljetni mjeseci.

A međutim, dok ona nije ništa slutila, u varoši su se dešavale čudne stvari, i spremale, sudbonosne po nju, promjene.

II

Nastade ljeto sa toplom kišom noću, a vedrinom i suncem danju. Ocvale bašte po obroncima legoše u zagasito zelenilo. Čaršija se crveni od konjičkih trešanja, koje su krupne, ali vodene i ispucale kao uvijek kad je kišna godina.

Otpočinjalo je mirno ljeto sa dobrim izgledima. Ali čaršija je bila zabrinuta i nemirna. Poslovi su slabi, novca malo, a vrijednost mu nestalna, uvoz neredovit i oteščan. Seljak izbjegava da išta kupi ili da proda za papirnate kajime. Među hrišćanima neka sumnjiva tišina. Stalno se šire vijesti da je austrijska vojska na Savi, i da samo čeka naređenje da je pređe. I dok su oni u takvom položaju, pred Carigradom besposliče mjesecima četiri bataljona Bosanaca; drugi se, zarobljeni i raštrkani, javljaju iz Rusije i Vlaške. Ogorčenje se okreće protiv osmanlijskih vlasti, u prvom redu protiv valije i vojnog komandanta. Ljudi se iskupljaju po dućanima i kafanama. Širi se onaj šapat koji obično ide pred događajima, i koji u masama stvara neodređeno uzbuđenje i ubija svaku volju za rad. Po dućanima, hodže okružene zabrinutim i pažljivim slušaocima, čitaju turske novine, prevode ih i tumače. U magazii hadži-Ive Livajića, fra Grgo Martić čita kriomice i prevodi *Pester Lloyd*, a po dućanima na Varoši obilazi, sa džepovima punim italijanskih novina, Stevo Petranović, bivši učitelj na srpskoj školi, a sada u službi italijanskog konzulata. Ustopice za njim ide činovnik austrijskog konzulata Herkalović, dobro odjeven i ugojen Ličanin, i sa birokratskim dostojanstvom priča svakom o svojoj Carevini i njenoj sili i redu.

A dućandžije od sve četiri vjere slušaju, puše, klimaju glavom, ali sami ne govore ništa. Učtivi do pritvornosti, i navikli na mnoga zla i promjene, oni slušaju i pamte svaku riječ, ali kad dođe red na njih da šta kažu, skreću govor na zdravlje, koje je ipak glavna stvar i najveće dobro, i na ovogodišnju ljetinu, ili se gube u beznačajnim sjećanjima iz minulih godina. A pri tom svak ima svoju misao koja se ne kazuje, i krije, ali s kojom svaki živi, i za koju se, kad treba, bori, troši i gine.

Potkraj juna učestaše vijesti o austrijskoj okupaciji toliko, da se uzbuđenje, naročito među Turcima, nije moglo više sakriti.

Jednog petka prije podne ode deputacija od trideset Turaka, predstavnika trgovaca, aga i esnafa, valiji da se žali na teško stanje i oskudicu, da mu svrati pažnju na hrišćansku opasnost iz Austrije, i da traži povratak bosanskih trupa u Bosnu, i smjenjivanje Veli-paše i Kostan-

paše, Jermenina.

Misleći da će je umiriti svojim dugim govorom, valija zadržala deputaciju neočekivano dugo u Konaku. Videći da se izaslanici ne vraćaju, čaršija, nepovjerljiva i razdraživana mjesecima, ne izdrži nego planu kao jedan čovjek. Stade klepet ćepenaka i mandala. Iz svih uličica povrvješe zanatlije, kao po dogovoru, prema Carevoj ćupriji. Ogorčenje i zabrinutost toga svijeta dobili su konačno maha, i našli izraz; sve se dešavalo kao samo od sebe; masa se salijevala kao u gotov kalup.

Naprijed je išao Salih Vilajetović, zvani Hadži-Lojo, opkoljen svojom gardom od desetak nikšićkih izbjeglica, raskućenih očajnika. Bio je koščat, mršav i visok, nesrazmjerno dugih nogu i ruku; lice mu je puno strasnih, dubokih brazda, i obraslo posve rijetkom bradom, a pogled velikih modrih očiju neprijatno ukočen. Na njemu su otrcane softinske čakšire od atlasa; grudi gole i rutave, a košulja razdrljena i umrljana od dudova. Mrmljao je neke molitve preda se. S vremena na vrijeme bi stao i okrenuo se svjetini, koja bi se takođe zaustavljala. Nikšićani bi tada ispalili puške uvis. Nad hadžijinom glavom bi lebdio, kao prostrt, oblačak dima od njihovih metaka, i po njemu su padali, kao snijeg, sitni komadići hartije kojom su bile nabijene puške. U tišini, koja bi nastala poslije pucnjave, on bi, raširenih ruku, dubokim glasom progovorio nekoliko riječi, na koje je svijet odgovarao povlađivanjem, i nastavljao put. Tako se nekoliko puta zaustavljao i okretao.

- Nećemo da Stambolije goje trbuhe na našem!

- Nećemo-o-o-o!

- Nećemo murtata što prodaju Bosnu kaurima!

- Nećemo-o-o-o!

I ta riječ, koja kao da je najbolje odgovarala duhu i raspoloženju svijeta, širila se strelovito brzo, i masa ju je ponavljala bijesno i sve češće, i ne slušajući šta uzvikuje predvodnik.

- Nećemo-o-o-o!

Tako stigoše pred Konak. Tu puškaranje postade još češće. Čulo se i zviždanje oštih metaka. Vikalo se naročito protiv dvojice omraženih paša.

Čuvši pucjavu i viku, ustrašeni Mazhar-paša obeća izaslanicima sve što traže samo da idu i da umire svjetinu. I zaista, kad deputacija iziđe, svijet počeo da se smiruje i vraća. Ali najnemirniji zaobiđoše Konak i sakupiše se pred Kršlom. Tu se vikalo samo protiv Veli-paše, i tražilo da pusti bosanski bataljon i porazdijeli narodu oružje.

U velikoj sobi sa balkonom, u kojoj su inače bila primanja i svečanosti, sjedio je Veli-paša sa svojim majorom Safvetom i ćutke pušio nargilu. Kad

ga je jutros valija zvao, da i on učestvuje u prijemu deputacije, odbio je. A sad je sjedio i činilo se da ne čuje urlanje svjetine. Lice mu je bilo blijedo, a rana na licevom obrazu pomodрила. Uzbudjenom Ismet-paši Uzuniću, koji je neprestano pitao šta da se radi, odgovarao je da je već urađeno što treba. Ismet se nudio da on iziđe pred svjetinu i da je umiri, i pitao šta da joj kaže.

- Kaži im da sam izvukao topove, da je konjica spremna, i da ću na svaki pokušaj da uđu u Kršlu narediti da se puca.

Tada Uzunić učini nešto neočekivano. To je bio nastup one iznenadne i nepromišljene hrabrosti koja se javlja kod slavloljubivih ljudi kad taština savlada i strah i zdrav razum u njima.

Naredi da se otvori kapija i izjaha pred iznenađenu gomilu. Bio je u paradnoj uniformi, na bijelu konju, sa golom sabljom u ruci. Za njim su jahala samo dva oficira. Koristeći se prvom zabunom i ćutanjem, on otpoče da govori kako carsko oko ne spava nikad, nego uvijek bdije nad spoljašnjom sigurnošću i unutaršnjim mirom države, i kako bi se oni, iako u najboljoj namjeri, grdno ogriješili kad bi htjeli da budu brži od carske misli i oštrij od carske sablje. Tu opet nekako uplete neku svoju pobjedu na Crnim Potocima, i spomenu staru slavu Sarajlija, i zamoli ih da se razidu i da čekaju na sultanov poziv.

Kako među njima nije bilo nikoga od vođa, svjetina se pokoleba i poče da se razilazi.

Sav zadihan, Uzunić se vrati u sobu gdje su, u nepromijenjenom položaju, pušili paša i Safvet. Htio je da se pohvali svojim uspjehom, i neprestano je pokušavao da Veli-paši ispriča svoj govor, ali je paša neumoljivo ćtao i ni pogledom nije htio da pokaže da ga sluša.

Dva dana poslije ovoga događaja - bila je nedjelja, posljednji dan mjeseca juna - sazva valija Mazhar-paša medžlis.

Četrdeset i dvojica prvaka izuše mestve i čivtijane na basamcima pred Konakom, i posjedaše, po godinama i ugledu, u velikoj dvorani. Niko nije ništa govorio, samo su izmjenjivali pozdrave. U pročelju je sjedio Mazhar-paša, još bljeđi nego obično, pun lijepih, praznih riječi; i neodlučan kao uvijek. Do njega, desno, Kostan-paša, visok i bolešljiv Jermenin, uvijek sa izrazom neke napregnute i mučne pažnje na licu; lijevo Velipaša, i odmah do njega brigadir Ismet-paša Uzunić, gojan i crven i zadovoljan samim sobom.

Poslije dugog i beznačajnog uvoda, valija priznade da ih je zvao da im saopšti „tešku i ozbiljnu vijest“, da mu je juče austrijski konzul kazao da je u Berlinu zaključeno da Austrija okupira Bosnu, „pa možda čak i Hercegovinu“, i da je Turska na to pristala.

U posljednjim redovima se začu mrmljanje. Valija, koji nikad u životu nije kazao jednu jedinu istinu jasnu i cijelu, kao ustrašen od svojih rođenih riječi počeo da mijenja i ublažava kako je to samo konzulovo saopštenje, ali kako iz Carigrada nema nikakvih vijesti; kako treba sa odlukama sačekati, a sad se samo porazgovarati za svaki slučaj i umiriti prost svijet.

Nasta još jače mrmljanje, iz kojeg se izdvoji glas hadži-Hafiza Kaukdžića. Obrastao u kratku gustu i kao katran crnu bradu, imao je rumeno lice i ženski bijele i pune ruke, što je čudno odudaralo od njegova dubokog glasa i uvijek zažarenih strogih očiju. Nije bilo valije u Sarajevu, u posljednjih petnaest godina, s kojim on nije došao u sukob i koga nije optužio zbog mlakosti, i nije bilo nijedne sjednice medžlisa na kojoj on nije održao svoj govor protiv zanemarivanja vjerskih propisa i protiv opasnog popuštanja hrišćanskoj raji. Govoreći s njim, svak je birao riječi i pazio da ga ne izazove i ne razdraži. Mnogi se još dobro sjećaju tako jedne medžliske sjednice od prije desetak godina. Na toj sjednici se vijećalo da li se može hrišćanima dozvoliti da podignu zvona, i da zvone, u varošima gdje ima i Turaka. Jedan mlad Osmanlija, valijin mektubdžija, tvrdio je da može, i da to nije protivno Kuranu. Kaukdžić je citatima iz neke ogromne knjižurine dokazivao da ne može, i da musliman ne smije živjeti u varoši u kojoj „zvono kuca“. Mektubdžija je navodio svoje razloge, a zapjenjeni Kaukdžić svoje i sve se više unosio protivniku u oči. Na kraju ga je, pred valijom i cijelim medžlisom, udario onom knjigom tako po glavi, da su slabunjavog mektubdžiju morali umivati i šerbetom zalijevati dok nije došao k sebi.

Kaukdžić je i sada govorio dugo o ugroženom islamu, o neprijatelju u zemlji i izvan nje. Gledajući neprestano u Veli-pašu i Uzunića, zahtijevao je „da carski generali vrše ono za što su postavljeni, i što vjera i sultan od njih traže“, da sprema i izvedu vojsku i organizuju otpor naroda.

Pomagali su ga hodže i siromašniji članovi; bogatiji i ugledniji sjedili su nepomični, sa izrazom zabrinutog dostojanstva. Naročito se čekalo šta će reći Mustaj-beg Fadilpašić, debeo i ambiciozan prvak, koji je sjedio u pročelju. Do njega je

Mehmed-beg Kapetanović, još deblji i još ambiciozniji. Obično je hodao kao mješina puna smijeha. Sipao je uvijek šale i poslovice, i iza njih vješto krio ono što misli, ili ono što ne zna. Ali sada je i on sjedio i zabrinuto ćutao; salo je na njemu mirovalo, samo su mu lukave očice u velikom rumenom licu neprestano igrale.

Poslije valije uzeo je, iza neprijatnog tajca, riječ Ismet-paša Uzunić, ali njegove rečenice nisu imale ni veze ni smisla. Za njim je govorio Kostan-

paša Jermenin, koji je, kao svi umni i strašljivi ljudi, bio neprestano razapet između svoje strašljivosti i svoje nezadržive duhovitosti, i nikako nije dolazio do stvarnih zaključaka.

Pa i opet nastade tajac; čulo se samo kako se sašaptavaju oni u posljednjim redovima, i kako se vrpolji i džapa Kaukdžić. Tada Mazhar-paša i sam pogleda u Veli-pašu, ali ovaj je netremice gledao kroz prozore, na Bakije, gdje su bijeli ljetni oblaci provirivali iza brda. Mazhar-paša se nakašlja.

- Čućemo, moja gospodo, mišljenje uvaženog vojnog komandanta.

Tek tada se Veli-paša okrenu, podano, prema njemu i otpoče bez uvoda:

- Čestiti valijo, ti ćeš razumjeti da ja ne mogu ovim ljudima i ovom usplahirenom hodži (i tu pokaza na Kaukdžića i na medžlis, pa se odmah opet okrenu Mazhar-paši, a medžlis i Kaukdžića za sve vrijeme govora više ne pogleda), ja ne mogu, velim, objašnjavati šta vojsci treba, i šta carska vojska može i smije. To niti su njihovi poslovi, niti bi oni to razumjeli...

Tu nastade graja, u kojoj se opet isticao Kaukdžić. Kad se glasovi stišase, Veli-paša je završio svoj govor: za odbranu zemlje preduzeće samo ono što mu bude naređeno sa višeg mjesta, iz Carigrada, a svako miješanje čaršije u vojne poslove, i svaku uzbunu, suzbiće topovima i konjicom. To je sve. - I ništa više nije moglo da ga trgne iz njegove nepomičnosti.

Opet je govorio Mazhar-paša, dugim učenim rečenicama, od kojih je samo polovina medžlisa razumijevala svaku drugu riječ. Ali taj govor, svojom dužinom i svojom prazninom, ako i ne umiri, bar zamori duhove. Valija zaključa sjednicu s tim da treba sačekati jasne naredbe iz Carigrada, a dotle smirivati uzbuđenje u narodu.

Međutim, većina medžlisa nije ni pomišljala da smiruje, nego da buni. Uvredljivi govor Veli-pašin privolio je sve neodlučne, čiji je broj uvijek velik, Kaukdžiću i nezadovoljnicima. Oni su sada bili u većini, ali su se pritajili i samo se šapatom i znakovima dogovarali za sastanak još iste večeri. Ono malo begova i imućnijih ljudi, koji nisu bili za prijeke mjere, nastojali su da što prije ugrabe svojim kućama, i izbjegavali su da dadu ma kakvo mišljenje ili obećanje. Pri rastanku, jedini je Salih-aga Sahinagić, bogat i ugledan čovjek, poznat sa svoje iskrenosti, darežljivosti i poštenja, na sav glas govorio šta misli.

- Pa ti si čovjek učevan - govorio je on Kaukdžiću - znaš da u svakoj stvari gospoda treba da idu pred narodom, i da bez toga nema ništa. Gdje će hezela i fukara na svoju ruku ratovati? To nit je bilo, nit može biti. Je li

'vako?

Još uvijek uzbuđen, Kaukdžić ga prekide, i opet zausti nešto o propasti islama.

- Ama vidim i ja, moj hadži-Hafize, da ne sluti na dobro, dok carska vojska i begovat sjede, a nikšićki bjegunci, goli i bos, tutnje i halaču po Sarajevu, i dok su kazandžije i crevari počeli da predvode vojske. Samo se čudim tebi, i toj ulemi s tobom. U što se uzdate i kud mislite? Alah selamet!

Kaukdžić mu nije ni odgovorio, nego je hitao, opkoljen gomilom svojih ljudi, na odlučni sastanak sa Hadži-Lojom i Muhamed-efendijom Hadžijamakovićem, na kom je trebalo da se svrgne i valija i sva osmanlijska uprava, i sastavi nova ustanička vlada.

Tako se svršila ta medžliska sjednica koja je značila početak bune, i koja je odlučila o sudbini djevojke iz Logavina sokaka.

Još neki dan, kad su Turci čaršilije išli u deputaciju Mazhar-paši, i žalili se na teško stanje, odsutnost bosanske vojske i opasnost od raje, ili od neke hrišćanske države - oni su, ne pominjući imena, ukazivali na dva glavna krivca, Kostan-pašu kao hrišćanina, i Veli-pašu kao nasilnika i pijanicu, koji se ne brine o odbrani zemlje. Mazhar je već tada tražio, depešom, da se uklone obojica. Poslije ove medžliske sjednice on je depeširao ponovo i tražio da se smijeni bar Veli-paša. Međutim, ta se depeša ukrstila sa depešom kojom se Veli-paša poziva u Carigrad, a na njegovo mjesto postavlja Hafiz-paša, koji će stići do koji dan iz Novog Pazara. Mazhar-paši odlaknu. Još više se obradova kad vidje da Veli-paša primi tu vijest mirno, da je spreman da odmah otputuje, i da nema namjere da se miješa u bosanske stvari. Nije htio ni Hafiz-pašu da čeka. On je poznavao tog kancelarijskog oficira, „diplomatu na konju“. Kad je čuo o dva eskadrona koja vodi sa sobom, on se samo osmjehnuo i rekao Mazhar-paši:

- Ako dovede više od dvadeset konjanika, ja da mu godinu dana svojim rukama sve konje timarim. Vidjećete.

Od petka do utorka spremao se paša na put. Posjetio je sve konzule, ali se duže zadržao samo kod Engleza. Od domaćih je pozdravio samo hadži-Mulagu Merhemića, i Mula Sulejmana Jakubovića u njegovoj ćeliji.

U kući se dizalo i spremalo, ali Mara je dolazila, kao i dosad, svako predveče. Nit je on šta govorio, niti se ona usuđivala da pita. Samo je noću još manje spavala, strepeći i pitajući se neprestano šta je ovo i šta će još s njom biti. Ona nije razumijevala šta se to dešava. Ali je sa strahom slušala, danju, kao daleku jeku, viku svjetine koja se kupila dolje u gradu, ili, noću, puškaranje i dozivanje straža koje se smjenjuju i iskupljaju.

Vidjela je da se Sara i ukućani spremaju na put. Sve je to nju nagonilo u još veći strah i zabunu.

Tek u ponedjeljak po podne on progovori o odlasku. Sva je kuća bila već uzdignuta i odjekivala od praznine. On je i to popodne jednako sjedio na divanani, raspasan, na promaji, a ona je, kao i svaki dan, došla, zatvorila vrata i sjela mu u krilo. I tek pošto je ispušio jednu nargilu, i pošto je kazao nešto beznačajno (a međutim je ona pažljivo slušala kako dolje u alvatu stoji škripa sepeta, koje momci uvezuju, i odjekuju koraci sluškinja u nanulama), reče joj da on sutra ide „na put“, pa odmah pređe preko toga kao da je to nešto sasvim nevažno i uzgredno u cijeloj stvari, i poče da joj kazuje kako će ona „lijepo ostati“, kako joj je kućna kirija plaćena za cijelu godinu, i kako je on uredio da u Merhemića magazi može uzimati što god joj zatreba, a što u njega ne bi bilo, za to će joj dati pare da kupi.

- A ako ti je draže da se vratiš ocu, u Travnik, ti samo reci; Mulaga će naći priliku i poslati te. Ali ja mislim da ti neće biti rđavo. Dok se ovo ne smiri, pa poslije, vidjećemo...

Tu zastade, kao da se prvi put zbuni. Ona je bila oborila nisko glavu, ali čim on prestade da govori, odmah je opet podiže, od straha da on ne bi pomislio da ona plače. A za sve to vrijeme on joj je samo jednom, na početku, rekao „kćeri“ (onako kao kad je govorio: „Hoćemo li, kćeri?“), i to kao da se prevario, jer je poslije sve dokraja govorio suho, stvarno, bez ijedne promjene u glasu i pokreta u licu. Ali ona i tako niti ga je čula, ni razumjela; sve što se sada dešavalo i govorilo, ona je gledala i slušala kao kroza san; za nju je sve to bio samo jedan jedini udarac od kojeg je gubila vid i dah.

Zar će se još jesti i plaćati? Zar i poslije svega ovoga ima još nešto da se radi ili kaže? Evo, on odlazi, a sramota ostaje. Vodi konje i sluge i pse, a nju ostavlja.

Odlazi - ostavlja.

Osjećala je u grudima neku prazninu, nešto tiho, odjednom zastalo, u cijelom tijelu: samo dvije tačke, u dvije sljepoočnice, kucaju brzo i naizmjenice, i zamagljuju joj vid.

Odlazi - ostavlja.

Stajali su jedno prema drugom. On joj je rekao nekoliko riječi i, držeći je za lijevu mišicu, pomilovao je kratko po kosi i obrazu, a zatim se odmah odvojio i pljesnuo dlanovima. Došla je Sara, izvela je napolje i predala joj kutiju sa nekim darovima. Držeći jednako svoju ruku na njenim plećima, vodila ju je kroz alvat, dok je ona, ne mogući više sakriti drhtanje, grčevito a nesvjesno stiskala uza se kutiju.

Nađe se jedan od momaka na koga natovariše svu njenu posteljinu. Sve do avlijskih vrata pratila ju je Sara, vodeći je i pridržavajući, a tu je poljubi tankim hladnim usnama u oba obraza. Kao u snu pođe ona preko ulice, u kojoj je prevladala sjena; s njom je išao Salih, koji ju je uvijek dovodio i odvodio, i još jedan momak koji je, nisko pognut, nosio na leđima njen dušek, jorgan i čaršave. Salih joj pomože da otključa i skine rezu s vrata. Nosač sjede, othuknu i otpasa konopce. Kraj razdriješene posteljine spustiše onu kutiju, zgledaše se, pozdraviše zbunjeno, i izgubiše.

Ona se ogleda po sobi, i kad se više ništa ne maknu i ne javi, klecnu, pade pravo na koljena, pa onda, svom težinom, licem na pod. Razveza se grč što joj je dotle stezao vilice i provali plač koji je prijetio da je uguši. Htjela je da zazove neko ime, nešto sveto i veliko, na što je navikla od djetinjstva, ali joj je iz usta navirao samo urlik, hrapav, otegnut, promukao; i suze se miješale sa pljuvačkom. Htjela je da uhvati samo malo daha, ali je uvijek ponovo navirao plač, iz same utrobe prema grlu, a ona je, gušeci se, hvatala rukama posteljinu, prevrnula onu kutiju iz koje se prosuše sitnice, i uzalud nastojala da izgovori Gospino ime.

I sutrašnji dan je zateče tako. Bila se samo dovukla do pod prozor, naslonila glavu na zid i sklonila uvijek budne oči. Pored nje je sve ležalo neraspremljeno i rasuto, dok nije, u svoje obično vrijeme, došla Hamša.

###RAZMAK###Toga istog jutra je odlazio Veli-paša. Već u svitanje su krenuli uz Bakije tovari sa prtljagom i Sara sa momcima i sluškinjama.

Pratili su ih konjanici. Paša je međutim odjahao u Kršlu, gdje je još jednom pregledao svoje konje i odred koji ide s njim na put. Kao obično u rano jutro, on je bio svjež i živahan, oči su mu bljeskale i govorio je lako.

Bilo je dobro odanilo, svijet je izlazio iz kuća, i dućani se počeli otvarati, kad je drveni most na Ćumuriji zatutnjio pod pašinim konjima. Bilo ih je u svemu dvanaest konjanika, a jahali su u stegnutom redu. Naprijed narednik Arnautin, sa dva trubača, pa pet-šest koraka iza njega paša, odmah iza njega ađutant mu, major Safvet, tamno-žuta tupa lica, pa tri niža oficira, pa konačno četiri konjanika, Arnauta. Svi su bili dobro odjeveni, u potpunoj opremi, oružani, sa nabreklihim bisagama i kabanicama u terkiji. Prije nego što projahaše uskom Ćumurijom, paša se zaustavi da još jednom pozdravi Mula Sulejmana Jakubovića.

Juče, kad se s njim praštao, našao ga je blijeda i pogržena. Njegovo i inače zborano lice bilo se steglo i uvuklo nekud u se, a svijetle, uvijek nasmijane oči gledale su tužno i nesigurno. Očito je bio teško bolestan. Nije se žalio ni na što, ali je govorio o prolaznosti i smrti, i ništavosti ovoga svijeta. Kad mu paša spomenu svoj odlazak, on se uzbudi.

- Svi vi odoste! A kome ostavljate ovo veselo Sarajevo, i nas u ovom kazanu? Vi se rasturate kud koji, i Bog će milostivi dati pa će vam dobro biti, i vama i svem turskom uhu, ali mi ovdje teško da više dobra vidimo. Ispoganili se i iskrvili između se, i sad čekamo ko će doći iz bijela svijeta da nas uredi i pokrsti.

- Eno begovi u medžlisu vijećaju, i Hadži-Lojo kupi vojsku - govorio je Veli-paša sa smiješkom.

- To i jest ono, što je došao Hadži-Lojin vakat. Onakvi su u dobra vremena u prangama išli i kamen tucali, a nisu vojske kupili ni s gospodom vijećali. A, ko živ bude, vidjeće i njihovo. Alaknuće dva-triput, isturit koji fišek, pa će trčati kući da ih žena zaključa u magazuu. A nek Švabo ostane samo tri godine u Sarajevu, oni će prvi natući šapke na glavu, i otimati se za švapske krstove, i zalagati krmetinom. E, moj valjani Veli-pašo, nema ovdje više čovjeka, nego gladna fukara i još gladniji begovi. Svačije će ovo još biti, a naše, beli, što je bilo - bilo.

I snizivši glas, on, kao molitvu, izgovori Ibni Abasovo proročanstvo o strašnim, posljednjim vremenima „kad će se topiti srce u pravovjernome, kao što se topi so u vodi, a neće moći ništa pomoći“.

I jutros je Mula Sulejman sjedio na svom malom ćepenku, i kad vidje pašu, on se diže da ga pozdravi. Paša uspori kas, i pozdravi ga nekoliko puta vojnički; a kad projaha i zamače za ćošak, Mula Sulejman ostade onako stojeći i moljaše u raširene dlanove, sa željom „da Bog pomogne i zaštititi ovog putnika, pravog muslimana i plemenitog čovjeka“.

Jahali su dalje Tašlihanom i Predimaretom. Dućani su bili većinom zatvoreni. Naročito hrišćanski i jevrejski. Pokoji Turčin je sjedio na ćepenku, ali roba nije bila povješana, kao obično, nego sva unutra, tako da se moglo, u slučaju da zatreba, odmah zatvoriti. Na Baščaršiji je bilo somundžija, salebdžija i besposlenjaka oko Sebilja, i svi su se okretali za konjanicima koji su jahali, polako i svečano, kao na paradi. U Kazandžiluku su se čuli rijetki čekići, a od Zelenog mejdana, na kom su se svaki dan sakupljale čete, dopirao je sve jasniji žamor i prigušeno klicanje. Nije se moglo razabrati šta viču, samo se čulo kako masa na pojedinačne poklike odgovara odobravanjem i žamorom koji je plovio nad gradom, kao otegnuto, čas jače čas slabije:

- A-a-a-a ...

Penjući se uz Kovače, oni usporiše i konji im se sustigoše. Oslanjajući se rukom na zaglavak sedla, paša se okretao i govorio Safvetu tako da drugi nisu mogli čuti:

- Znam da će ih Austrijanci stucati u zemlju, samo mi žao što neću ja.

Sve su se više penjali i sve se više širio pod njima grad, s modrim

dimovima iznad kuća i tankom maglom iznad šljivika, i svaki čas se miran vazduh prolamao od ustaničkog klicanja:

- A-a-a-a-a...

Projahaše višegradsku kapiju. Na jednoj zeleni, kraj česme, sjedilo je desetak oružanih Turaka. To su bile ustaničke straže. Kad ugledaše konjanike, nastade među njima sašaptavanje i zabuna. Neki poustajaše; bljesnuše im na suncu nove vinčesterke, pokovane žutim limom. Tako su se gledali ne govoreći ništa, sve dok konjanici ne projahaše.

Izgubi se iz vida grad, i zamuknuše svi glasovi. Samo se u mirnu jutru čuje kako grgolje izvori i pada Mošćanica kroz jazove. Put je bio ravan i mek, nad njim nagnute kasne kruške i hrastovi. Opao žir, još zelen, prskao je pod kopitima. Zastadoše, radi konja, pored česme. Duboko pod njima vidjela se, usječena u strmu stranu, posljednja sarajevska kafanica. Pred njom je na zeleni ležalo nekoliko momaka, pored njih otpasano oružje i, posakrivani u travi, fildžani iz kojih su, očito, pili rakiju. I to je bila neka dokona ustanička straža, koja se sklonila ovamo da pije, jer je ustanička vlada u varoši zabranila svako točenje pića, skitnju i besposlicu. Dvojica od njih su pridržavali jednu riđu kaju, oko koje je oblijetao crn i čupav pas, i tjerah grubu vojničku šalu s njima. Ovako s visoka gledan, taj prizor je imao nešto naročito neprirodno i gadno; stoga, valjda, što se na tu daljinu nisu čuli ni njihovi glasovi ni smijeh, pa je izgledalo kao da sve to rade ćutke i ozbiljno.

Oficiri su govorili tiho između se, i rugali se toj bosanskoj vojsci koja sparuje pse. Paša je ćutao. Jutro je bilo odmaklo i, kao obično, njega je počela da ostavlja svježina i obuzima ona svakodnevna zlovolja. Mori ga ljutina. Kako sunce raste, onako se i njemu čini da ga svega prožima nešto mračno i kiselo. Teško izgovara riječi, i s mukom podiže vjeđe.

Put poče opet da se penje uz kamenjak. Pripicalo je sunce, a put bivao sve strmiji. Konji počеше da frkću i da se znoje. Šibali su repovima oko sebe, birali gdje da stanu, i svaki čas se oklizivali na glatkom kamenu, krešujući potkovicama.

Dvojica oficira psuju, otirući znoj.

- Sestru im, njima i njihovoj Bosni! Zar je ovo neka zemlja? Penješ se, penješ, i lomiš kao da ćeš u nebo stići, a kad se ispneš, nema ništa: novi kamenjak i nova strmina.

- Pfu! Tuhaf vilajet.

Pa bi i opet začutali, i pod zlovoljom i žegom putovali dalje.

III

Onog istog dana kad je Veli-paša otišao, prešla je Mara baba-Anuši na Bistrik.

Kad je ujutru došla Hamša, i zatekla je onako uplakanu i slomljenu kraj rasturenih stvari, jedva je uspjela da je digne i da je natjera da se umije i pribere. Dobra Ciganka je i sama plakala, onako kratko i s malo suza, kao što i najmanjim povodom plaču žene koje su se istrošile mnogim radom i čestim rađanjem. I plačući i sama, rešila je djevojku sa bezbroj sitnih i protivrječnih laži: kako će se paša možda vratiti; kako će ona otići svome ocu, u Travnik; kako će se lijepo udati i namiriti ovdje u Sarajevu; kako je lijepa, mlada kao kap, zdrava; kako ima baba-Anušu, i nju, Hamšu.

- I-i-i, da sam ja u tvojim godinama, ja bih sve igrala i pjevala.

Konačno je uspjela da je nagovori da se spremi pa da je vodi do baba-Anuše, da ostane tamo, ako hoće, i nekoliko dana, da se malo razabere i umiri; a ona, Hamša, čuvaće kuću.

Iza podne je krenula sa Hamšom i njenim najmlađim sinom, koji joj je nosio zavežljaj. Kad su prelazili Miljacku preko Latinske ćuprije, naiđoše neki oružani Turci, brzim korakom. Ona obori glavu od straha, i pogled joj pade na plitku sijeru vodu i sitan šljunak na dnu. Tada pomisli na neki dubok vir u kom bi je nestalo.

Baba-Anušu zateče plačnu, a kuću punu žena. Pod izlizanim jorganom, iz kojeg je ispadao pamuk, ležala je unuka joj, djevojčica od deset godina. U jednom ćošku je sjedio unučić, nešto mlađi, trbušat dječak, i glodao moker kočanj od kuvana kukuruza.

Otkako su joj prošle zime pomrli i sin i snaha, oboje u dva mjeseca, baba Anuša je uzela djecu k sebi. I prije je volila da pije, ali otkad joj je umro taj jedini sin, propila se posve. Ne može od siromaštva da nabavi rakije koliko joj treba, nego kupuje špirit kod Jvrejina pa sama prži šećer i pravi od toga neko piće koje zove *sagrdan*. Ne jede gotovo ništa, nego povazdan hoda po kući, podbula i uvezane glave. A djecu zapustila, pa samo što spavaju kod kuće, a inače se povazdan skitaju po mahali. Naročito djevojčica, rano razvijena, pjegava u licu i s nečim iskusnim i drskim u očima.

Tako joj je i juče, već u rano jutro, izišla unuka da lunja po ' đubrištima i pabirči po baštama, oko ograda. U dugoj košulji od grube botane, uprljanoj voćem i prašinom, odvojila se od ostale djece i odvrtila do

navrh Bistrika. Sokaci su bili pusti i sve kapije zatvorene, jer svijet zbog bune nije izlazio. Tu negdje susretoše je dvojica mladića. Jedan je bio Salčin, s Bistrika, padavičar i ubojica, ospičav, krupan, sakat u lijevu ruku i uvijek izubijan po čelu. Onaj drugi je bio iz neke druge mahale, vitak mladić, dobro odjeven, pod teškim bensilahom i oružjem. Kad ugleda djevojčicu, padavičar je viknu:

- Mala, mala.

A ona je stajala uz ogradu, gledala ga netremice, češala nogu o nogu i nije se micala. Tada on izvadi iza pojasa povelik grumen šećera i pokaza joj:

- Ajde 'vamo, daću ti šećera.

Ona je pogledala čas u šećer čas u njega, i primicala se polako, držeći sva četiri prsta lijeve ruke na ustima. Ali kako je ona prilazila, tako se on odmicao uz sokak. Ona zastade, s nepovjerenjem u pokretima i u pogledu. Ali i on stade, ispruži ruku jače:

- Evo šećer, naj.

Videći da se ne miče, on izvadi iz njedara težak crn ključ, i gornjom, debljom, stranom odbi mali komadić šećera. Ona priđe oprezno, kao svraka, i uze ga. Rskala je i jednako gledala u njih. Kad je svršila, padavičar ispruži ponovo ruku:

- Evo još.

Mala se primicala, a on se odmicao, pa bi onda opet zastajao, odbijao ključem komadiće i davao joj. Tako ju je mamio, kao što se mami uporno živinče na kukuruz. Onaj mladić je išao pored njega, samo malo po strani, ogledajući se svaki čas oko sebe. Tako konačno dođoše navrh Berkuše, gdje prestaju kuće i počinje neki napušten kamenolom, sada obrastao bunikom i čkaljem.

Salčin se ispe na jednu hrpu kamenja, s koje se otvarao vidik na Sarajevo. Mladić je stajao u rupi ispod njega. Djevojčica se čas obzirala za sobom, čas podizala lakom pogled prema Salčinu, koji je čučao na stijeni i držao u rukama šećer. On odbi još jedan grumen, ona priđe da uzme, ali joj je bilo odveć visoko, i onaj mladić joj ga dohvati i dade. I dok je još stajala s ustima punim šećera, mladić se baci na nju, obori je i iščeznu s njom u obrasloj rupčagi. Najprije se nije čulo ništa do prštanje šljunka i škripa njegova bensilaha; ali ubrzo djevojčica poče da jeca, pa da vrišti i zapomaže. Mora da joj je dlanom zaklapao usta, jer je vriska dolazila na mahove i isprekidano.

A Salčin je jednako čučao na stijeni. Usta su mu bila otvorena; a listovi, na koje se navalio svom težinom, podrhtavali su. Ali je dugo tako stajao i razrogačeno gledao u rupu pod sobom. Odjednom se zanese,

ispusti neki mljaskav, tup zvuk, raširi ruke i pade u rupu pored njih. Ozdo se čulo kako krklja i bije nogama. Mala je bila potpuno umukla.

Kad se, docnije, mladić pomolio na sunce, bio je blijed, zemljav po koljenima i laktovima. Prepasa se i otrese, pa se onda vrati i izvede Salčina, koji se naslanjao na njegovo rame. Bio je okrvavljen po nosu, usta mu pomodrila i iskrivljena, kosa slijepljena, a po grudima tragovi pjene i pljuvačke.

Teško je disao i unezvereno gledao, jedva je metao nogu za nogom. Tako se izgubiše među kućama.

A sunce se primicalo podnevu, i sve više obasjavalo kamenolom i zarasle rupe po njemu. U onoj dolji, na ugaženoj travi i razrovanoj zemlji, ležala je djevojčica. Košulja joj je bila prebačena preko glave, a djetinje tijelo kao neka stvar, malena, izgubljena i zgažena, gubilo se među ostrim sivim stijenama, na suncu. Nad njim su zujale muhe. U sunčanoj tišini moglo se čuti kako se dolje, u varoši, svjetina roti i mrmori, i kako se s vremena na vrijeme stotine glasova stapaju u stegnuto, nerazumljivo klicanje:

- A-a-a-a-a!

To popodne, baba Anuša, pošto je uzalud dugo čekala s ručkom, sjede sa dječakom da jedu. Mali je srkao mršavu čorbu, a nije htio da jede ječmen hljeb, jer je bio tvrd i opor, od brašna koje je sijano na rijetko sito i puno bodljikave pljeve. Da bi ga zavarala, baba je drobila hljeb u čorbu i kašikom topila zalogaje na dno.

- Ovako Turčin u pako tone, evo.

Malom se sviđala ta igra; on je pomagao babi i gurao komad za komadom na dno čaše, pa ih onda vadio i onako potopljene gutao. Tako zauzeta oko jela i djeteta, Anuša nije ni čula korake uz basamake, kad se vrata najednom otvoriše: ljudi su donijeli djevojčicu.

Onako onesvješćenu, našle su je Ciganke iz Berkuše, kad su išle u drva, a muktar je dijete poznao i naredio da se prenese kući. Sad je ležala, zavijena u mokre krpe natopljene sirćetom. Nije nikako dolazila sebi. Bila je puna modrica, buncala je i pokatkad micala rukama, ali od struka pa naniže tijelo joj je bilo neosjetljivo i ukočeno, kao uzeto.

Žene su dolazile i odlazile, plakale zajedno sa baba-Anušom, dogovarale se, ali niko nije znao šta treba da se radi, jedne su predlagale da se uzmu lijekovi u Jevrejina Pred Imaretom, druge da se zove ljekar, treće da se zove fratar, ili da se stvar prijavi vlasti. Ali, napolju je bila buna: dućani zatvoreni, vlasti pobjegle, a pop i ljekar bogzna gdje skriveni. Sve je bilo odsječeno, prepušteno samo sebi, i svak se osjećao nemoćan.

Mara je stajala pored peći i, ne shvatajući ništa, usplahireno gledala oko sebe. Svi su bili zauzeti oko djevojčice, a nju niko nije ni primjećivao.

Na koncu se žene, poslije uzaludnih razgovora, razidoše. Smrklo se, ali nisu palili svijeće. Mali je zaspao, onako u kutu, sa korom nedodjena hljeba u ruci. Baba Anuša je sjedila nasred sobe, i naviklim pokretima spremala svoje piće i prelijevala iz suda u sud. Širio se oštar i neprijatan miris, kao od prokisla hljeba. Mara, savijena na uskom tvrdom minderluku, nazirala je kroz tamu jorgan pod kojim je ležala djevojčica i koji se ocrtavao prema prozoru, obal i nepomičan kao humka. Tako je zaspala.

Probudila se u neko doba noći. Soba je bila obasjana mjesečinom. Nasred sobe je još sjedila baba Anuša, sa oblozima na glavi, ali nekako čudno živahna, previjala se i mlatarala oko sebe rukama. Odvijala je svaki čas obloge, i topila ih vodom, a pri tom je mrmljala neke riječi bez veze i smisla:

- Ukrsti, prekrsti, ukrsti, prekrsti.

Tako je metala i skidala oblog za oblogom, pa onda bi odjednom zanihala gornjim dijelom tijela i počela da tiho zapjeva:

- Isuse mo-o-o-j... slatko ime-e-e!

Nijema i ostudenila od straha, Mara je slušala taj šapat i gledala lude pokrete. Nije mogla da razumije ništa, ali je osjećala da se tu vrši nešto ružno i strašno. I opet kao neka služba nečem što je zlo, što zastrašuje i ubija. Nije mogla da zaspi, a nije smjela da se javi. I odluči da bježi odatle čim svane.

Prije nego što su žene počele ponovo da se sakupljaju, i prije nego što se baba Anuša istrijeznila, Mara pobježe sa svojim zavežljajem niz Bistrik.

Po sokacima nigdje ženske čeljadi. Pred ogromnom zgradom austrijskog konzulata poredana neka kola, i oko njih oružani ljudi na konjima.

Ona je išla protivnom stranom, uza same ćepenke zatvorenih dućana. Kad bi na dno Bistrika i htjede da skrene pored Kršle, ču neku graju i sa humke na kojoj je stajala ugleda pod sobom svjetinu. Nasred Atmejdana ležao je nauznak leš turskog oficira. Odijelo je na njemu bilo sve u komadima. Grudi sasvim gole. Oko leša su ležali razbacani neki papirići, korice od sablje, fes. Gnjevni ustanici su se rojili oko njega kao ose, i s psovkama ga udarali nogom u slabine. Mara brzo zakrenu glavu i zaputi se drugom stranom, ka Latinskoj ćupriji. Tu, drhteći još uvijek od malopredašnjeg prizora, pogleda još jednom sijeru vodu sa šljunkom na dnu, i konačno se odluči da učini ono na što je pomišljala noćas, ležeći na tvrdom minderu kod baba- Anuše: da ode fra-Grgi. Da učini ono što je

najteže i najstrašnije, i da tako preduprijedi svako drugo zlo.

U Latinluku je sve bilo mirno. Ona zakuca na kapiju, pored crkve; ali se zadugo nije odzivao niko. Tek u neko doba javi se iz susjedne kuće jedna starica, uvede je u svoju avliju, pa odatle, kroz dva kapidžika, jedan u tarabama, drugi u zidu, dođoše u fratarsku avliju.

Kaldrma je bila bijela i šimšir podrezan. Starica je izvede uza strme basamake i nađoše se na prostranoj divanani, zastrtoj ihramima. Odjednom Mara ugleda pred sobom fra-Grgu, i zastade ne ispuštajući svežnja iz ruku. On je šetao upoprijeko preko divanane, brzim i ostrim korakom; u lijevoj ruci držao je otvoren brevijar.

Još nekoliko puta premjeri divananu, kao da nju i ne vidi; a ona je stajala nepomično, sa jednom jedinom mišlju: da je to ono najstrašnije. Konačno on zastade, sklopi brevijar i okrenu se njoj.

To je to: najstrašnije, mislila je ona jednako, i gledala ga i slušala kao kroz maglu kako bije pesnicom po sklopljenom brevijaru, kako širi ruke i uzbuđeno šiba oko sebe bijelim konopcem i teškim brojanicama, i kako upire u nju pogled, smeđ, oštar, neumoljiv, ispod gustih obrva.

- Znaš li ti šta si ti sada u očima božjim i u očima kršćanskog svijeta? Đubre, đubre, puno smrada i crva!

Grmio je: da je ona svojom rukom otvorila ponovo sve rane Isusove, koje su bile već zarasle, da je rasplakala Gospu; pljunula na krst i pričest. Unosio joj se sasvim u lice. Pred tim pogledom i tim riječima, njoj se činilo da se sva nekud skuplja i sužava, da ne stoji na zemlji, i da joj tijelo pred tolikom sramotom iščezava, topi se i postoji samo još u svijesti, kao crna tačka koju nikakav napor ni bol ne mogu sprati.

Tako se zanosi, i sve više gubi, kao u magli, u toj misli o prokletstvu i vječitoj kazni, koja je konačno rješenje, i gotovo kao neki odmor. Ali kad ona misli da je sve već svršeno, on je trza, iznova diže nekim riječima o Hristovom milosrđu kome kraja nema, i koje je veće od svakog ljudskog grijeha, zla i sramote. Govorio je o dugoj pokori, o kajanju i opraštanju. Ali, pri tom, njegov pogled nije bio blaži, ni riječi mekše. I ta pokora je njoj izgledala tako teška i daleka, a ona sama tako nemoćna, da joj se činilo lakše da potpuno potone u onom mraku prokletstva i kazne, nego da ma šta pomisli, kaže ili učini. Ali fratar je oblijetao oko nje, šibao je riječima i trzao iz bunila.

- Da iz godine u godinu pod crkveni suzama pereš, da o hljebu i vodi živiš, ti ne možeš svoje sramote sprati ni popraviti zlo koje si poradila.

Pa mu se u govoru i opet javljalo neko oproštenje, koje je, odnekud, moglo i moralo da dođe, ali koje, osjećala je ona, ne može da pridigne ni utješi.

I iz tog bunila je trže škripa i kucanje sata. Šaren turski sat, sa olovnim utezima, iskucavao je podne. Fra Grgo odjednom zastade, kleče na klupicu pored prozora, prekrsti se i poče da moli naglas:

- Anđeo Gospodnji navijestio Mariji, i ona začela po Duhu Svetom. Zdravo, Marijo, milosti puna...

I kad je došao do polovine, on zastade i viknu ne gledajući u nju:

- Što ne moliš? Odgovaraj!

Ona mehanički poslušala; prihvati molitvu i, zamuckujući i zagrcavajući se, poče da moli drugu polovinu, kao što je običaj kod podnevne i večernje molitve:

- Sveta Marijo ... Majko božja... moli za nas ... grešnike, sada u čas smrti naše.

Pa i opet prihvati on:

- Evo službenice Gospodnje; neka mi bude po riječi tvojoj. Zdravo, Marijo ...

Kad je opet došao red na nju, molila je malo glasnije i mirnije. A kad je on oštrim i jasnim riječima počeo da moli zaključnu molitvu, ona se usudi da podigne oči.

Pognut, sa vijencem progrušane kose na glavi, sa rukama sklopljenim nad brevijarom povezanim u crnu kožu, i nad brojanicama koje su se preplele i pomiješale sa bijelim konopčićem s pojasa - njoj se učini da i on to nešto tajanstveno radi i nekom služi, a samo on zna kome. Ovo je izgledalo manje nepoznato i manje strašno, ali na svoj način isto tako mučno i zagonetno kao i ona noćna bdenja Veli-pašina i baba-Anušina. Što je glavno: i ovde je njena duša bila skrušena i satrvena.

Kad završiše molitvu, on mirnijim i dubljim glasom dozva babu i naredi joj da vodi djevojku u kuhinju. A ona je išla, drhteći i posrćući od gladi, nespavanja, mnogog plača i potpunog nerazumjevanja svega što se s njome radilo.

Fra Grgo se i sam spremao da bježi iz svog stana i da se skloni u koji konzulat. Prošlu noć su ga dvaput tražili i dozivali neki Turci, ustanici, a on je bio sakriven u Šamukovića kući, u susjedstvu. I toga dana, čim se stade mračiti, on pređe opet, kroz bašte i između perda, kod Pamukovića. Tu, u razgovoru sa starim Pamukovićem, odluči da jednog od narednih dana pređe konačno u francuski konzulat, jer mu je konzul Rive, čovjek govorljiv i neobično ljubopitljiv a dobar katolik, već nudio da se skloni kod njega. Tu bi riješeno i za Maru: da pređe u Pamukovića kuću, i da tu posluhuje dok se buna ne smiri i crkva opet ne otvori, pa da mogne da izvrši javnu pokoru, u nedjelju, na velikoj misi, pred narodom.

IV

###RAZMAK### Pamukovića kuće su bile nedaleko od crkve, takođe u Latinluku, samo malko unesene unutra, tako da su imale dva lica; jedno gleda na Latinluk, a drugo u Ćumuriju. Bile su dvije kuće, bjelje i znatno veće od ostalih kuća u Latinluku. Glavni ulaz je bio okrenut prema Miljacki i kroza nj se ulazilo u pravu veliku avliju. U sredini avlije raste šimšir, u obliku četvorougona, i u njemu je, po sredini, posađeno sitno cvijeće; a po krajevima, uza zidove, zimzelen i grmovi srebrnaste *igde*, opojna i zagušljiva mirisa. Tu je bila velika Pamukovića kuća na sprat. Cijelom dužinom kuće išla je velika divanana, na bijelim stubovima, sa prozorima opervaženim modrom bojom.

Ispod te prve kuće bio je prolaz u drugu avliju, koja je bila veća, ali krupnije kaldrmisana, bez cvijeća i ukrasa, sa vijencima luka ili suvih paprika po zidovima. Tu je bila druga kuća Pamukovića, manja i niža, ali isto tako čista, svečano bijela, sa bojenim prozorima. Na drugom kraju prostrane avlije bio je *mutvak*, jednostavna prizemna zgrada sa kuhinjama, sobama za ostavu i stanovima za poslugu. Iza *mutvaka*, odijeljena tarabama, bila je treća avlija, malena, mračna i vlažna. Tu se otovarivalo sijeno, drva, voće i sve što bi kmetovi i napoličari doćerivali. Tu su bile štale, i držale se kace, burad i svakojaka starež.

Sve je to Mara i gledala i nije vidila, jer su joj koljena klecala, glava se zanosila i očni kapci sami padali od nesna; ali je jedno ipak osjetila odmah: ovo je veliko, sjajno i bogato i ne može se uporediti ni sa čim što je dosad vidila; ni s Alajbegovića rasklimanim čardakom, ni s Veli-pašinim polupraznim sobama, a kamoli s njihovom kućom u Docu ili s baba-Anušinim strašnim kućerkom iz kojeg je jutros pobjegla.

Proveli su je kroz prvu avliju i uveli u kuhinju, gdje su sluškinje i snahe spremale večeru. Tu je ostavila zavežljaj, i stajala, kao osuđena, uz dovratak. Žene su je posmatrale ljubopitljivo i bezobzirno. Jedino stara Jela našla je za nju poneku riječ i nastojala da joj olakša položaj. Kad je došlo vrijeme večeri, sjela je s Jelom i sa dvije druge sluškinje za siniju. Neprestano je obarala oči, zamagljene od stida i nesna, ruka joj je drhtala, a sramila se opet pred njima što ne može da jede, i uzimala je pokoji zalogaj, iako nije imala snage ni da ga sažvaće ni da ga proguta. Odlaknulo joj je kad se svršila večera i kad je vidila da će spavati sa Jelom u istoj sobi.

Nekoliko prvih dana proživlje u čuđenju i nesnalaženju. Pomagala je

u poslu, po kuhinji i po avliji. Ali su i Jela i sluškinje više volile da je posmatraju i ispituju, nego da joj daju posla. A ona je neprestano stezala i sakrivala svoju tešku neposlušnu kosu i stidila se svoga tijela. Zato joj je bilo najmilije da joj daju neki dug posao, koji može da radi povučena i sama; da trijebi grah, plete luk u vijence, ili češlja vunu. Onda bi, sjedeći u kutu jednog sobička pored kuhinje, do pasa u vuni ili luku, posmatrala visoku kuću Pamukovića, sa divananom koja nije drvena i štura, kao što su sve one koje je dosad vidjela, nego šarena i zidana na svodove, sa stubovima koji su bijeli. Zamišljala je kako je unutra namješteno, kakvi su ljudi i kako žive. Ali se rijetko dešavalo da ugleda koga od Pamukovića. I što ih je manje viđala i poznavala, to je više volila da gleda u te bijele stubove i prozorska stakla koja se nisu nikad otvarala, i iza kojih je, kako se njoj činilo, bio neki bolji život i neki drugi ljudi, koji ne poznaju ni nesreće, ni oskudice, ni sramote. S vremenem, njoj se dala prilika da vidi ponekog od Pamukovića; ali njih je bilo mnogo, a i od onih koje bi sreća nije nikad čula ni riječi ni vidjela smiješka; tek bi minuli preko avlije ili divanane.

Tako je upoznala tetka-Anđu, sestru starog Pamukovića, koja je stanovala u onoj manjoj kući. Tu je živila sama, jer djece nije imala, a njen čovjek, Šimun, držao je han na Kiseljaku i samo s vremena na vrijeme dolazio u Sarajevo. Bila je ugojena i crvena u licu, sa jakim podočnjacima i prvim borama; na njoj su sjale i šuštale dimije od teškog crnog atlasa.

Zatim je viđala neudate kćeri, snahe i sinove, kako je koga slučaj nanosio. Starija kćer je bila djevojka već u godinama, vitka, rumena kao svi Pamukovići, malko precvala. Mlađa je bila još djevojčice. Ona se još glasno smijala i zamuckivala u govoru; lice joj je bilo blijedo, s modrim kolutovima ispod očiju, a pogled nestalan. Ali je i ona svakim danom sve više gubila znakove djetinjstva i počinjala da u hodu, licu i govoru liči na ostale Pamukoviće. Dvije starije nevjeste su već u svemu bile jednake sa ostalim Pamukovićima. Čudno je bilo kako su primile sve: ohol i siguran pogled, ono hladno u glasu, hod i govor bez pokreta. Samo je treća, najmlađa snaha bila u svemu drukčija i odudarala od svih ukućana. Zvala se Nevenka.

Jednoga dana Mara ugleda, na divanani i samo za trenutak, staru Pamukovićku. Išla je polagano. S jedne strane joj najmlađa kći, a s druge jedna od snaha; ali se nije naslanjala na njih. Bila je ogromna, teška, sva kao razvaljena, i jedva se kretala. Glava joj je uvezana sa mnogo nekih tamnih marama, a grudi nepokrivene, velike, vise u tankoj košulji od svileni beza. Lice puno crvenih i modrih žilica, sa dva reda teških podočnjaka iz kojih gledaju nepomične, posve okrugle oči, bez trepavica.

Rjeđe je mogla da vidi muškarce, koji su povazdan bili po radnjama, kasno dolazili i rano odlazili. I na njima je, kao i na ženskinju, bilo to isto tmurno i teško dostojanstvo u pokretu i pogledu. Ali Mara je mislila da to, kao neka sjenka, nužno ide uz bogatstvo i gospodstvo. I, češljajući vunu, ona je i dalje zamišljala, iza onih pendžera i stubova, njihov život pun sigurnosti, reda i dostojanstva, sasvim drukčiji nego njen.

Ali tada počese da dolaze Jela i najmlađa nevjesta, Nevenka, i da rade s njom zajedno. Iz njihovih razgovora i iz onog što joj je svaka od njih pričala, njoj poče da se polako otkriva istina o Pamukovićima: da su i oni mučeni zlom i nesrećom, kao i svi koje je dosad poznavala, kao njena majka, Hafizadička, i stari Ilija Garić, kao i Veli-paša, i baba Anuša; samo što oni to na svoj način snose i kriju. Ona je strepila od onog što su pričale obje žene, iako često nije ni razumjevala svaku pojedinost, a često nije ni slušala, nego je za sve vrijeme mislila o sebi. Ali ipak je iz njihovih dugih pričanja i jadanja sve jasnije uviđala da se ni iza onih velikih prozora i stubova ne živi dobro, da se i tamo krije ono što nju goni od kuće do kuće, i muči danju i noću.

Jela je bila oniska ali krupna, žuta i podbula u licu. Bila je prešla pedesetu godinu, a nije se nikad udavala. U tome je bila neka tajna koju je ona, pored sve svoje brbljivosti, brižno krila. Trideset i sedam godina ona služi u Pamukovića. Cijela kuća je na njoj. I ljeti i zimi sva umotana nekim šamijama i podvezama, puna uzlova, ona se vrtila po cio dan po mutvaku, spremala i naređivala. Nju je, kad joj je bilo šesnaest godina, unesrećio mlađi brat starog Pamukovića, jedan silovit i prekrasan mladić, koji je poslije otišao u svijet i negdje poginuo. Otada je ostala u toj kući, kao sluškinja. Ne izlazeći nikad nikud iz mutvaka, vrteći se vječno u istim poslovima, uvela je rano i otupila potpuno. Imala je naviku da razgovara sama sa sobom, naglas. Pamukovići i njihova kuća bili su za nju sav život i cio svijet. Pamti kad se stari Pamuković oženio, kad su se snahe dovele, djeca i unučad izrodila, kad je ko umro ili bolovao. Svi su, od rođenja, navikli na nju kao na stvar. Ona je vodila računa o svima a niko o njoj. Niko nije znao da li ona jede, spava ili boluje. I ime bi joj zaboravili da je nije trebalo dozivati. U razgovorima sa Nevenkom i Marom, ona je govorila o Pamukovićima i njihovim sudbinama kao o zlu koje se ne da promijeniti, i koje treba snositi.

Mnogo oštija i rječitija bila je nevjesta Nevenka. Mari je bilo teško i neprijatno da gleda u njene grozničave crne oči, i uvijek je s nekim nemirom i strahom razgovarala sa njom. Nije se, zapravo, bojala nje nego Pamukovića. A nevjesta je namjerno i sve češće ostajala s njom nasamo, i sve potanje joj pričala o sebi i o Pamukovićima.

Malena, blijeda, žustra u hodu, volila je mnogo da govori, ali bi uvijek snižavala glas kad bi naišao ko od Pamukovića. Sirota, kćer jednog dunderina s Bistrika, na silu je ušla u tu kuću. Niko, ni ona sama, ne zna kako se to desilo da ju je najmlađi Pamuković vidio jedne nedjelje u crkvi i odmah zagledao, ni kako je uspio da savlada otpor svojih i da je dovede i vjenča. Prve dvije godine ne rodi, i tek proljetos zanese. Sad je bila već u šestom mjesecu. U istoj onoj sobici pored mutvaka u kojoj je Mara češljala vunu nastavili su joj stan, na kom je tkala platno za dijete. Tka bez šestak, i sve pjevuši. Onako kako pjevaju žene pri poslu: ni pjesma ni riječi nemaju ni početka ni kraja. Kad joj se niti pomrse i čunak zapne, onda i pjesma stane, a kad čun proradi i brdo lupne, i pjesma se nastavlja brže. Kad joj dodija i zabole je krsta, ona ostavlja stan, sjeda pored Mare i počinje da češlja vunu, i da priča: kako se udala, i kako je provela ove dvije godine u Pamukovića kući, kao nerotkinja. - Šušti i pucketeta vuna i kuckaju zubi na grebenima, a Mara je, pognute glave, sluša kako naglašava i s nekim gorkim zadovoljstvom ponavlja ono što je najružnije i najteže. Strepi od onog što čuje, i još više od pomisli da će čuti još nešto strašnije. Najviše bi volila kad bi se sad nevjesta odjednom nasmijala i kroz smijeh rekla da sve to nije istina nego samo strašna priča. Ali nevjesta priča i priča, i prekine samo pokatkad, kad se zaplače. Kako su joj ruke u vuni, ona i ne otire suze nego samo zakrene glavu u stranu, a suze joj kaplju bezglasno na pod. Za to vrijeme Mara, u neprilici, obara još dublje glavu. A nevjesta, pošto otplače, nastavlja svoje pričanje.

OVO JE PRIČALA NEVENKA, PAMUKOVIĆEVA NEVJESTA

Pošto se dva-tri puta vidila pred crkvom s Nikolom Pamukovićem, došao je on, na Blagovijesti po podne, s ocem i starim Matanom Boštorom i isprosio je. Kad su prosci otšili, njena majka, koja boluje već nekoliko godina, prizvala je sasvim blizu sebi i zagrlila je. Iako uzetih nogu i nepomična na šiljtetu stara je govorila sa svojim nepromjenljivim mirom i uvijek istom snagom u glasu i očima.

- Sinko, ne dajem te što će ti biti dobro i lako, nego što je tako, zar, suđeno. Ona je kuća teška i opaka. Nećeš biti gladna ljeba, nego lijepe riječi i pogleda. Ali ti otrpi, doći će vrijeme pa ćeš ih sve zadjenuti za pojas. Gore nego što je meni bilo sa tvojim ocem neće ti biti.

Čovjeka pazi i njih slušaj, ali ne daj na se. A dotuži li ti, pa da baš ne možeš, znaš gdje su naša vrata.

A onda je poljubi kratko u oba obraza i u kosu. I prekrsti je brzo kao pred opasnošću. A mala je klečala pred njom, u svijetlim dimijama i tamnoj ječermi, tanka, sitna i pognute glave. Nije plakala, ali je bila blijeda i silom je stezala zube da joj ne drhti donja vilica.

Stale su da se izmjenjuju ceremonije i učtivosti, sve brzo i usiljeno, kao kad se u bogatašku kuću dovodi sirota dunderška kćerka. Nakon četiri nedjelje ona je vjenčana na ranoj misi i prevedena u Pamukovića kuću. Dočekale su je jetrve i zaove sa onom okrutnom, hladnom ljubaznošću koju ima bogat svijet.

Po udaji, ona sačeka, ne govoreći nikom ništa, sedam uobičajenih dana, i sedmog dana po podne pođe majci, sva umotana i pognuta. Pratila ju je djevojka. Uđe mirno u kuću i u sobu, ali čim je majka zagrlila, nju obori na koljena grčevit plač koji je prijetio da je uguši. Neočekivan, ružan, i za to malo tijelo nevjerovatan urlik ispuni sobu. Ma koliko je stara dozivala, ona nije mogla da dođe sebi, samo je bila licem o pod i kvasila suzama i pljuvačkom stari ćilim. Kad se malo smirila i pribrala, htjede da se dignu, ali je stara ne pusti nego je privuče k sebi, i dok se mala uzalud otimala, razdriješi na njoj haljine i poče da je pregleda. Starica jauknu i stade da kune:

- Jao meni! Turčin pogani, šta uradi od djeteta! Jao, skota Pamukovića! Jao, izroda!

Tako je naricala i uzvikivala kod svake modrice na koju je nailazila, dok je mlada drhtala pod njenim rukama, sitna i gola kao ovca koju strigu. Tako su ostale do sutona zajedno. Onda stara dozva Pamukovića djevojku:

- Da odeš kući i da kažeš gazdarici i tetka-Andi da ja nemam nego ovo dijete, i da sam mislila da ga udajem u krštenu kuću a ne u pustahije. A ako njihov sin hoće ženu, neka dođe po nju, da ga ja pitam kako se maksumu rebra lome.

A lice joj, veliko i sjajno, plamti u večernjem svjetlu.

I on je došao, već sutradan, blijed, i izišao još blijedi, vodeći ženu za sobom. Tako se nevjesta vrati i osta među Pamukovićima kao „kućni dušmanin“, pritajen neprijatelj i nijema žrtva. Taj njen odlazak se s vremenom i zaboravi. Ona je samo nedjeljom išla majci, i to ne uvijek. Prileže na posao i poče pomalo da upoznaje Pamukoviće, i kuću, i život u njoj. A to bijaše za nju izvor bezbrojnih muka, koje nisu nikako prestajale, već su se bez prestanka rađale nove.

Od dana kad su unijeli njen sanduk sa ruhom, jevtin, šaren i pokovan žutim limom i čivijama, među njihovo pokućstvo, glomazno, tamno, bez ijedne svijetle tačke i šare, ona je uvijek osjećala pred njima, i svakom njihovom stvari, stid koji ju je izjedao iznutra, ali koji ne bi priznala ni pokazala nikad, nikom. Vidi njihovu snagu u svemu što rade i govore, vidi da je sve na njima, i oko njih, njihovo, otmeno i lijepo. Pa ipak, ne može ništa da im prizna. Povazdan, i noću još, ona se u mislima prepire i

mjeri s njima; izjeda je i muči i ne ostavlja nikad ta potreba da se brani od njih i upoređuje s njima. Ali mučeci se tako i lomeći, ona je polako upoznavala Pamukoviće, i saznavala mnoge stvari, nove i strašne.

Vidila je da čine krivo svakom, da ne priznaju nikom ništa, da ne vole nikog, da ih mrzi cio svijet, iako im dolaze sva gospoda i fratri. I između sebe se biju, ali „gluhim barutom“, a nevjeste i jetrve se potkrajaju, panjkaju, i svađaju, noću, dugo i šapatom. Saznala je da stari Pamuković ostaje pokatkad do zore nad tefterima i računima, i da se prepire s najstarijim sinom, pa da sutra povazdan ne može ništa da okusi osim kafe i duvana. Vidila je da se svakom od njih, kad dođe u godine, otvara živa rana ili na nozi ili na ruci, pa je po noći kriomice peru i previjaju. Zato gledaju da udaju i ožene svako još za mlada. Vidila je da stara Pamukovička ima nastupe gotovo svakog mjeseca, da se zaključava u sobu, ne pušta nikog sebi nego urliče i ludi i bije sobom o pod, pa poslije toga odleži po pet-šest dana, ječeći kao najteži bolesnik. Vidila je mnogo skrivenih zala, dok se jedne noći ne otkri pred njom, strašno i nesumnjivo i *ono o Šimunu*.

To je bio tetka-Anđin čovjek. Ona se u četrdesetoj godini upalila i udala za nj; to joj je bio treći čovjek. On je bio rodnom iz Travnika, znatno mlađi od nje, blijedolik, besposličar i psovač, koji je dane i noći pio po Sarajevu i okolini. A ona ga je volila, kao što samo žene u tim godinama mogu, bolesno, materinski bezuslovno. Krila je i uljepšavala njegove ispade, liječila mu mamurluke i rane, plaćala štete i dugove, i davala novac za nove pijanke.

Jedne noći dođe Šimun kući s takvom lomljivom da se nije moglo sakriti. Stoji ga jeka, i svaki čas pada kao svijeća. Leži na zemlji, koluta očima, siv i žut u licu, i priča, iako ga dižu i ušutkuju.

- Joj, joj! ... Boga molite! Svete soli dajte! U Ferhadiji me srete Turčin, kovrčave kose i škiljav, u hintovu; crni mu i konji i kočijaš. Sjedi, kaže, Šimune, u fijaker. Meni se neće. Sjedi, pa sjedi. Sjedoh. Kad on počne da goni ...

Tu Simun obara lice i čelom struže pod.

- Jao, jao! Pa goni, pa goni, dok ne izbismo na Miljacku. Kad počne preko jalije i preko kamenja i jendeka, pa kroz vodu! Zalud ja pomažem iza glasa i propinjem se. Jao, jedva me, mrtva, isturi na Ćumuriji, a on pršte, čini mi se, zajedno sa fijakerom.

I opet bije čelom o zemlju i trese cijelim tijelom. A žene ga polijevaju i krste, šapuću molitve i na prstima odlaze i dolaze, kao pčele.

- Spasi, Djevice!

- Majko prečista!

A nevjesta je, blijedeći i drhteći od studeni, sna i straha, gledala sve to sa svoga prozora. I nije mogla da ne vidi kako se Simunu, u svoj toj strahoti i poniženju, gospodski boraju čakšire, kako mu fino pada vezena košulja oko blijedih ruku, i kako su vitke i lijepe jetrve u tankim košuljama od svilena beza.

Neko vrijeme poslije toga, poče Napast da dolazi za Šimunom do samih avlijskih vrata, Jela joj je pričala da *Ga* je vidila na svoje oči, da je uistini Turčin, škorav i kovrčaste kose, s fesom nakrivo, a lijevo mu oko napola zaklonjeno. Nevjesta je povazdan mislila na to; i san joj postade lak od straha i misli. Ona se i sama noću budila i prisluškivala kako se Anđa i ostale Pamukovićke, na kapiji, otimaju oko Simuna kao oko grešne duše. *On* ga je vukao još s kapije za džemadan, i zvao da piju dalje, a žene su ga uvlačile u avliju. Anđa je bila najsmjelija. Ona *Ga* je tukla brojanicama i krstom na njima, kao bičem, i grdila siktavo i prigušeno:

- Odlazi, balijo nečisti, ostavi mi čovjeka. U ime Svetog Trojstva, odlazi od krštene duše. U pako, vraže!

Šimun se kao posečeno drvo klatio između razmahanih žena i nepomična Turčina, koji je stajao u sjenci, uz dovratnik. A nevjesta se naginjala i pripijala uz drvene prečage na prozoru da vidi ili čuje, iako je sva trnula od užasa i studeni, i svaki čas joj mravci putovali uz kičmu i preko tjemena. Poslije ne bi mogla dugo da zaspi od straha i, još više, od zluradih i samoljubivih misli.

U stalnom dodiru s Pamukovićima i njihovom rodbinom, a u stvari potpuno osamljena i prepuštena sama sebi, Nevenka je sve više razmišljala o svemu oko sebe. Svojim još djetinjskim mozgom upuštala se na puteve koji su za nju preteški i za koje dotle nije znala ni da postoje.

Prva i stalna misao joj je bila: otkud toliko zlo? Bez zračka dobrote, sažaljenja, nježnosti za ma koga i za ma šta što nije Pamukovića. Kao kroz tamu, gazila je kroz to njihovo zlo i nije mogla da mu vidi kraja, ni smisla, ni razloga. Samo: zlo.

A na kraju tih misli, koje je umjela da izazove i razvije ali ne i da ih rasplete i riješi, uvijek je zastajala i padala satrvena i nemoćna pred pomišlju da se nikad neće prokazati ni objaviti njihova zloća i rugoba, nego da će dovijeka i na svakom mjestu oni ostati ovakvi, ugledni, moćni, nesalomljivi.

- Niko im ništa ne može!

Eto, griješe, truju se, raspadaju se; preziru i nipodaštavaju svakog, mrze jedni druge; dužni su, lakomi, sramotni, ali svako od njih drži glazu visoko, oštro gazi, slobodno gleda, dobro jede, lijepo se nosi, nikog se ne boji i ne stidi, radi šta hoće, ima što želi.

- Niko im ništa ne može!

I kad se svi, ovako kako jesu, nađu na drugom svijetu (jer, često joj je iznemogla misao bježala tamo), njoj se sve čini - ma koliko da je grehota - da nijedno od njih neće oboriti oči ni pred sjajem božjeg lica, i da će se i tamo oni izdići, izdvojiti od ostalih i vladati po svojoj volji i svojim zakonima.

Tako je uzalud mislila tražila mjesto na kome bi ih izobličila i srušila po pravu i zasluži. A kad bi joj klonula misao pala, savila se u kolut i počela samu sebe da jede, odjednom se javljala iznad nje druga, protivna misao: da ipak, pored svega, ovo ne može biti ovako, da mora biti negdje neko ko će ih razgoliti, kazniti, uništiti, a dati pravo njoj, njenoj majci, Jeli, Mari, i svima koje Pamukovići preziru, jedu i gaze.

Tim mislima se kidala i mučila do potpune klonulosti, ali one su se javljale uvijek ponovo i budile je i dizale na novo mučenje.

Smirivala se jedino u molitvi. Ni tu nije nalazila rješenje, ali bi je molitva okruživala kao nekim zidom iza kojeg je bila ne sigurna ali zaklonjena, pa i tu se uvlačila misao na njih i njihovo zlo. Pomišljala je često da oni, Pamukovići, mogu da mole iste molitve i izgovaraju iste riječi; zato je odlučila da nađe svoje riječi i svoje molitve koje su samo za nju, a koje Pamukovići ne bi nikad mogli saznati ni izgovoriti. I često bi sama sebe uspavala šapćući u kraj od jorgana takve molitve od nekih novih, teških i slatkih riječi.

Jedino tu je nalazila ono za čim je toliko žudila, predjel u kom se pravo i zaistinski zna ko je prav a ko kriv, ko je pogan i podao a ko dobar i čist. Samo što se to redovno sve gubilo negdje između jave i sna. A sutra su mučne misli počinjale iznova.

Tako se mučila i strahovala Pamukoviča nevjesta; ali pored svega toga, otkako im je „sagledala naličje“, ona je lakše snosila i njihov prezir i onu dotle nepodnošljivu razliku između njene prostote i siromaštva i njihovog gospodstva i nedostižive otmenosti. Sto je više trpila i saznavala, ona je sve više u svojim mislima i molitvama nalazila olakšanje i utjehu, kakvu nikad nije vjerovala da može čovjek sam u sebi naći. Vidjeći ih jasno kakvi su, naviknu se da uvijek gleda: na jednoj strani Pamukoviće, sa njihovom opakom silom i ljepotom, a na drugoj sebe, sa Bogom i božijom pravdom kao saveznicima.

Tako je jačala u sebi.

Najgore joj je bilo s mužem. Pred njegovom mržnjom i zloćom stajala je još uvijek u strahu i neshvatanju, ali spremna da se brani. Isprva nije mnogo pio i nije kasno dolazio kući, ali ona je znala i osjećala da je mrzi, skriveno, muklo, duboko, još od onog dana kad ju je, posle njenog prvog

bježanja, doveo od majke. A kad ona i poslije prve godine ne zanese, on poče češće da se opija, da dolazi u zoru, ili da se vraća tek sutradan.

Jednom ode na Kiseljak, Šimunu, i vrati se tek trećeg dana iza ponoći. Ne očekujući ga više te noći, ona je spavala. Probudi je promukao glas. Skoči i obuče se na brzu ruku, pomože mu da sjedne. Bio je kaljav, čađav i ispolijevan vinom i jelom. S teškom mukom mu je skidala zabrekle čizme, a on je, trepćući, gledao u nju nekim ne toliko pijanim koliko zlim pogledom. Odjednom on trgnu nogom i udari je čizmom u grudi. Ona se povede i dočeka se lijevom rukom o pod.

- Nikola...

Ali je on prekide promuklo i ljutito, otežući riječ kroz pljuvačku:

- Kučko bezdetna!

- Niko, bolan, što mi to govoriš?

On zausti opet nešto gadno, pominjući njenu majku, ali ne dovrši psovku, jer ga ona udari onom skinutom čizmom ravno u lice. On, ispružene ruke na odbranu i zaprepašćen više od njene neočekivane smjelosti nego od samog udarca, ostade tako. A zatim, kao da se odjednom istrijeznilo, skoči i onako kako je bio, sa jednom nogom bosom a drugom obuvenom, poče da je goni po sobi. Bio je razbarušen i posrtao je, pognut i ispruženih ruku, kao da hvata neku pticu. Kako je bila brža od njega, ona se dokopa vrata, pretrča hodnik i stade u tami kraj basamaka. Ali on iziđe, mucajući nerazumljive psovke, za njom. Ona strča niz basamake u avliju, u kojoj se već naslućivalo svitanje, i čučnu iza bunara. Čula je kako on baulja niz basamake i kako mu lupa ona jedna čizma. Okretao se po avliji.

- Gdje si? Izlazi, kažem ti!

Nađe je, i počese da se gone oko bunara. Ona je bila brža i spretnija, ali je on nasrtao neprestano, iako se svaki čas udarao o čoškove kamenitog bunara. Pokatkad bi zastao i vrebao raširenih ruku. Tako su stajali - on s jedne strane bunara, ona s druge. U tišini se moglo čuti kako oboje dahću.

- Skači u bunar, kujo!

To je ponavljao neprestano, ali tiho, gotovo šapatom. Dok odjednom i ona odgovori, nekim promijenjenim glasom i mnogo jasnije nego on:

- Kuja ti je stara Pamukovička.

- Šta-a-a?

I poče iznova bijesna jurnjava oko bunara. Ali ona uhvati zgodan čas kad on posrnu, otrže se od bunara, pobježe u onu manju avliju, i izgubi se među kacama i buradima. Onako lako obučena i bosa, sačeka zoru, pa se onda vrati i leže. A sutra se život nastavi kao da ništa nije bilo. Ali otada,

kad god bi se desilo da u piću ili inače nasrne na nju - a dešavalo se često i bez razloga - ona se branila i odgovarala mu, pa bi onda bježala i zaključavala se, dok se on ne otrijezni ili ne smiri. A sve to ne bi niko čuo ni vidio.

Tek u trećoj godini, ovoga proljeća, kad je već bila počela da gubi svaku nadu, zatrudnje nevjesta iznenada. Oslabi je i obori više nenadana radost nego trudnoća. Kao da se sve tri godine skrivena plača i očajnih zavjeta još jednom vratiše i pretvoriše u bolan pobjednički zanos. Ne reče nikom ništa, ali je po kući išla svijetlih očiju i još hitrija u radu. Nerotkinja je likovala. I čeljad primijeti promjenu. Dosjetiše se brzo. A nju je pokatkad gušilo opijeno srce, i morala je rukom da pritište usta da ne vrisne od prkosa i veselja. Konačno je od dugog očekivanja, straha, i prijekora, i nagle sreće, u cijeloj stvari bilo više bola nego radosti.

Jednog dana dozva je stara Pamukovička i poče da joj, izdaleka, kazuje kako bi trebalo da se brine za bez, pelene i haljinice, a da ostavi težak kućni posao. Nevenka, blijeda i uporno mirna, činila se nevješta. Stara je grizla usne. Nevjesta je likovala. Ipak se sporazumješe da se u maloj sobi iza mutvaka nastavi stan na kom će nevjesta odsad da tka dok ne uđe u kasne mjesece, kad će moći samo da šije. Sad, tu, pored Mare, provodi veći dio dana; a u velikoj kući su srećni da je ne gledaju onako žustru i bremenitu, i da ne sklanjaju pogled pred njom.

###RAZMAK###Tu je nevjesta, jedno predveče, završila svoje pričanje. Tek tada se Mara usudi da joj pogleda u lice. U sumraku, koji je nailazio, bilo je Nevenkino žuto lice posve bijelo, usta izdužena i stegnuta, a oči još crnje i svijetlije, pune mržnje, gledale su nekud kroz prozor, i pogled joj se, kao da prodire obje Pamukovića kuće, gubio u daljini.

Gledajući je tako zanesenu, kako sjedi čudnovato raširenih nogu, sa praznim, golim i oštrim grebenima u krilu i izgubljeno gleda u daljinu, Mari se učini da to nevjesta snuje neke misli koje ona ne može da zna, ali za koje sluti da donose osvetu, nemir i nesreće bez kraja. Bojala se svega što je maločas čula o Pamukovićima, pa i same nevjeste, čak i toga djeteta koje će se tek roditi. I, u strahu i nerazumijevanju, sva se skupi, pritište rukama grudi i obori glavu još dublje. A nevjesta je nije ni primjećivala, nego je i dalje gledala kroz prozor, potpuno odsutna, i sva obuzeta sjećanjima i mislima o osveti i djetetu.

Bilo je još novih i neviđenih stvari koje su Maru zbunjivale. Prije svega, posjete. Iako je živila u mutvaku i sobici pored njega, ona je ipak često, kad bi se zadesila po poslu u prvoj avliji, viđala ljude koji dolaze i odlaze. Kad padne sumrak dolazio je fra Grgo; pa iako joj nije nikad ništa

govorio, nju je njegovo prisustvo uvijek uznemiravalo. Dolazio je stari hadži-Ivo Livajić, tanak, podšišan i podbrijan, kao da je hodža; pa brat stare Pamukovičke, Matan Boštor, ogroman, težak starac, sijed kao ovca a crn i rohav u licu. On je jednom sreće samu u avliji. Zaustavio se tada i dugo je gledao pogledom koji nije mogla da razumije, ali od kojeg je drhtala svu noć. Sta su mu govorili o njoj? Šta je htio? Je li poslan da ispituje i kažnjava pogledom tih žutih staračkih očiju, koje se, kao oči u grabljivica, svaki čas prevlače vjeđama, a ipak strašno i dobro vide? Ako nije to, zašto je gleda tako dugo i uporno? - Sve to ona ne može da zna i razmrsi. Zna samo da ne spava i da se muči.

Jedini od posjetilaca kog se nije bojala, bio je doktor Kečet, Švajcarac u turskoj službi. Onizak i prosijed, smiješio se već sa avlijskih vrata i pozdravljao veselo. Takav miran osmijeh nije ona nikad vidila ni u hriščana ni u Turaka, ni u koga do u ovog stranca. I izgledalo joj je da njega ne treba da se boji. Samo je on u posljednje vrijeme dolazio sve rjeđe, i to preobučen u tursko odijelo, koje mu je davalo smiješan izgled i nesigurno držanje. Ali joj je uvijek bilo prijatno njegovo lice, sa smiješkom i dobrim, zabrinutim pogledom.

Uglavnom, nju je bilo strah svih tih posjeta, ma ko da je dolazio, jer ona ih je, kao i sve ostalo što se oko nje dešavalo, dovodila u vezu (iako nije znala kakvu) sa samom sobom, ili s nekim događajima i promjenama koje mogu nastati, a koje mogu i nju da zahvate.

Osim tih posjetilaca viđala je još jedno strano i neobično lice. Odmah iza štala bila je visoka ograda koja je dijelila Pamukovića avliju od Telalovića bašte i kuće. U toj Telalovića kući bio je engleski konzulat. Kroz razmaknute daske na ogradi vidila se kuća i drven doksat, podignut na direcima obraslim ladoležom. Jednog dana Jela i Nevenka pokazaše Mari kroz tu ogradu engleskog vicekonzula kako šeta po doksatu. Bio je mlad i krupan i crven u licu. Na njemu je neka dugačka kućna haljina od crna atlasa, sa reverima i porubom od ljubičaste svile.

Jela i nevjesta su joj pričale kako je taj konzul sulud, kako često noću pjeva i budi komšiluk, kako okuplja oko sebe Cigane, prosjake i budale. Sve što je ludo, mutavo, sakato, golo i boso gmizalo po sokacima, on je kupio i dovodio kući; tu ih je darivao, odijevao i nagonio svoje momke da ih kupaju i šišaju, i tjerao s njima nerazumljive šale. Poneke od tih budala su mu dodijavale i dolazile same, a neke nisu htjele ni za koje pare da mu po drugi put dođu, nego su bježale čim ugledaju njega ili njegove momke. A on je često, u gumenim čizmama i dugoj kabanici od kože, lutao po najudaljenijim sokacima, i uvijek je vodio na kaišu po nekoliko pasa, koji su bili neobično stari i ružni „kao da su se u paklu okotili“.

Mara je poslije odlazila i sama iza štala i gledala Engleza kroz ogradu. Bojala se i toga stranca i da je ko od Pamukovića ne vidi, ali je ipak odlazila, naročito pred večer. Doksat je tada bio obasjan suncem na zalasku. Konzul je hodao brzo, gore-dolje. Pokatkad bi zastajao visoko uzdignute glave, i ona bi vidila kako se sunce odražava na njegovoj ljubičastoj haljini, i kako mu oči sjaju kao ludilom. A najčudnija joj je bila njegova kosa, smeđa i bujna a oborena niz čelo i podrezana u pravoj crti, kao kod dječaka. Posmatrajući ga kako neprirodno uzdignute glave, obasjan, gleda prema zapadu, njoj se činilo da i on to vrši neki obred kome ona ne može da nasluti značenje, a koji je ispunjava i onim običnim strahom od svega što je vidila kod Veli-paše, baba-Anuše, fra-Grge ili Nevenke i, osim toga, još i nekom naročitom bolnom radoznalošću.

Ali jedan po jedan, prestadoše svi gosti da dolaze. Neko vrijeme je viđala još samo Matana Boštora, pa onda i on izostade. Jer, u varoši je bila buna u punom jeku; čaršija pusta i sve kuće zatvorene. Pamukovića momak Marijan, koji je išao redovno svake nedjelje uz konje na Kiseljak, prestade da odlazi. Sad je, sjedeći u mutvaku i pušeci, pričao o Švabi koji je s topovima i velikom spremom već kod Jajca, i o Turcima koji se spremaju da ga dočekaju u Klokotima. Svi su ga slušali pažljivo i sa strahom, ali njoj se sve to činilo tako daleko i nepoznato, i ta mjesta, i ti ljudi koji se spremaju u rat, da se gotovo nije ni bojala. Ali u noći počese da je bude dozivanja straža s jedne strane Miljacke na drugu, i svirka i klicanje četa koje prelaze Ćumurijom. Pokatkad se trgne iza sna i skoči s vriskom, tako joj blizu izgleda onaj koji viče. To negdje pred Pamukovića kapijom neko izvija tankim jezovitim glasom:

- Ja haju, ja kajun.¹

A iza toga nastaje takva tišina da se čuju i topot koraka i muklo mrmljanje onih koji povlađuju. Dok opet ne prekinu tišinu glasovi stražara. Sve dva po dva nejednaka glasa dozivaju se, kao u nekoj igri:

- Jek dur Alaaah!²

- Jek dur jek!³ - odaziva se drugi, za dokaz da je budan.

I dok joj srce naglo bije, ona očekuje nove glasove i napregnuto gleda u tamu u kojoj naslućuje Jelin lik. Rasanjena Jela sjedi i moli krunicu i umiruje djevojku:

- Prekrsti se, sinko, da Bog skruši dušmane Turke, pa lezi i spavaj.

A ona ne može dugo da se smiri, sve od novih dozivanja, i tek prema jutru, kad glasovi postanu rjeđi, ona se savije i, savladana strahom i umorom, zaspi tvrdim i slatkim snom.

Tako jednom, pred zoru, usni neobičan san: da se na nekoj čudnoj i prostranoj livadi igra lopte. Po livadi je rasla zagasito- -zelena trava, i

zemlja je bila meka kao što biva sutradan poslije ljetnje kiše. Lopta joj je bila malena, modra, sasvim jednaka s bojom neba, tako da se u visini potpuno izjednačavala s nebeskom vedrinom, i gubila u njoj. Zato je djevojka svaki put strepila: da li će je uhvatiti? Taj strah ju je golicao po grudima i nagonio na neki bolan i sladak smijeh koji nije mogla nikako da zaustavi, ni od njega sebi da dođe. Cijelo njeno prekinuto djetinjstvo i zaustavljena mladost razvezali se sad niz tu livadu. A kako je, u trku, pružala ruke i pogled za loptom, put neba, činilo joj se da joj sva utroba teži i polijeće nekud uvis. Sve to skraćivalo joj je dah i nadimalo je cijelu, da joj se činilo kao da će se svaki čas rasprsnuti i izgubiti u daljinama. A neprestano je dalje trčala, bacala i dočekivala loptu, nasmijana i obnevidila; i u smijehu i pogledu rasipala se sva u svjetlost ogromnog dana.

I sutradan je još bila pod čarom toga sna. Ostalo joj je još malo od one prijatne jeze i lakoće u grudima, i nešto svijetlo i nemirno za očnim kopcima. Upravo, nije se ni sjećala tačno šta je to usnila, samo je osjećala veliko olakšanje, kao da se u tami koja je okružuje odškrinuo svijetal prozor.

Toga istoga dana, sjedeći u sobici i češljajući vunu, ču kako u mutvaku Jela i Nevenka razgovaraju o Šimunu, tetka-Andinom mužu, i razabra da je zbog bune i on pobjegao s Kiseljaka i vratio se kući. Iza podne ostade potpuno sama. Ni u mutvaku nije bilo nikog. Kako je mutvak nizak i prozor na sobici malen, a avlija ograđena visokim zidom, u sobici se smrkavalo rano. Napolju mora da je još dan. Crven odraz sunčeva zalaska padao je neposredno s neba i ispunjavao cijelu avliju. Tada se iznenada i polako otvoriše vrata, ukaza se rumen sjaj po avlijskoj kaldrmi, i na vratima riđ čovjek, crven i podbuo u licu. On zastade malo, pa onda zatvori za sobom vrata. U tome kako ih je pažljivo i bez šuma zatvorio, bilo je nešto što Mari satjera svu krv u srce. To je bio Šimun.

- Jesi li ti mala Travanjka? A?

Glas mu je bio hrapav i dubok, teško je pleo riječi, a vodnjikavim i pocrvenjelim očima je nastojao da dade neki dobar i nasmijan izraz.

- He, zemljakinja moja... gledaj ti nje!

Videli kako polako odgrće nogama vunu i nastoji da joj priđe, ona se, ustrašena, diže i povuče sve do zida. Tu je stajala, do koljena u vuni, sa dlanovima očajno pripijenim uza zid, raširenih očiju i blijeda. On je i dalje sve pleo neke riječi bez naročitog smisla i zbunjeno odmicao nogama vunu, kad se vrata otvoriše - sa avlije pade tamnocrven sjaj po vuni i po njima svima - i na vratima se ukaza tetka Anđa. Okrenut leđima, Šimun nije mogao da vidi niti je čuo kad su se vrata otvorila, nego je i dalje

mrsio:

- Mala... Travanjka... ne boj se ti - i nastojao da joj se približi.

I ne zatvarajući vrata za sobom, Anđa ga bez riječi obuhvati oko pasa i povuče natrag. Pijanac se pokoleba, ali odmah poče da se otima, mumlajući. Ali je žena bila jača i odvušla ga je, prigušeno psujući:

- Ovamo dolazi, nesretni sine. Treba ti turska milosnica!

Ostavši sama u polumračnoj sobi, djevojka se neko vrijeme nije micala s mjesta, a onda pade u razastrtu vunu i ponovi, u sebi, riječ *milosnica*.

Samo jednom u životu čula je tu riječ; u jednoj svađi, neka žena dobacila je njenoj majci, preko sokaka. Otkako su je odveli iz Travnika, ona je i sama, u najgorim časovima i za besanica, pomišljala na tu riječ, u kojoj je osjećala nešto kao modro, meko i rasplinuto, ali smrtonosno; pomišljala je, istina, ali je nikad ni od kog nije čula, niti se usudila da je sama pred sobom izgovori; nju nije rekao ni fra Grgo u svom najvećem gnjevu; sad je izrečena, i ona je posrnula pod njom kao pod konačnim udarcem. - Trže je Jelin glas: bila je u mutvaku, i dozivala je da joj nešto pomogne. Diže se, strese sa sebe vunu; i sve do večeri je radila i kretala se sva ostudenila po kuhinji.

Ali te noći ne zaspala nikako. Kroz bunilo je slušala topot nekih konja i kola, dozivanje straža i viku ustanika. Jela, koja nije ništa slutila o onom što se sinoć desilo, dva puta je ustajala, umirivala je i davala joj vode kojom je kvasila tjemne i grudi.

Sutra ujutro jedva iziđe u mutvak. Niko nije ni primjećivao kako joj je lice izmijenjeno i pogled nemiran i nov. Te iste noći je Šimun dva puta pokušao da se objesi. Već pred zoru ni tetka Anđa nije mogla više da izdrži s njim, nego je dozvala Pamukovića sinove da ga na smjenu čuvaju. Sva se Pamukovića kuća odjednom zatvorila i ućutala, još teže i gluvlje nego obično. Ali Nevenka iznese vijest u mutvak. Razgovarala je potihom s Jelom. Mara nije mogla da razabere šta govore, samo je, kad su se već rastajale, čula nevjestin glas:

- Odavno je njega sotona zaulario.

Tišim, ali tvrdim i suvim glasom je dodala Jela:

- Kad koga đavo zaoglavi, konopac mu ne gine, prije ili poslije.

Čuvši to, Mara ne smjede dalje da sluša nego pobježe u onaj sobičak, pun nečešljane vune, i za sobom zalupi vratima. Čim se nađe sama, sjede, raširi ruke i ispruži vrat kao za udarac. Ni glasa ni suze nije puštala. Samo se ledila od užasa koji ju je okruživao kao vazduh. Kad se malo pribra, poče hladnim prstima da prebire vunu i natiče na grebene. Radila je sporo i izgubljeno, a na mahove joj se činilo da vidi samu sebe kako kleči, raširenih ruku i ispružena vrata, bez glasa i suza. Osjećala je kako joj krv u

šiji struji i zastajkuje na mahove, kako joj poigravaju mišići na rukama i grudima. U glavi joj stalno šumi, a pred očima se čas smrkava, čas iskri u bolnim i razdražljivim iskrama. Obuze je dotad nepoznat strah. Kao da je neko zatvorio za njom neka vrata, i da su s njom, tu negdje u mraku, samo njena majka Hafizadička i strašni Šimun. Naprezala se svom snagom da se sjeti ma čega za što bi se uhvatila i što bi je izvelo među one koje nije đavo zaoglavio. Htjela je nekog da zovne, ali ničeg više ne može da se sjeti; ni Jelina ili Nevenkina imena, ni sinoćnjeg sna. Pade joj na um jedino to da je juče, kad je bila u štali, vidila kako preko grede visi komad konopca. To je bio kraj od nekog ulara, tanak i čvrst, mastan i gladak od kiridžijskih ruku. Skoči i pođe prema štalama. Prođe obje avlije, a niko je ne sreće. Ali prije nego što je stigla do štale, izdade je snaga i ona posrnu u onoj uskoj, vlažnoj i uvijek polumračnoj perdi, gdje se salijevalo sve iz kuhinje, gdje je kaldrma bila uvijek vlažna, zelena i blatna, i gdje su rasle uz tarabe neke bijele i odvratne gljive. Tu je bio najružniji i najzabačeniji kut u Pamukovića kućama, i tu ona pokleknu i proplaka, iznenada, još jednom, obilnim, teškim djetinjim plačem.

Izlomljene u krupnim i brzim suzama, zaredaše pred njom, ponovo oživjele, slike: njena majka Hafizadička; pa stari Ilija Garić; pa Veli-paša; sa crvenim lampasima i srebrnim balčakom; pa fra Grgo, gnjevan i brz; pa Sara; i Anuša, i Jela, i Nevenka. - Sve slika u sliku utonu i splinu, a nad njima se ukaza onaj mršavi strogi svetac sa sarajevskog oltara; ali se i on odroni sa suzom i pojavi se Bogorodica sa oltara iz dolačke crkve. Držeći obema rukama skut svoga modrog plašta, prilazila joj je, ali nekako teško i polako. Ne mogući sačekati da joj priđe posve blizu, djevojka pade ničice, i pruži se prema njoj po kaldrmi. Jednom se rukom odupirala o zemlju, a drugom je hvatala kraj od plašta i navlačila ga na sebe.

- Pokrij me, Gospo draga, ne daj! Zakloni me od svih, od svih... Svukud su me vodili, kod Turaka i kod naših. Svuda su me gonili. Ništa ne znam. Nisam kriva. Ne daj me!

Vikala je kroz plač i na sav glas. A glas joj je bio izmijenjen, odnekud iz grla, jasan i odlučan kakav nikad dotad nije imala.

Jedna od sluškinja, koja j'e radila u kuhinji, ču plač i dozivanje, i pogleda kroz prozor. Odmah istrča i dozva Jelu. U avliji im se pridružiše druga sluškinja i Nevenka. Otrčaše za štale. Nađoše djevojku gdje leži u istom položaju, i zastadoše, užasnute. Gledale su je kako se valja, s licem na blatnoj kaldrmi, a malom rukom neprestano grčevito hvata i navlači nešto iznad sebe, kao da hoće nečim nevidljivim da se pokrije. Uzalud su je dozivale po imenu. Na kaljavom i posve izmijenjenom licu nije se javljao ni zračak svijesti ni razuma. Nije prestajala da jauče i da se jada,

bez veze, bez ikakva obzira i stida. Ukloniše nevjestu da ne gleda, onako bremenita. Jela otrča da donese svete vode i posvećene soli. A sluškinje su, krsteći se, zakretale glavu u stranu i s grozom uzmicale korak po korak.

V

Od toga dana kći travničkog pekara i Veli-pašina milosnica borila se stalno sa utvarama i priviđenjima, i nije više dolazila sebi.

Vremena su bila sve teža i nemirnija. Nije se imalo kud s ovom djevojčicom u kojoj se naglo gasio razum. Tako je ostala tu u Pamukovića kući, držana za nevolju i sevap. Bila je mirna, samo je plakala mnogo i bez povoda. I Jela i Nevenka su je njegovale koliko se moglo, ali djevojka je odbijala hranu, nije htjela da se pere ni presvlači i, kao podsjećena, strahovitom brzinom je opadala i ružnjala, kopnila i nestajala vidno. Njeno lice, čija je ljepota izgledala neuništiva, postade mršavo i grubo, ugasi se pogled, poružnjaše usta, jedino kosa, teška i plava, zadrža još nekadanji sjaj i bujnost, i onako zamršena i nenjegovana, izgledala je kao nakit neprolazne ljepote; ali s vremenem i ona poče da se krza na krajevima, grudva u znojne čvorove i mijenja boju. Izgledalo je nevjerovatno da tolika ljepota može propasti u tako kratko vrijeme.

Za nekoliko nedjelja, od djevojke koja je spajala u sebi čar djeteta i ljepotu žene ne ostade do jedna nesrećnica izgubljena pogleda, odjevena u dronjke, za kojom bi djeca trčala po sokacima samo da su je Pamukovići puštali na ulicu.

I sama Jela, koja je vidila mnogo zla i navikla na bolesti i umiranja, bila je potresena i zbunjena pred tolikom nesrećom. Ali bilo je nešto u toj nesreći što je ovu otvrdlu i prerano ostarjelu usjedjelicu naročito uzbuđivalo: to izludjelo dijete koje je „šatro Turčin“, kako je Jela govorila, trebalo je da rodi. O tom više nije moglo biti sumnje. Odmah poslije ovog prvog nastupa, umivajući i raspasujući Maru, Jela je primjetila da je nesrećnica trudna, i to ne više u prvim mjesecima.

Jela, koja nikad nije imala svoje kuće ni znala šta je sreća ni porodica, koja je poznala muškarca jednom u životu, i to samo kao zvjerstvo i užas, bila je neobično osjetljiva kad se radilo o djeci i porodu. Sad je imala pored sebe plahovitu i ogorčenu Nevenku, koja je stajala pred porođajem, i ovu bolesnicu, koja nije bila mnogo dalje od njega.

Toliko zlo i tolika patnja, i još se sve, na svakom koraku, množi i rasploduje!

Poražena svim tim, Jela nije ipak gubila prisebnosti. Njegovala je Maru, smirivala i tješila Nevenku, koja je bila u posljednjim danima i nepodnošljivo mučila sebe i druge. I sve je to Jela radila i snosila sama, ne govoreći nikom ništa, znajući odavno da od riječi nema koristi ni od ljudi

pomoći.

Međutim, u Pamukovića kući sašaptavale su se žene i dogovarali muškarci. Nanijeli su žita, suhog mesa i svakojake hrane. Prema savjetu koji im je poručio fra Grgo, spremili su dva velika čaršava da ih izvjesu na dvije kućne kapije kao zastave na dan kad Švabo uđe u Sarajevo. Jer Austrijanci su već bili prošli Klokote, i bilo je jasno da im je put do Sarajeva slobodan. A Sarajevo se spremalo na otpor.

Varoš koja je odavno ličila na logor i mravinjak bez reda, dočekala je prve ranjenike koji su svojim pričanjima unosili nova uzbuđenja u svijet. Sve ljude kao da je ispunila svijest o važnosti i svečanoj veličini svakog dana i svakog časa. Svak ide mrk, oružan i dostojanstven, i u svakom se javlja želja da tu svečanu strogost prenese i na druge. Medžlis zabranjuje točenje rakije. Zaptije hvataju po ulicama besposlene mladiće, gone ih u Tabiju da tamo pretovaruju municiju, ili da, konačno, i tamo besposleni sjede. Tek, svak hoće da nešto uradi za opštu stvar. Džamije pune ljudi. Svijet daje obilnu milostinju. Niko se ne brine za ručak ni za večeru, jede se gdje ko stigne, i odnekud ima svega. Malo ko spava kod svoje kuće, nego po stražama i logorima, a i onaj koji spava ne može da sastavi ni cio sat a da ga ne probudi ili puška ili bubanj ili vika: jek dur Allah!

Samo daleka jeka svega toga dopirala je u mutvak gdje je Jela brinula brigu sa dvije blagoslovene žene. Nevenka je bila toliko otežala i oslabila da se jedva kretala. Izgledalo je da se nikad neće rastati s djetetom. Svi Pamukovići su bivali sve pažljiviji i sve ljubazniji prema njoj, kao da samo čekaju porođaj pa da proglase njenu potpunu ravnopravnost sa svima ostalim Pamukovićima. Ali nevjesta je bivala sve oštrija i sve manje pristupačna. Nije htjela da primi ni najmanju njinu uslugu ni pažnju. I da je mogla da radi onako kako joj srce ište, sakrila bi se, kad dođe čas poroda, negdje u najdalji i najzabačeniji sobičak u mutvaku, i tu bi rodila bez glasa i bez njihove pomoći, i nikad im ne bi dala ni pokazala svoje dijete.

Konačno, polovinom avgusta, Nevenka rodi muško dijete, koje nije bilo krupno, ali je plakalo jakim glasom i neprestano tražilo hranu.

Dva dana docnije, pukose prvi topovi nad Sarajevom. Pred podne, topovska paljba učesta. Vazduh je bio svečano uzdrhtao. Kako je Pamukovića kuća znatno nadvisila ostale, njeno visoko sljeme zaustavljalo je zalutale puščane metke. I u jednoličnoj topovskoj grmljavini čulo se s vremena na vrijeme jasno kako puščano olovo udara u dasku na krovu i kako daska pod njim prašti. Sva porodica se preselila u donji sprat velike kuće, i bila je spremna da siđe u podrume ako ustreba. Posluga je bila naročito uplašena. Jedino je Jela bez straha pretrčavala po

nekoliko puta avliju između kuće i mutvaka.

Otkako je počela topovska paljba, Mara je u svojoj sobici ridala i vrištala bez prestanka. To je još više zbunjivalo i plašilo Pamukovića čeljad. Tek iza podne prestade njeno zapomaganje. Jela, koja se za sve to vrijeme nije nigdje smirivala, dotrča i prišanu nešto staroj Pamukovići: iako tek u sedmom mjesecu, milosnica se porodila.

Sa danom koji je odmicao umukla je topovska vatra posve, a puščana je bivala sve rjeđa i sve dalja. Toš prije mraka, na

Tašlihanu se čula gromka muzika austrijskih jegera. Obje kapije na Pamukovića kući otvorene su širom. Stariji muškarci su izišli na ulicu.

U mutvaku se grijala voda, spremale trave i lijekovi, i brzo se kretala Jela, sva zauzeta poslom oko porodilja i djeteta, kao da ni u kući ni napolju ni u cijelom svijetu nema ničeg većeg ni važnijeg od onoga što ona sada radi.

Nedoneseno i kržljivo, Marino dijete je slabim glasom i sa nekoliko pokreta i grimasa odgovorilo na studen i na svjetlost ovoga svijeta, i ugasilo se odmah. Stari Marijan je među sanducima i stareži iza mutvaka izabrao jednu praznu kutiju na kojoj se još vidio natpis neke austrijske fabrike klinaca; u toj kutiji su on i Jela sahranili dijete, koje nije živilo ni pola sata. Kako se zbog vojske nije moglo ni pomišljati da se taj dan ide na groblje, Marijan je uzeo drvenu kutiju pod mišku, odnio u baštu i zakopao ispod najveće šljive, uz ogradu.

Kad bi posvršavala što treba kod Mare, Jela je odmah prelazila Nevenki i nastavljala kod nje da radi isto tako brzo i predano. Dijete je bilo zdravo i Nevenka se osjećala dobro, ali nije imala hrane. Jela je hranila dijete vještački, kako je bolje mogla, ali videći da mlijeko kod Nevenke nikako ne dolazi, ona uzeo jednoga jutra dijete, prenese ga u sobicu u kojoj je ležala Mara i položi na njene nabrekle grudi, čuvajući ga objema rukama. Ali se bolesnica nije opirala niti je dirala dijete, nego je sklopljenih očiju i zabačene glave puštala da rade s njom šta hoće. Tako je Jela po dva puta dnevno hranila Nevenkinog sina, sve dok ne primijeti da Mara ima groznicu.

Od dana kad je primijetila na njoj vatru, šest dana i šest noći Jela je njegovala bolesnicu. Šestoga dana pred večer izdahnu Mara bez riječi i bez molitve. Sahranili su je sutradan u groblju na Carini.

Na groblje je izišla sva Pamukovića posluga, tri momka i dvije djevojke. Bolešljiv i zbunjen kapelan zamotao je po svršenom obredu svoje knjige i otišao. Momci su poravnali grob, djevojke su šaputale molitve gledajući rasijano u svoje sklopljene ruke ili u svježu zemlju. Marijan je pobio krst i sjeo pored njega. Malo podalje sjedila je Jela;

pogled joj je bio uperen u humku pred njom tako oštro kao da gleda nešto u daljini. Završavala je svoju kratku molitvu za dušu ove upokojene Mare iz Travnika.

Odjednom se sa nevidljivog drumu, koji je prolazio odmah iza grobljanskog zida, začuše glasovi, koraci i zveket oružja i lanaca. Najprije momci, pa zatim i obje djevojke prekinuše molitvu i priđoše zidu. Momci se odmah prebaciše na drugu stranu, a djevojke, ispevši se na jednu gomilu kamenja po kojoj je rasla gusta i spržena kupina, posmatrahu prizor na drumu.

Muhamed Hadžijamaković, crni i krupni Kaukdžić i još dvojica uglednih ljudi, povezani svi jednim lancem, išli su što su mogli bržim korakom; oko njih austrijski vojnici u punoj spremi, a pred svima jaše oficir na bijelu konju. Vodili su ih na gubilište. U jednim kolima koja su išla pozadi sjedio je hodža i još neki ljudi iz medžlisa.

Momci priđoše sasvim do drumu da bolje vide, a djevojke su polegle po zidu držeći se za ruke i privijajući se jedna uz drugu od straha.

Kraj groba, koji je bio već u ljetnoj sjeni, ostali su samo Jela i Marijan. Jela je završila molitvu i htjela da se digne i da pozove ostale, ali se teško odvajala od ovog groba. Mislila je na Maru i njenu sudbinu i na ono malo stvorenje, sahranjeno bez imena i krsta pod šljivom u Pamukovića bašti. Nesvjesno je produžavala molitvu. Same su joj se riječi otimale, i te njene rođene riječi još su je više rastuživale. Ima toliko godina, niko nije vidio da je suzu pustila. Sad je plakala i naglas molila Boga da ubrani i zakloni sve žene, nesrećne druge i mučenice.

Marijan, koji se pored Šimuna na Kiseljaku odao piću, bio je lak na suzi i govorljiv. Videći Jelu kako plače i šapuće, i on se rasplakao i raspričao.

- Eh, eh - uzdisao je i zastajkivao, ne znajući upravo ni sam šta hoće da kaže - eh, zakopasmo grješnicu, zakopasmo sirotu. Svak je ponešto uzeo od nje, a nikog da je požali i suzu pus[^]i nad njom. Eh, pusto!

Oborivši glavu ćutao je jedno vrijeme, pa onda odjednom brižnu i teškim jezikom, koji se grčio od plača, viknu, jauknu gotovo, kao da nešto neočekivano i strašno otkriva i priznaje:

- Jelo, anđela smo božjeg zakopali, anđe ... Jela se trgnu, prekide ga naglo i grubo i, tarući poslednju suzu, dozva djevojke koje su sa zida jednako gledale niz drum za povorkom osuđenika. Smirenim glasom ih je opominjala da ništa ne zaborave pored groba, da dobro zatvore vrata na groblju.

Na povratku, Jela je išla pred njima, uporedo s Marijanom, i dogovarala se sa njim o kućnim poslovima i o tom kako da se što prije

nađe jaka i zdrava žena koja će moći dojiti Nevenkinog sina, najmlađeg Pamukovića.

LJUBAV U KASABI

Kasaba leži u kotlini. Rzvski bregovi, olujačke stijene i Liještanska kosa zatvaraju je visokim, gotovo pravilnim krugom čiji prečnik nije veći od po sata hoda. Na pjeskovitu i vodoplavnu ušću, među dvije gorske rijeke nestalna toka, koje prijete i haraju poplavom po dvaput na godinu, tako stisnuta vijencem bregova da joj se posljednje kućice oslanjaju o njihove izdanke, ljeti bijena sušama a zimi usovima, u proljeće neočekivanim mrazovima.

Da nije velikog kamenog mosta koji je najvažnija tačka na putu za Istok, nikad ne bi na tom mjestu i u takvim prilikama nastala varoš. Zato u toj kasabi koju je stvorila nužda i želja za sticanjem, a ne povoljni uslovi i prirodan razvoj, nije bio nikom lak život. Otkad postoji, u njoj nije nikad bilo mirna posjeda, sigurna mjesta, ni cijele vesele godine. Sticalo se jest, ali bogatstvo se tu nije nikad pokazivalo ni mirno uživalo, nego se moralo, jednom stečeno, kriti, svaki dan ponovo osvajati, i služilo je više kao jamstvo za nemirne i oskudne godine koje mogu uvijek naići.

Zatvoren vidik, mršava zemlja, divlja klima, česte pohare i ratovi, davali su već djeci kasabalijski izgled, borben i manijački. Kad bi mladić dorastao, oženio se, stekao djecu i navršio dvadeset petu godinu, on je već bio oboružan za život u kasabi i završen kao tip: mrk, pognut, žilav, oštra žmirkava pogleda, poslovan, ponajviše ćutljiv i zabrinut. Ostarivši tako rano, on poslije živi još pedesetak godina, i više, a da se gotovo i ne mijenja. Tek što posijedi i pogne se jače.

Za veselje ne znaju. Zajažena životna radost javlja se kao silovita strast i ispad, pojedinačni ili skupni. Ono što težak život i nemilosrdna borba još ostave u njima od čovjeka, smiruju u vjerskoj ceremoniji ili ustaljenim i prostim formama familijarne privrženosti i trgovačke časti. U vanrednim slučajevima pokazuju neočekivanu solidarnost, smjelost, blagodarnost i veličinu.

Tako se rađaju, udaju, žene, stiču, žive dugo, teško, gluvo.

I tu se jednom javila ljubav: kad je Rifka zavoljela Ledenika.

Ledenik je iz hrvatske plemićke familije, odrastao u Beču, bio poručnik kod dragonera pa zbog mnogih avantura i nekih novčanih nezgoda morao da napusti službu. Koristeći se dobrim vezama i svojim znanjem jezika, sklonio se u Bosnu, gdje je postavljen za šumarskog kapetana u kasabi.

Rifka je kći starog Pape, Jevrejina, koji je prije pedeset godina došao iz Sarajeva kao siromah staklar, a danas je prvi gazda i trgovac. Nema joj punih šesnaest godina, a već odavno ne može mirno da prođe kroz čaršiju. Ma kako udešavala hod, sve na njoj trepti, igra i drhti: haljina, grudi, kosa. A mlade dućandžije koje moraju uvijek da imaju po jednu takvu *pilicu* (kad se jedna uda druga doraste), dižu glave s posla, cvrkuću, kašljucaju i dozivaju se. Danilo, kasapin, vrisne pa zubima otkida cjepku od lučeva do vratnika na dućanu, a mušterije mu mezete pečenu džigericu, smiju se i plješću. I Murat Bektaš, kraj mangale, kost i koža, nepomičan i uzet, prati je samo očima.

- E, beli je k'o od srče, vidi se da je džamdžijsko.

Slali su je u Sarajevo da uči školu. Kad se prvi put vidjela s Ledenikom? Šta su govorili? Ljubavnici to i sami zaboravljaju.

On je njoj pisao „zvijezdo moja“, i molio je da udesi kako da se vide noću „kad spava svijet i njegova glupa ljubopitljivost“. Ona je odgovarala: „Što me zovete zvijezdom, sunce moje?“, i poručivala: kako njena ljubav ne zna za razliku između dana i noći. On je slao šarene bombone, a ona njemu presovan cvijet. On prošeta ispred njene kuće, a ona ne odmiče sa prozora. Svijet zapazi i poče da govori.

Papo, šutljiv, sitan Jevrein, vas u bradi, vijeća sa svojom ženom: šta da se radi da ne bude veće bruke. Hoće da je udaju za rabina u Bijeljini. Preko rođaka vode pregovore o mirazu. Međutim, bruka raste. Jevreji uzavreli kao pčele. Rifkina braća primete. Čaršija govori. Djevojku zatvaraju. Niko ih više ne viđa zajedno, ali pisma izmjenjuju i viđaju se svaki dan, iako izdaleka.

Bijaše proljeće. Poslije kišna dana ostane mnogo vodene pare u vazduhu. Dah oteža. Kasaba posivi i zbije se još jače među brda i šljivike. Samo stabla ozelene, ožive, rašire se i blješte svakim listom na suncu koje se kratko javi pred večer.

Ledenik uzme dogled i ispne se na brijeg pored mosta, a Rifka na podzidu u svojoj avliji. Dijeli ih rijeka. Njegova je strana već u sjeni, na njenoj još za koji čas kišno sunce. Vijori joj i pokatkad bljesne crvena kosa, bijela kecelja sja na suncu.

Tek pomrčina ih rastavi. Tada ona odlazi u mračnu sobu da grize prste, sjedi na minderluku i gleda kako se sve jače smrkava. Čini joj se nemoguće da je tolika noć pred njom, on tako blizu, a da se ništa neće dogoditi. Hoće da mu piše, ali joj već kod riječi „mili“ zaigra pod grlom, nadimaju se grudi i dah se kida i drhti. A majka obilazi i grdi je što badava troši svijeću i goni je da legne.

U to doba Ledenik, ne znajući šta da čini s dugim večernjim satima,

piše svom drugu iz eskadrona, baronu Gezi Durnajesu:

###RAZMAK###Dragi Gezule, pisao sam ti o mojoj novoj službi, o činovnicima s kojima sam prisiljen da služim, o šumama po kojima mi je suđeno da se lomim. I opet ponavljam: odveć sam teško kažnjen. Ali, ne boj se, ne očajavam još, iako nisam daleko od očaja.

I sve što sam ti pisao o ovdašnjim ljudima, urođenicima, nije samo prvi utisak, nego se potvrđuje iz dana u dan. Ja živim među divljacima, prljavim i neukim. Ovi ljudi ne samo što nisu civilizovani nego se, po mom tvrdom uvjerenju, neće nikad moći civilizovati, jer ono malo duha i razuma što imaju upotrebljavaju upravo zato da se otimaju svakom pokušaju civilizacije. I oni za koje mi izgleda da u sebi negdje nose nešto duha, tako su zakopčani i sedam puta zakukuljeni, da bi samo čelikom mogao iz njih izbiti tu iskru. Svakako, nama se ne otkrivaju.

I o nečistoći, oskudici najnužnijeg komfora, čamotinji i grubosti koja me okružuje, dovoljno sam ti pisao. Ništa se ne mijenja ako ne nagore.

Nego, i ovdje mi se događaju neobične stvari. O tom hoću da ti pišem.

U ovoj divljij i šturoj sredini imaju dvije stvari koje me tješe i vesele.

Prvo je veliki rimski most na jedanaest moćnih, prekrasno svedenih lukova. U ovom divljem kraju, među mršavom stokom i tupim ljudima, on je kao zalutao, osamljen izaslanik nekog dalekog, svijetlijeg svijeta. Mnogo predveče, kad se ne može na sokak od prašine i balege, kad mi postane jasno sve što sam izgubio i što me okružuje, ja odmaram oči na tim ogromnim lukovima i divno srezanim sastavima.

Druga neobična stvar je, ti već pogađaš, žena, to jest djevojčica. Zapravo je i ona tuđinka kao i most. U jednog ovdašnjeg trgovčića, španjolskog Jevrejina, ima kći u sedamnaestoj godini. Kosa joj je zagasitocrvena i semitski bujna, koža začudo čista i tanka, a oči smeđe, gotovo tamne. Sjećaš li se kapetanice fon Grajzing? Malo podsjeća na nju, samo što je za dvadeset godina mlađa, sto puta ljepša i hiljadu puta nevinija. Kratko: zalogaj za bogove. Među ovdašnjim nemogućim i gotovo nevidljivim ženama, ova mlada Španjolka mi je jedina nada i utjeha. Učila je školu. Zaljubljena je, izgleda, u mene, ali to ovdje nije nikako dovoljno da se do žene dođe. Nikad je ne puštaju samu. Vidimo se na ulici. Izmijenimo nekoliko riječi (od same zabune ona jedva govori) i već nas svi gledaju kao čudovišta. Kad prođem ispred njene kuće, čujem kako joj majka ljutito zatvara kapke na prozorima. Dopisujemo se i to je zasad sve. Kad bi mogao da čitaš ta pisma! Destilovana nevinost. Međutim, moj pisar, ovdašnji čovjek, koji mi nosi i donosi pisma, kaže da se u varošici previše govori o tom i da su Jevreji, koji su vrlo fanatični, ogorčeni na mene, da familija nastoji da što prije uda malu. Pa đavo s

njima, neka je udaju! Nestaće ovih pisama koja me i dirnu i nasmiju, i malog crvenokosog stvorenja, i dodira ruku i igre očiju. Ostaće mi onda samo ovaj most skladnih linija. To je sigurno.

Eto, sad vidiš kakvo sam sentimentalno magare postao u ovoj pustinji. I šta će još biti od mene?

Ej, Geza, nevaljali Gezule, piši mi često i mnogo, da bar malo od tamošnjeg sjaja dopre i do mene!

###RAZMAK###Kad otpoče ljeto, učestaše poruke iz Bijeljine i u Bijeljinu. Poče spremanje u Papinoj kući. Rifka se odluči da popusti Ledeniku i da iziđe noću u baštu na sastanak.

Najprije su govorili kroz ogradu. Grčevito prepliću prste. Cjelivaju se dugo kroz tarabe, a na licu im ostaju crveni ožiljci od parmaka. Konačno, treće noći, Ledenik preskoči visoku ogradu. Dok se penjao, ona se protivila i ustrašeno i sve slabije vikala:

- Ne, ne, ne!...

Ali kad on, onako s visoka, sleti u meku lijehu kraj nje, izgubi mu se obeznanjena u naručju.

Sutra na noć opet: Ledenik pada sa ograde, raširene ruke se sklapaju. A treće noći upada njen brat, mrgodan i onizak mladić, u gaćama i košulji, razdrljen. Ledenik bježi. Rifka pada u cvijeće. Brat puca dva puta u tamu.

Idućeg dana Hajmo Romane predvodi jevrejske prvake koji traže da se Ledenik kazni i ukloni. Predstojnik obećava. Govori zatim s Ledenikom, tapše ga po ramenu.

- Liber fon Ledenik, neizmjereno mi je žao što moram da kvarim vašu avanturicu sa onom Jevrejčicom. Otac je ugledan građanin. Jevreji prijete tužbom na vladu. Mala, izgleda, u nekoj ljubavnoj groznici. (Đavolji čovječe!) Kure und gut: valja da se uklonite, bar za neke vrijeme. Poslaću vas u komisiju.

Ledenik ga uvjerava kako je cijela stvar neznatna, mali flert, ali kad je tako, ukloniće se drage volje. Ne mogu da se načude ovom svijetu „koji od ničega pravi ljubavne tragedije“. Smiju se dugo i gromko, zaključuju kako sve to ne vrijedi buke ni skandala. Praštaju se srdačno.

Ledenik odlazi u šumu na Setihovo. Tu živi u baraci od brvana i piše prijatelju u Beč:

###RAZMAK###Pređragi Geza, ima osam dana da sam u šumi. Da ti pišem kako mi je, značilo bi izdavati duplikat svoje rođene bijede. Neću. Bolje da ti odmah kažem: izgubio sam i malu Jevrejku i onaj lijepi most.

Skandal se dogodio. Neka đavo nosi sve Jevreje ovoga svijeta! Zajedno sa ovom ludom zemljom! Ogovaranja, pa tužba kod predstojnika,

razgovori i ljubav kroz ogradu (možeš li me zamisliti u toj pozi?), pa konačno, jedne noći, njen brat s revolverom. Predstojnik me zamolio da se radi ugleda vlasti i svoje sopstvene sigurnosti odrečem toga flerta, da preduzmem posao ovdje u šumi, dok se stvar ne smiri u onoj smrdljivoj varošici. Kakav je ovo narod!

Ovdje mi ne ostaje drugo nego da kupam seljanke, pa još uvijek sve liči na skotološtvo. Malu Jevrejku će međutim da udaju, ugojiće se i imaće šestoro mladih. Bog s njom!

Ovdje ću morati ostati sve do jeseni. Možda dotle izradim premještaj u Sarajevo. Pod mojim nadzorom premjeravaju i bilježe ove proklete šume. Neka me đavo odnese ako išta razumijem od tog posla! Piši mi, da potpuno ne podivljam.

Međutim Rifka logom leži.

I kroz pritvorene kapke i debele zavjese još se naslućuje da napolju trepti jara. U sobi je ona teška hladovina prizemnih prostorija sa debelim zidovima i željeznim kopcima, i gluva tišina soba prenatrpanih prostirkom, haljinama, uvijek okađenih i oprušenih, da više liče na oltare nego na stanove za žive ljude. Tu se gubi korak, ni glas ne može dugo da živi među tolikim tkaninama: sve se duši i smiruje.

Samo kad se, na dušeku uvrh sobe, trgne Rifka i grčevitim pokretom zbacila čaršav, onda bjelasne njena koža, bok i rame, i prokine polumrak, a iz sjene više nje odvoji se Ciganka Hata i brzo je pokriva, pa se opet gubi u sjenci.

Od one noći Rifka stvarno i ne dolazi sebi. Vidi šta se oko nje radi, čuje doktora, učiteljicu i majku, razabire kako joj govore, i sama rekne poneku riječ, ali sve to kao u snu.

Niti misli više da Ledeniku prokrade pismo, ni da se pravda pred svojim. To je moglo biti nekad. Sad je jedina stvarnost grč koji se javlja svakih desetak minuta: najprije kao nepodnošljivo golicanje u listovima, pa onda savije i ukoči noge u koljenima, zatrese grudi i steže grlo. A kad taj popusti, s drhatom očekuje naredni, koji je toliko neminovan, da se grči i trza već od misli na njega.

Nikako da se sjeti ljubavi. Samo Ledenik, u bijelim pantalonama, neprestano bježi preko ograde. A poslije toga nema ništa do grč i ovaj mrak, u kom daždi nerazumljiva sramota na nju. Samo da više ne pada kroz taj mračan i uzak prostor, da se zaustavi! Pokušava da se dignu, ali Hata, koja bdi više nje, uvijek je vraća na postelju. I ponavlja se padanje u dubinu bez dna, i grč.

Jedne noći, pred svitanje, čuje kako neko od braće izlazi iz kuće i ne zaključava vrata. Sačeka malo pa se onda diže. Hatu bijaše prevario san.

Ona otpuza preko sobe. Dvapat pade prelazeći kuću. Ostavi za sobom širom otvorena vrata. Pridržavala se avlijskog zida, a onda se otrže i potrča niza strmu ulicu.

Na pijaci pade ponovo. Ide oštar istočni vjetar i snosi prašinu i dnevne otpatke sve na jednu stranu. Dijeli se dan od noći.

Diže se, okrvavljenih ruku i dlanova, i pođe kraj Velikog hana, niz basamake koji vode Drini. Padala je na koljena, pridržavala se i opet otiskivala. Sa posljednjeg basamaka se baci u vodu. Oko nje se raširi košulja, jedan čas ostade nepomična, a onda je rijeka uze na maticu i ponese.

###RAZMAK###Iako je bilo tek svitanje, savrh čaršije su je vidjeli općinski metlar Liskiće i, idiot, hamalin Hubo. Kako se dućani otvaraju, oni idu redom kroz čaršiju i pričaju da su videli polunagu Rifku gdje nekud protrča.

- Belćim je kapetan ozido noćas!

- Ozido bogme, ev' ovakooo... - udara Hubo dlanom o dlan, poigrava na jednoj nozi. Dućandžije pucketaju jezikom, smiju se.

Ali se ubrzo saznade da je djevojke nestalo. A sutradan nađoše leš u jednoj zatoči, među kladama. Ribe je bjehu načele.

Jevreji se rastrkaše kao mravi. Brzo iziđe komisija i izvrši pregled. Sahraniše je odmah pred veče, u dnu jevrejskog groblja, kraj same ceste. Sve su radili hitno i šutke.

Ljeto je tada bilo tek u polovini, a suša već otpočela.

Vidjele su se povorke Turaka kako idu oko Drine sa hodžom na dovu, ne bi li kiša pala. Uz brijeg se penje pop, a za njim starice i seljaci, obliveni znojem, idu na groblje i čine molenstvija. Voštane svjećice im se savijaju i tope prije nego što dogore. Nit ima vjetra, niti je sjenka hladna. Po bregovima se upaljuju šume: na horizontu im se vidi dim, crn pri dnu a bjeličast pri vrhu, gdje se spaja s nebom. A nad svima ubijeljelo nebo kao vreo sač.

Napale muhe i komarči. Zaudaraju kasapnice, jarci i kanali. Stoka riče po stajama, a ne mogu da je ispuste, jer niti može da miruje od obadova, niti ima šta da pase na sagorjelim brežuljcima. Ljudi dahću po ćepencima i magazama: niti ima pazara, nit im muhe daju da spavaju. Nepomični i razdrljeni, drhte u tromoj razdražljivosti i iskaljuju zlovolju na ženama i šegrtima, psovkom i šamarima.

Obje rijeke se sasušile i došle uske i još zelenije. Povazdan im se čuje šum nad usnulom kasabom.

Vrtlari na Okolištima prestali da zalijevaju bašte i bostane. Vriježa se suši i kovrdža, voćka opada, pomodrila.

Tu, jedne večeri, Milan Glasinčanin sazva komšije i povjeri im kako mu je onaj Petar što se doselio iz Mađarske kazao da kiša neće pasti dok god se utopljenica ne baci opet u Drinu, ili bar dok joj se u grob ne salije sedam kablova vode.

Dugo su vijećali. Ispod njih se na strmini bjelasalo kamenje u jevrejskom groblju. Pušili su i razgovarali, čekajući da dobro zanoća. Kad se pogasiše svjetla u kasabi ispod njih, iskupiše se, svaki sa svojim momkom, iznesoše čabrove na sohama i odoše na Bektaševe česme. Utanjila voda je, romoneći, polako punila čabrove, a ljudi su sjedili kraj njih, otimajući se drijemu; u mraku su im se razgarale cigarete.

Napuniše sve sudove i uprtiše sohe na ramena. Čabrovi su se klatili i zapljuskivali ih vodom po bosim nogama.

Kad stigoše na groblje, jedan otkopa trnokopom zemlju, sa strane, ispod velikog kamena, i počeše salijevati vodu. Sagorjela, prhka zemlja je najprije upijala, ali kad salije i peti čabar, zemlja se zasiti i voda poče da se povraća iz groba i stvara lokvu unaokolo. Poče da ih hvata strah. U hitnji salije i ona dva i razbjegoše se kućama. Svaki je otresao blato s nogu. Niko nije ništa govorio.

Sutra u rano jutro iziđe grobar i kad vidje izrovanu i još vlažnu zemlju oko grobnog kamena, opsova nešto i dozva Stanišu, cestara, koji je prolazio s lopatom i trnokopom na ramenu. Povratiše zemlju, zbiše i utabanaše dobro nogama, pa onda sjedoše, naslanjajući se leđima na Rifkin kamen, koji je bio još hladan od noći. Izvadiše kese, savijaju sporo. Zapališe.

- To je budalaština: zalijevati grobove. Nije to do mrtvih, nego božije davanje. Suša, pa to ti je.

- Ja šta je nego budalaština, ama za nevolju je svijetu. Da znam da će šta pomoći, zalijevo bih i ja i raskopao sve što je grobova oko kasabe. Eno u mene kukuruz, još nije ni iz zemlje i već sagorje, a sjeme sam uzeo u Pavla na dug...

I, pušeci, pijuckajući i pogledajući u nebo, nastaviše još čas dva razgovor o suši.

Pa ipak kiša ne udari. Ljudi spavaju pred kućama, na travi, ali zemlja neće više ni noću da se hladi. Žene se onesvješćuju dok pređu preko njive, djeci udara svaki čas krv na nos. U svačijim očima kasaba, crvena, poigrava od žege.

Milan Glasinčanin, koji je predvodio one što su zalijevali Rifkin grob, ne može da spava. Zaključao vrata i ne smije da otvori prozore. Preznaja se u sparnoj sobi pa odjednom opet hladni, slušajući uvijek kako presićen grob bljuje vodu i klokoće. Skače i podupire sohom vrata. Na zidu škilji

lampa. Oko začađala stakla joj oblijeće žučkasta leptirića. Kuda je ušla, vještica? Da nije ovo bosa, mokra Jevrejka? Lovi je, ali je uzdrhtao i prsti mu krupni i tvrdi od rada, pa mu izmiče. Sve više mlatara rukama, skače za njom. Prevrnu lampu, pršte cilindar, fitilj ugasnu. Izbezumi se kad ostade u mraku. Zvjerajući povuče se u kut, napipa sjekiru. Tu čuči, raskolačenih očiju, osluškuje da li se šta čuje iz mraka, drhti i prislanja lice uz hladno gvožđe.

U Papinoj kući sve mirno i zatvoreno. Kupaju se u znoju i guše suzama, a sve se jedno pred drugim pretvara da spava.

Na Setihovu Ledenik piše svom prijatelju:

Ubiću se, Gezule, ubiću se sigurno. Kad bih mogao do jeseni da izdržim ovaj ognjeni, prljavi Sibir, sve bi bilo dobro, ali se bojim da neću moći...

Leži povazan u sjeni, brani se orahovim lišćem od komaraca. Oko njega svuda visoki borovi, pravi kao ledenice, sa svakog se cijedi smola u obilnim krupnim kapima. Draže ga cvrčci što neće vazdan da umuknu, draži ga stegnuto seljačko pjevanje što se svaki čas javlja s plandišta:

##stih##Žedan vode, žedan vode,#br /##

Željan devojaka.##stih##

Pred večer se javi glas iz presušenog močara: uu, uu, uu. Kao da saziva mrakove. Noću štekće lisica i uzrujaju se psi. Nikad mira. Samo znoj i smola i neprestan tlak na umrtvljen mozak.

Nikad se nije zapamtila tolika suša. Mnogo se svijeta pobolje. Osim Milana Glasinčanina pomahnitaše još dvojica Turaka; opremiše ih u Sarajevo. Niti bi sijena, ni otave, žito izdade posve. Krave i koze zasušiše. Svijet se već zabrinu za zimu.

Tek pod sami kraj ljeta vreline se izbjješnje i leže. Udari studen vjetar i burna kiša. Ukaza se duboko nebo, i krupne zvijezde noću. Ujednačiše se dani u mirnoj jesenjoj svjetlosti. Opasa se i obu čaršija. Trgovci se krenuše na put, prekupci po selima. Svak se obazire za žitom i sijenom. Veseo je ko prodaje, a mrk ko kupuje.

Papo, džamdžija, ženi dvojicu sinova odjednom, jedna snaha iz Sarajeva, druga iz Rogatice; bogate obje. U avliji mu def bije, kuća se prolama od svatova.

Ledenik konačno uspio da bude premješten u Sarajevo. Siđe sa Setihova, omršavio, opaljen, i tek kod predstojnika saznade sve o Rifkinjoj smrti.

- Armes Wesen!4

Popušiše po cigaretu. Predstojnik mu još jednom čestita na avansmanu, na Sarajevu, dobrom društvu, državnoj zgradi sa kupatilom,

a on otputova sutradan u rano jutro, još malko pogružen od misli na Jevrejku.

Te jeseni dorasla kći u Perka opančara. Još ljetos crnpurasta, čupava, oko usta sa tragovima od petrovača jabuka, sad odjednom pobijelje, utanji se i prelomi u pasu, pa kad prolazi kroz čaršiju pomještaju se i dovikuju dućandžije s obje strane.

Svrh čaršije otpočne Vejsil Arnautin, koji peče kadaif za Ramazan. Udari rukom po vreloj tepsiji i podvikne:

- Evo ga vruuuć ... a odziva se dućan za dućanom:
- Ohohooo ...

Danilo kasapin podvrisne i otkida zubima lučku od oglodana dovratnika, a mušterijama staje džigerica u grlu od smijeha. Mala pritište rukom grudi da joj se ne tresu, usitni, zabrza, pa se podbija na kaldrmu i crveni.

ĆORKAN I ŠVABICA

Komendija je došla tiho i bezazleno. Dok su pobivali kolje i zatezali konopce, sakupljala su se samo djeca. Tek drugog dana, kad su podigli i cirkus i manji šator u kom su bili nišani za puškaranje, prođoše komendijaši kroz varoš. Nabijeljen klaun sa bubnjem, igračica u kratkoj suknji od žute svile i direktor u izlizanom fraku i čizmama. Najmili su i Sumbu Ciganina da svira u zurnu pred njima. Za njima su išla bezbrojna djeca i Boško policaj. Maknuše se i dućandžije, i žene su provirivale iza prozora.

Prve večeri su prošle mirno. Dok momci ne počеше da se kupe u puškarnici i gađaju u nišane iza kojih su, kad bi se pogodilo, izlazile figure od lima: kovači koji zvonko tuku u nakovanj ili djevojka koja; maše rupcem. Malo-pomalo, postade opšta strast da se gađa u nišan.

Avdaga Sarač, nekad poznat bekrija i saroš a sad čovjek oženjen i miran, svaki čas prepriječi sohu na dućanska vrata pa zapne u puškarnicu. Direktorova žena, krupna i sva zborana pod lažnom plavom frizurom, puni i dodaje puške. A Avdaga samo prilegne po tezgi i nišani polako. On gađa uvijek samo u jedan nišan; to je onaj na sredini iza kojeg se, kad pogodi, podigne Leda i po njoj plegao labud koji zamahne dva-triput krilima, i onda se sve spusti iza zaklona. Kad ne pogodi, on opsuje nešto u brkove i nestrpljivo pruža ruku za punom puškom. Kad pogodi, on se malo izmakne pa posmatra голу ženu od bijela lima i labuda na njoj, i govori sam sebi, poluglasno:

- Ih, kaka je bijela, pasja noga!

A oči mu sjaju kao u čovjeka koji je meraklija i na dobru pušku i na lijepo žensko.

Strast se širi i raste. Miješaju se školska djeca, mladići i gazde. Često dolaze šegrti i zovu majstore, a oni ih rastreseno psuju i gone. Avdagin šegrt je bio tako bijen da zbog toga ne smije više da uđe kad ga zove, nego izdaleka više:

- Majstore, došo Mula Mujo iz Okrugle, čeka te u dućanu.

A majstor se i ne okreće, nego cilja u Ledu sa labudom, a ako ne pogodi, onda ga goni i bije čim stigne.

- Sikter i s njim zajedno! Šta imam ja s Mula Mujom?

I prihvaća novu, napunjenu pušku.

Ali uveče je igračica na žici ono što baca kasabu u zanos i plijeni sve

što je muško.

U kratkoj suknji i crnim dugim čarapama sve do kukova, mašući malim zelenim amrelom, ona prelazi cio cirkus po zategnutoj žici, klizeći čas na jednoj nozi, čas na obje. Svi gledaju otvorenih usta i zadržani, dok im u raširenim očima igra svjetlost. I kad ona, na kraju, skoči direktoru u naručje i iščezne iza platna, svi su umorni i zaneseni kao da su gledali u zvijezde. A poslije toga nastaju strašne pijanke i pjesme i tučnjave.

Ta jevtina igračica iz malog cirkusa porasla je u kasabi do kobne i tajanstvene veličine. Ona je uzburkala varoš, ispunila kuće šapatom i plačem, i muška srca velikim željama i zanosima. U svijesti žena i odraslih kćeri ona je stalno živila (i u snovima) kao bezlično, ljigavo i nedokučljivo zlo.

Samo su mala djeca jednako govorila o akrobatu i klaunu, i povazdan se vježbala na Mejdanu da drže štap na nosu i da jedno drugom daju gromke šamare koji ne bole.

Ali na ljude je naišlo ono skupno ludilo i bijes koji se javljaju pokatkad u izdvojenim i učmalim sredinama.

Tako je s vremena na vrijeme i prije bivalo, pa se sva kasaba, od ma kakva neznatna povoda, odjednom izbezumi, i te male pognute kućice, što izgledaju smireno kao čovjek poslije rada, pretvore se u pakao. Ali ovaj put su se propili i provalili i oni najmirniji i oni koji su se davno prošli pića i skitnje. Jedni po cijele dane i noći ne dolaze kući, druge donose krvave ili onesviješćene.

Te jeseni su šljive rodile kao nikad. Prodavalo se i prodavalo i opet su sve kace bile prepune, prelijevale se i širile nadaleko miris alkohola u vrenju. Te je jeseni došla i pjesma: *Oj, đerdane, moj đerdane, moje suho zlato*. A o Gospojini se digle žene u Čajniče Bogorodici kao nijedne godine. I Turkinje im dodaju pokoju paru za zejtin ili svijeće, samo ne bi li pomoglo da se skine urok i napast sa kasabe.

###RAZMAK###Prvi koj i je igračicu vidio i počeo o njoj da govori, i koji je najviše ludosti i bruke zbog nje počinio, bio je Ćorkan.

Sin Ciganke i nekog askera Anadolca, nesrećan bastard, on je bio i hamal i sluga i pomalo budala cijele kasabe. On je na svim svadbama i svečanostima oblačio nekakve zelene i crvene dronjke i veliku kapu sa lisičjim repom, i igrao i pio, kao čauš, do nesvijesti.

On je služio svakom i za svaki posao, i gotovo da i nije stario; takvog su ga pamtili svi i takvog ga dodaje naraštaj naraštaju.

On je posluživao i u cirkusu. Meo je, donosio piljevinu i vodu po danu, a čim padne mrak, on se prvi napije i suzna oka gleda igračicu na žici i rukom koja drhti udara takt sa muzikom. A poslije predstave

nastavlja da pije i dvori gazde, jer je on oduvijek neminovan kad se kasaba propije. U piću on trabunja o igračici i hvali se kako je on jedini koji je s njom govorio „pemskim jezikom k'o oficir kakav“. Gazde mu pale na glavi fišek od hartije, među mu barut u cigaretu ili ga zalijevaju rakijom i biju, tako da, na koncu, sve svršava ružno i strašno.

Ćorkan je prvi planuo, a kasaba je odmah prihvatila vatru. Uvijek se pjeva i vrišti i šapće o igračici. Predstojnik zatvara kavane i prijeti da će protjerati i cirkus i igračicu, ali ništa ne pomaže. Svaki se dan ponavljaju terevenke, i sve bješnje.

A Ćorkan se promijenio kao prema nekoj nesreći, jedva stiže da posvršava najnužnije svagdašnje poslove, pa i to radi kao u snu. Zaboravlja lako. Neće više da pjeva kroz čaršiju ni da igra na raskršću, kao što je prije činio gotovo svaki dan. Nesvijesti mu se, i u snu drhti, stalno je na opasnim visinama, na rubu, i sve se više penje. I s tih visina gleda na svoj život i na kasabu. U njemu raste ljubav, a njemu se čini da to rastu njegove snage.

Osviću jutra s jakom rosom. Gazde spavaju, a Ćorkan se diže sa sijena i ide da pomete dućane, da nanese vode za cirkus.

Probudio se s jakom mržnjom na sama sebe.

Sinoć je jeo samo kiseo kupus iz rasola i nije mnogo pio. Pa ipak, kako je jutros težak! Jedva se valja, s noge na nogu, a pred njim sve kao da raste neka uzbrdica. Teret je na njemu za trojicu. Za desetoricu, i opet da im bude preteško. Kako je težak!

„A ona igra na žici!“ I laka je kao pero i nogom treperi i samo što ne zuji kao zlatna buba, ljeti u usijanu vazduhu nad lučevim krovom. Svašta ima na svijetu, ni pomisliti se ne može šta sve još može biti. Svašta. Svašta! - Sve tako neke misli od kojih mu se srce širi i on se cio nadima i raste.

Padaju večeri koje dugo zadržavaju nad kasabom rumen sjaj jesenjeg sunca. Čim zanoća i zapale se svijetla, oživljuju pjanci. Počinje komendija. A poslije, kad se pogase fenjeri ispred cirkusa a igračica, umorna od bijede, od godina i putovanja, zaspi u zelenim cirkuskim kolima, svi se slegnu u mehane.

Tu Ćorkan toči gazdama i sam pije bez svake mjere mnogo i tumači im šta je to ljubav koju osim njega niko od njih ne poznaje.

- Ništa se nemojte smijati! Nisam ni pismen ni bogat, ali znam ja i vidim sve. Smelo je mene samo otkako je ona došla. Otkako ovo dođe, ubi me sveosve; posječe me, pa eto!

Nigdje nema onog svagdašnjeg Ćorkana. Sjedi u polusjeni. Glava mu je pala na grudi. To je stav vojskovođe i čovjeka koji misli. Pokatkad

kratko uzdahne i gubi se u govoru.

- Eh, šta ćeš, de? I teglio sam ja što nije živ čovjek teglio. Da mi je sve one džakove soli i žita i sve one fučije vode što sam ih ja na svojim leđima prenio, zatrpao bih dvije ovakve kasabe da se nikako ne vide. Ali niko ne zna šta je Ćorkan! Bolan, bolan, ja izmećarih šesnaest godina u Suljage. Eno mu četiri sina, sva četiri sam ih ja na noge podigo. Djeca bijesna, k'o gospodska, pa mi uzjaši za vrat a nogama me tuče u prsa, još im otac nabavio mamuze i kandžiju, pa bije li bije. A ja trčim i ponjiskujem k'o at, samo rukom zaklanjam oči, da mi ih ne izbije. Ej-hej, nigdje ja prijatelja nemam! Crkne u nekoga goveče, zovni Ćorkana da oguli i zakopa. Pobjesni štene: pobogu, Ćorkane, da ubiješ i baciš niz vodu. A već kanala ni đeriza nije niko očistio, ima toliko godina, nego ja.

Tu podiže visoko glavu i govori s gorkim ponosom kao čovjek koji je radio i koji zna.

- Ej, bolan, svi vi zaključate svak svoju kuću i pozaspete, a ja onda jako izlazim. Obučem one čakšire još od pokojnog Sumbula što su mi ostale, uzmem nadničara, pa po svu noć vučemo đubre, bure za buretom. Svijet još sutra ujutro prolazi pa začeplja nos. A u mene crvene oči, i vas drhtim dok ne popijem polić.

Gazde se smiju i plješću po bokovima. Ćorkan ječi i sve više pada u onu bolnu, razdražljivu iskrenost u kojoj pijanice tako često plaču, jer se pijanu čovjeku otvara komad raja u koji on nikad neće ući.

Tako je bilo Ćorkanu u sve ove dane otkako se zagledao u Švabicu. Steru se neke bjeline i muči ga potreba da se ispovjeda. Čim se napije, on, zaljubljen, vidi sebe „u srcu“ i „kakav jest“, i onog drugog Ćorkana što kopa kanale i grobove i sahranjuje sve što uginge u varoši, što svaki dan igra i tambura nasred čaršije za veselje i zabavu dućandžija. I ta ogromna razlika između ta dva Ćorkana, to je njegov bol zbog kojega on sad podnimljen i zamišljen sjedi i koji uzalud pokušava da kaže, jer je veći od svega što čovjek može i pomisliti a kamoli reći. Nastavlja:

- Ama, srce je u mene!

I bije se gromko u grudi, a ono jedino oko mu došlo okruglo i kruži po svima.

- Sva čaršija zajedno nema srca koliko ja. Evo, predstojnik je zaprijetio i vi ćete je svi ostaviti. A za sto forinti vi bi je i u falake vezali. Ali Ćorkan jok! Poginuću, nje ne dam. Car da je, ne smije dirnuti u nju.

Dahće od sipnje i uzbuđenja. Gazde se pomalo smiju, poma lo i slušaju.

Drugih večeri on zaboravlja sebe potpuno i priča samo o Švabici, ili se sjeća mrtvih i plače ljuto kao da su juče pomrli.

###RAZMAK### Tako se ponavljaju dani sa predstavama i pucanjem i dječjom drekom, i skrivenim plačem po kućama, i velikim bijesnim pijankama koje samo čekaju da večer padne i raspaljuju se same od sebe i povlače sve za sobom. Sva kasaba pije. Neki dućani se nikako ne otvaraju. Dok, jedno predveče, neko ne pronese glas da je predstojnik konačno naredio da se komendija mora za dvadeset i četiri sata seliti.

Upravo toga dana Ćorkan je još u podne, dok su svi spavali, izišao van grada i kraj same rijeke načinio kolibicu od rakitova granja. Po podne je zaklao jagnje i metnuo u vodu lubenice i rakit, i tako čekao gazde. Prvi je došao Avdaga Sarač.

Zelena obala. Ispod nogu im grgolji voda, a na kolibici se preko dana sasušilo lišće, pa svaki čas lagano zašušti na vjetru koji ide pred večer.

Skidoše zaponce da zamezete dok ne dođu ostali. Ćorkan jede, a Avdaga samo mezeti umačući ovlažen kažiprst u so i jedva dotičući sir. Piju odmjereno. Zapališe. Avdagi suklja dim iz brkova.

- A, Ćorkane! A šta bi ti s njom kad bi ti je dali pa rekli, onako, evo ti je, tvoja je, pa čini s njom što hoćeš? A?

- Morebit ne bih ništa.

- Ih?!

- E, ne bih je, čini mi se, dotako. Eto!

- Lažeš, pasji sine, satro bi je.

Smješka se jedva vidljivo Avdaga i prijeti mu glavom.

- E, ne bih, valahi, pošto sam živ! Bolan, bolan, ja zaspim, 'vako uveče, na Ragibegovoj pojati pa sanjam: ona, k'o na onoj žici, stoji na jednoj nozi, raširila ruke, a drugom nogom samo 'vako što čini.

I tu Ćorkan ispusti zalogaj iz ruke i pokaza dlanom kako igračica balansira nogom na žici.

- Aman! A ja se probudim, pa sve rukom pipam sijeno i fr- ževe u tavanu. I dođe mi neka žalost, čini mi se srce mi se ovoliko nadulo. Dok opet ne zaspim.

Dođoše gazda Stanoje i Košta Mutapčija i još neki. Upravo je Sumbo otirao brkove i izduhivao žurnu da zasniva, kad stiže Pašo kasapin i donese glas da sutra u podne mora da ide komendija i Švabica.

Nastade zabuna i šutnja. Ćorkan je pozelenio, pa samo gleda od jednog do drugog. Gazde otpočeše razgovor, ali on nikako ne dolazi sebi. U njemu nešto drhti takvom brzinom da mu oduzima riječ i snagu da se ičega sjeti. Preseklo ga po slabinama pa ne smije i ne može da se makne, a lice mu došlo nepomično, ustrašeno i ludo. Moraju da ga guraju da im siječe meso i toči rakiju.

Već se hvata maglica iznad strništa i vatra postaje jasnija. Sumbo

zasvira i najednom svi vrisnuše u jedan glas. Avdaga pije rakiju iz kavenog fildžana i svaki čas ga prazni i svaki čas se kuca.

- Eškuna, eškuna!

Osvaja noć. Niko ne govori o Švabici ni o predstojniku, nego svaki čas okinu novu pjesmu. Piju brzo. Vrijeme prolazi.

Ćorkan sjedi nepomičan. Ukočilo ga je, pa zalud pjeva i pije kad bez prestanka drhti i čuje sam sebe, i kako mu glas pišti u ušima kao bol.

U neko doba se ugasi vatra. Razgaraju se zvijezde.

Oni krenuše u varoš.

Svaki čas su posrtali i dočekivali se na plotove, koji su se uvijali i praskali. Tako su ušli u grad: naprijed Sumbo svirajući bez oduška tanko, visoko, a za njim ostali sa vriskom i galamom i tukući Ćorkana svaki čas po ćulahu.

Neka noć kad je kasaba pijancima tijesna. Jesenje nebo nisko, a zvijezde krupne i svaki čas se krune i padaju. S tutnjem im se primiču daljine i visine. Sa vjetrom i šumom, koji osjećaju oko sebe i u sebi, svaki sjedinjuje svoj glas, krupan, izmijenjen, silan i tuđ. Pred snagom, pred veličinom, pred lakim koracima i raširenim očima, kasaba je kao mračna igračka.

Gomila zastade; i jedva se udjenuše u mali drveni most koj i tutnji pod njima.

Sručiše se kao potok u Zarijinu mehanu. Odmah se prozori zahuknuše. Čuje se samo zurna i podvriskivanje i mukli tresak. Gazda Stanoje, koga sva kasaba zove Zalumac, vodi kolo. Pognut je i sijed, ali igra dobro i pažljivo prepliće nogama. Do njega je Šaha, razroka Ciganka, muškobana, pa Manguraš, pa Avdaga i hadži Šeta, pa Santo gvožđar, a kec je u kolu Dimšo Sarajlija, kicoš sa mađarskom frizurom.

Nad njima igra para i prašina.

Kolo svršava, a gazda Stanoje naređuje da mu sviraju Ćorkanovu žalost. Vriska, smijeh. Pije se i prolijeva.

- Jaooh!

- Umri, Ćorkane!

- Ode ti Švabica!

A Ćorkanu se ražalilo.

- E, fala ti, gazda Stanoje, što ti mene večeras uvrijedi. Toliki so i hljeb mi pojedosmo zajedno, pa ti da me uvrijediš. E, baš ti fala! Ako!

I oko mu suzi. I sve je poraslo veliko i važno. Prošla je ponoć.

Stanoje ga miri i govori mu trijezno i s visine:

- Šuti, bolan! Popećemo je na žicu još noćas da igra, pa makar...

Prekida ga urlik.

- Da igra!

- Čoček!

###RAZMAK###Sve se izmiješalo. I neki novi se pridružili. Ispadaju iz mehane kao da ih ko baca. Gazda Stanoje predvodi. Kraj njega Ćorkan posrče i govori:

- Uvrijedio si me, doste i prijatelju; ev' ovdje me boli!

Ali se ne čuje ništa od pjesme, svirke i dovikivanja.

Pred Konakom bijahu pobijeni mali borići i hrastove grane i povješani fenjeri, jer su sinoć oficiri slavili neku svečanost. Oni odmah povadiše borove i granje. Gazda Stanoje ih reda i komanduje pa idu kao litija, svaki nosi borić pred sobom ili fenjer od hartije. I Ćorkanu je usadio u ruku neku hrastovu granu, pa i on korača nesvjesno je držeći i jednako mrmlja:

- Tolika ljubav i dosluk, pa ti meni da rečeš, ovaj...

Stigoše do cirkusa. Ćorkan baci granu i utrnulom rukom pipa platno. Sve je još tu. Jedni tuku u prozore cirkuskih kola, druga traže ulaz u čador. Sve se gura i dovikuje. Platna se u mraku bjelasaju i nišu.

Pomalja se direktor sa svijećom. Ogrnuo se nekom kabanicom i podrhtava od studeni i straha. Oni ga opkolili i mašu granjem i fenjerima.

- Otvaraj!

- Da se igra!

- Stan'te da mu ja kažem!

Ali svi viču u jedan glas. Neko uzeo pa udara svom snagom u žuti limeni tas na Mušanovoj berbernici, koja je odmah pored cirkusa.

I Ćorkan zaboravio svoju žalost, povratila mu se smjelost i snaga, ispeo se na neku burad i viče gazdi:

- Šta prestojnik? Pilim ja tebi i njemu. Ona će da igra, a ti i prestojnik da držite svijeću. Svijeće da držite!

Svi psuju predstojnika. Najbješnji je Ćorkan.

Gazda Stanoje je najbliži direktoru, hvata ga za kaput i, sijekući ga zelenim hladnim očima, govori trijezno:

- Kamo ta djevojka da igra? Platićemo. Miješa se Dimšo Sarajlija kao tumač i zanosi malo, kao što govore soldati:

- Vaša holka nama tancuje.

- Molim lepo, tancuje, tancuje.

Ali se guraju drugi, mašu rukama.

- Kamo je? 'Vamo s njom!

- Žicu! Žicu!

- Zateži žicu!

Na koncu se Stanoje i direktor sporazumješe da oni uđu u cirkus i posjedaju, a on da budi djevojku da se obuče.

Neki zapinju za konopce ili daske, i padaju i dočekuju se na čadorsko platno, jedva uđoše. U cirkusu Ćorkan teškom mukom pali dvije lampe. Svi trepču očima i zgedaju se.

- Sjedajte! - više Stanoje.

Neki sjedaju na klupe, neki na zemlju. Neki neće, nego mlataraju rukama i pjevaju. Ćorkan se drži kao domaćin. Pokušava da razgrće i tapće piljevinu, ali posrće i koleba se. Njegova je sjenka nestalna, kratka i smiješna. Ostali su zbunjeni svjetlom i još pjanije žmirkaju. Sumbo zalud započinje pjesmu, neprestano ga prekidaju, jer svaki naređuje drugu. Pašo kasapin je zaspao na klupi od tanke neoblanjane daske koja se pod njim uvila. Gazdu Stanoja je napala štucavica. Oborio je glavu, teško diše i sjedi smireno kao da je u crkvi, samo se s vremena na vrijeme sav strese.

Blijed sat pred zoru. Tijela se hlade i zamaraju, slabi vid, trne svijest, apetiti se gase. Jedino što može da se izdigne i uzbudi rasijanu i tupu svijest, to je golicava vrelna od misli na nešto čudno i neobično kao što je tijelo tuđinke žene na žici, ili ma šta što je bolno, silovito ili sramotno.

Ali umjesto da budi igračicu, direktor je još jednom ogledao bravu na kolima i onda, zadihan i podbijajući se svaki čas na kaldrmu, otišao u žandarsku kasarnu.

Pijanci su postajali nestrpljivi, i upravo je svitalo kad su stigli žandari.

###RAZMAK###Sutradan je pukla bruka. Gazde su zvane kod predstojnika. Vraćali su se u dućan po pare. Plaćena je grdna globa. Komendija je vadila kolje i savijala konopce. Mejdani je odjekivao kako su zakucavali sanduke. A pred večer je splasnulo čador cirkusa, kao prišt, nasred Mejdana. I sve se to natovarilo na kola i zorom drugog dana krenulo.

Ćorkana su jedinog zadržali u hapsu. Stegli su ga, a koštunjavi Ibrahim Čauš ga je tukao volovskom žilom natopljenom u sirće.

Ćorkan je uzmahivao glavom na svaki udarac i govorio ubrzano i zagrcavajući se. Preklinjao ga je plačljivo, sitno, ciganski: da ga ne bije, jer nije kriv; gdje bi on smio govoriti protiv predstojnika; i šta se njega, Ciganina fukare, tiče Švabica. Na svaki udarac je odgovarao sve višom vikom, kolutajući očajno jedinim okom, i lice mu djetinje maleno i puno suza, i čađi od sinoć.

- Nisam, nisam, nisam, amaaan! Stope ću mu ljubiti! Pomagaj, gospodin prestojnik, slatki! Ubiše me, kukavca! Nikad višeee! Nemoj Ibrahim Čauš, dina ti!

Ali Ibrahim Čauš je tukao odmjereno i strahovito. Bio ga je kako mu je naređeno: „dok ne istjera vas sevdah i kenjčiluk iz njega“, bio ga je sve dok mu se nije oduzeo glas i dok više nije mogao da više, nego su mu

umjesto glasa samo mjehurići pjene prskali na ustima. Tako su ga ostavili.

Poslije je pao u san i spavao dugo, i spavajući sve je jecao i cvilio kao što čine mala štenad u snu. Ibrahim Čauševa djeca su se penjala na hapsanski prozor i gledala ga. Kad se probudio, našao je kraj sebe hleb i lonac ostudenila graha po kom se bila stinula kora.

U sumrak su ga ispustili i odmah se odvukao na pojatu i nastavio da spava.

Tako mu prođe nekoliko dana. Samo kad se okrene na stranu gdje je bijen, on zajeca ali se ne budi. Uboji i masnice su narasli u beskraj i ispunili ogromnu noć koja mu ne da oči da otvori, koja nema kraja ni buđenja, i koju mjere samo odmjereni uzdasi i gutanje pljuvačke.

Kasnije je počeo, tup, ukočen, bez misli i riječi, da silazi, ali samo načas, po hleb i duvan. Inače je i dalje spavao dan i noć. Bolovi su pomalo iščezavali, i u snu je osjećao onaj sladak mir što nastupa poslije muka. Pokatkad je i budan po cijele sate, ali bez želje i sjećanja koje bi ga mučilo. Posmatra kako kroz ispale frževe i pukotine probija sunce u dugim prugama i kako u njima jače zatitra prašina kad se on makne na sijenu. Čini mu se da je manji od djeteta.

Osmog dana on se probudi lakši. Silazeći niz merdevine, dođe mu smiješno kako meče nogu za nogom s jedne prečke na drugu. Smijao se još dok je uzimao („na odradu“) sir i somun u Suljkovu dućanu. A kad je sišao sutradan opet, nije se više ni vraćao na pojatu, nego se uputi izvan varoši.

Penjao se na brijeg pored starih šanaca iz kojih je rasla bunika i nizak divlji jorgovan. Pod njim je kasaba, zbijena u gomilu, sa ogromnim tamnozelenim krovovima i tankim dimom iznad njih. Miluje ga vedar dan; jede, a iz utrobe mu se širi neka vesela snaga po cijelom tijelu. Isprsi se jače. Oran je i lak. Sunce mu udara u oko i blješti kao da se igra s njime. Još se jednom sjeti:

- Eh, svi su oni mene namučili: i Švabica i prestojnik i gazde i Ibrahim Čauš. Svi! Svi!

I smijao se glasno od zadovoljstva da je sve to prošlo i da je sam i veseo i slobodan. Pomisli na čaršiju, na rad, na život oduvijek, i poče veselo da se vraća.

Same mu noge poigravaju. I kad bi htio, on ne može da se sjeti muke i svega što je prošlo. Brzo se vraćao u grad. Mejdan je prazan. Pred njim se otvara poznata čaršija kao na doček.

###RAZMAK###Ponavlja se stara igra. Ćorkan prolazi kroz čaršiju igrajući. Raširio je prazne ruke kao da drži nevidljivu šargiju. Lijevu ruku drži daleko u stranu i poigrava prstima, a desnom se bije po pucetima od

koporana kao da kuca u žice, noge savija u koljenima a glavu nagnje čas lijevo, čas desno:

- Ti-ridam, ti-ridam, tiridiridirdiri diri-diridam, tiridam!

Čaršilije se nagnju s čepenaka, smiju i dovikuju:

- Ooo, zdravo svanuo, Čorkane!

- Piše li ti Švabica?

- Budali vazda Bajram!

- Pozdravio te Ibrahim Čauš.

- Prošlo te, a?

A on usitnio, pjeva i poigrava, kao što je uvijek činio, i prepliće nogama:

- Ti-ridam, ti-ridam... haj, haj, hajhaj! Samo napola čuje da mu dovikuju, a ne vidi nikog. Nešto mu oči zalijeva, kao suze, kao veselje. Sve je nepromjenljivo i istinsko na svom mjestu. Sve mu u ušima šumi i sve mu se u očima slijeva i talasa. Nije to čaršija, nego radosno more, tako je duga i široka.

ŽENA NA KAMENU

Hotel „Marina“, sagrađen svega nekoliko godina pre ovog drugog svetskog rata, malen i povučen, na zelenom ostrvu, ostaće u sećanju onih koji su ga poznavali. Naročito njegova plaža. (On je, na žalost, u toku rata izgoreo do temelja. I tu je danas zgarište.) A ta plaža, opkoljena zelenilom, bila je sva od bledožutog ili crvenkastog kamena, i rušila se strmo u more. Na glatkim površinama džinovskih stena gosti su se sunčali kao na naročito udešenim kamenim posteljama. Sa njih su skakali u more, koje je tu duboko, a izlazili su iz mora preko betonskog stepeništa ili se peli uz gvozdene lestve, ugrađene u strmu liticu. Oko većine kupaća, naročito oko žena, bio je manji ili veći krug raznobojnih predmeta koje su sa sobom donosili na kupanje. Veliki ubrusi za kupanje, u jarkim bojama, teglice i bočice sa mastima, lopte, novine, knjige, raznobojne kutije cigareta i šareni nedeljni časopisi raznih jezika. Niko nikom nije tu smetao. Većina je imala svoje stalno mesto i zauzimala ga svakog dana, kao po prećutnom dogovoru. Svaki se spuštao na vreo kamen, zauzimajući položaj koji odgovara potrebama njegovog tela, kao što prosuta kaplja tečnosti zauzima oblik prema fizičkim zakonima svoga sastava.

Gosti se uglavnom nisu među sobom poznavali, a ukoliko je bilo smeha i razgovora, između mladih bračnih parova ili prijatelja, dešavalo se to bez vike i bez mnogo pokreta. Samo ponekad, obično nedeljom i praznikom, naišli bi u barkama i na motornim čamcima kupaći sa velikih plaža, iskricali se i zadržavali koji čas na obali, remeteći tišinu i kvareći utvrđeni red. A čim bi oni otišli, na obali bi zavladao opet mir. Kupaći su, zabavljeni svaki sam sobom, čitali na svojim kamenim ležajima, gledali kroz velike tamne naočare na modru pučinu, ili se sklopljenih očiju prepuštali jari i sjaju velikog sunca na beskrajnom modrom nebu, svaki sa spokojnim osećanjem da niko ne vodi računa o njemu, kao što ni on ne mora da vodi ni o kom drugom.

S vremena na vreme, neki od njih digne se, kao bunovan, i siđe niz stepenice ili skoči sa stene u more, da bi se ubrzo zatim vratio na svoje mesto i zauzeo pređašnji položaj.

Na stenovitoj obali, uzdignutoj nad morem i izloženoj suncu bez senke, širio se užaren, bleštavi mir; a usamljen zrikavac iz hotelske bašte ili otrgnut povik s mora krnjili su ga samo na okrajku i samo trenutno. U

tom žarkom, svetlom i modrom miru zemlje, neba i mora ležala su tela fakirski nepomičnih kupaca kao pod uticajem svemoćne i nepoznate opojne droge, predana kultu sunca i tela, kome sve više služi sve veći broj ljudi našeg vremena.

Šta živi i kruži u ženama i ljudima koji u raznim položajima leže nepomični na kamenim pločama male plaže pod avgustovskim suncem? U svakom od njih je cela ova vatrena vasiona, i svi oni zajedno gube se u njoj, sa svim onim što jesu i što hoće. Niko ni za kog ne zna, niko ne pomišlja i ne sluti šta se dešava u stvorenju koje, slično njemu, leži na tri koraka odstojanja.

Na jednoj od tih kamenih ploča, uvek na istoj, smeštala se žena srednjih godina; možda bliže krajnjoj granici, nego neodređenom početku toga doba. Bez sjaja i svežine, koju samo mladost daje, ali lepo razvijena i negovana, ona je dolazila uvek u isto doba dana, svagda sama i bezimena, prostirala pod sebe svoj veliki ubrus od sunderastog tkanja narandžaste boje, raspoređivala oko sebe svoje šarene sitnice, ležala satima, čas na leđima čas sa licem na ubrusu, okrećući tako sa svake strane svoje telo suncu, kao predana žrtva. S vremena na vreme bi se dizala, skakala u more, pravilnim, neupadljivim skokom, i posle kraćeg plivanja vraćala se na svoje mesto. Odlazila je među poslednjima. Ničim nije padala u oči, ako ne možda tom svojom jako podvučenom težnjom za neupadljivošću. Ipak, po njenim kostimima, ubrusima, maramama i toaletnim predmetima mogao se naslutiti njen lični ukus i smisao za boje.

To su te žene koje imaju u najvećoj meri razvijeno, kao urođeno, osećanje za boje i sklad boja. One, kao biljke, govore i žive bojama. Oko takvih žena boje prosto pevaju, ali nečujno tiho i tako skladno da je to više kao deo vasijske harmonije, sveden na meru ženskog bića i moć naših ljudskih čula. Takve žene kao da izvlače iz prirode nove boje i stvaraju između njih nove odnose i prelive. U stvari, one ih samo otkrivaju našim očima, koje inače ne bi umele da ih vide. Polagano i mirno, a nepogrešno kao priroda sama, one šire oko sebe, već prema godinama starosti i mogućnostima i prilikama u kojima se kreću, *svoje* boje, kao da je to sve što imaju da kažu drugima o sebi.

I ništa se više ne bi moglo kazati o toj ženi, koja je ležala malo podalje od ostalih, sa rukama sklopljenim na grudima, protegnuta, tanka i sklopljenih očiju, kao što leže kamene kneginje na sarkofazima.

Ništa mi gotovo ne znamo o ljudima koji prolaze pored nas ili leže u našoj blizini. Pa šta bismo mogli kazati i o ovoj statuarno ispruženoj ženi, Marti L., operskoj pevačici na letovanju, u njenoj četrdeset osmoj godini? I ona sama se trudila da zaboravi i ko je i šta je, i otkad je na svetu.

Polubudna, predavala se sunčevoj vatri i polusećanjima i polusnovima koji su navirali odnekud iz nje, bez njenog nabora i protiv njene volje.

Izlomljeni pokreti neki, jasno izgovorene ali nerazumljive reči, i ćutanja sa nepoznatim značenjem. Sve se to prepliće u njoj, prolazi brzo, opet se vraća, i ne da zaboravu da se ustali. Ne spava, ali sanja.

Sad vidi jasno. Tu je na čudnoj tački svog nekadašnjeg života, za koju nije ni slutila da živi u njenom sećanju. Sedi na baštenskom zidu.

Da, sedela je tada na visokom zidu koji je okruživao njihovu prostranu baštu. Zid je bio od tvrdog kamena, debeo, preko dva metra visok. Pravi bedem koji je prolazniku davao tačnu sliku o veličini i bogatstvu bašte koja se krije iza njega, i o ugledu onih kojima sve to pripada. Pored zida prolazio je sporedni put, posut iglicama ostarelih razgranatih pinija. U daljini se videlo more i na njemu dva nevelika ostrva od mrka kamena. Još kao devojčica, kad je nisu puštali iz bašte, imala je običaj da se krišom ispne na visoki zid i da sa njega gleda na more ili posmatra retke prolaznike na putu ispod sebe. Taj običaj joj je ostao i docnije kad je mogla slobodno da izlazi i kad joj nije više ni priličilo da tako šiparički čuči na zidu, uvek na istom mestu i uvek u istom položaju.

Bilo joj je petnaest godina, ako ne i više, kad je jednog dana opet tako sela na to svoje omiljeno mesto, jedna noga joj je visila niza zid, a drugu je podigla i potpeticom se oduprla o samu ivicu zida. Duvao je lak burin. Osećala je kako hladna struja vazduha ide uz nago stegno, iznad čarape, na onoj uzdignutoj nozi, i kako prodire u telo sa istom onom studenom jezom koja ulazi i na oči što gledaju staklasto modro i naborano more. Tako je sva puna studenih trnaca i bolno prijatne jeze. Nepomična kao kip. Isto je kao u noći kad se na spavanju otkrije, pa studen stane da je napada i osvaja; htela bi da se pokrije, ali ne može da se odvoji od dragog sna, nego neprestano odlaže da izvrši pokret koji je u sebi već učinila. I sa slašću trpi studen.

Zanesena, kao da velikom, uzbudljivom brzinom plovi na iskričavom talasu, nije ni primećivala da li ko prolazi putem ni da li je gleda. Tek u jednom trenu, kao probuđena, ugledala je ispod sebe starog Matiju.

Pedesetogodišnjak bez kuće i bez žene, dobroćudan osobenjaka, pola nadničar a pola prosjak, on je radio po imućnijim kućama. Zbog njegove vrednoće i potpune ravnodušnosti prema novcu, svi su ga voleli i tražili, naročito za baštenske radove. Radio je kao da je vezan za zemlju, govorio vrlo malo, smeškao se stalno i čoveku i životnji i biljci koju okopava. Onda bi danima lutao, dokon, obalom ili putevima između baštenskih ograda.

Nepomična devojka je gledala jedan trenutak tog čoveka kao da ga

nikad nije videla, i treptala očima kao zatečena u lakoj krivici, prisećajući se s naporom s koje strane je došao i otkad tu stoji ispod zida, sa malo uzdignutom glavom, kao da ga je zovnula. Čim se pribrala i rekla sebi da je to „samo“ stari, bezazleni Matija, postala je mirna i sigurna. Ali kad mu je uhvatila pogled, nagonski je brzo spustila uzdignutu nogu, a odmah zatim je, nešto sporije, vratila u prvobitni položaj.

Ostajući nepomičan i jednako zagledan u nju, Matija je škrtim pokretom skinuo izbledelu kapu, kao pred kapelicom pored puta. Tada je primetila da mu se oči šire i da su neobično sjajne. To je bio snažan pogled, nov i živ. Boreći se sa stidom kao sa hladnom strujom, podigla je malo više nogu. On je ispružio glavu napred, prateći celim telom taj pokret. Oči su mu bile velike, čiste; u neobrijanom preplanulom licu njihov pogled je bio sav od neke bogate, skupocene vatre, bez ikakve veze sa njegovim od rada već iskrivljenim telom i prosjačkim odelom. (Šta je to što vide oči koje tako gledaju?) još malo je podigla nogu, osećajući kako trne od nekog straha i visine. Matija se još više nagnuo prema njoj, kao da je vezan za njene pokrete. Izgledalo je da u tom položaju ne može dugo ostati i da će pasti. Sva ostudenela, ona je još podigla nogu, privukla je sasvim uz grudi, tako da je bradom dodirivala koleno. Čovek se još jače nagnuo. Sa obe ruke držao je kapu na grudima, nepomičan u svom neprirodnom položaju i u zanosu koji, izgleda, savlađuje i fizičke zakone.

Sve je bilo izmenjeno. Po svom položaju, izrazu lica i celom držanju niti je ona bila devojčica iz gospodske kuće, niti Matija nadničar i čudak; ni zid nije bio zid, ni prohladni vetar ono što je inače. Sve je postalo bezimeno, sporedno i lako, i letelo nekud kao vetrom nošeno maslačkovo paperje, ali bez uspona i pada, bez mere, kraja i konačnog izgleda, gonjeno nepojmljivim, bezimenim snagama. I da li je sve to upravo tako bilo i koliko je stvarno trajalo, o tom ona ni onda nije mogla da sebi da računa, a kamoli danas, posle trideset i toliko godina. Ali zna i danas, kao i onda, da je sama odjednom učinila kraj tome izuzetnom trenutku, koji je i pre toga i posle toga izgledao posve neverovatan, a koji je negde između te dve neverovatnosti ipak bio i postojao tako živo i sigurno kao svaki drugi javni i priznavani događaj njenog života. Naglim i slobodnim pokretom tela zakrenula se i odjednom prebacila na drugu stranu zida. (Zavijorila je svetla suknja. Tarući se jedna o drugu, zašuštale su svilene čarape tiho, ali oštro i siktavo kao dva tanka sečiva kad munjevito i pljoštimize pređu jedno preko drugog. Još jednom je osetila uz naga stegna, sve do utrobe, struju hladnog vetra s mora.) I već je sve bilo opet izmenjeno i vraćeno u svoj prvobitni svagdašnji položaj. I već je sa obe noge stajala na srednjoj prečanici drvenih lestava u vrtu. Nije odmah sišla

na zemlju. Okrenula je glavu i, do vrata skrivena iza zida, još nekoliko trenutaka posmatrala čoveka na putu. Najpre je posrnuo kao da je od njenog naglog pokreta odjednom izgubio oslonac, ali se zadržao na nogama. A zatim je odmah krenuo dalje, i hodom i izgledom opet onaj stari, svagdašnji Matija. Samo je još mrljao.

- Hvala, sinjorina!

Glas mu se gubio. Okrenuo se još jednom.

- I... i... hvala!

Tako se izgubio u zelenilu. Ona je skočila sa lestvica, sa obe noge odjednom, svom težinom, tako da je cvoknula zubima i da su joj iz suve zemlje, koja je sada izgledala neočekivano bliza i neverovatno tvrda, povrveli bolni mravci uz noge, sve do kukova.

Nekoliko godina docnije (bila je tek udata) saznala je jednog februaruskog dana, slučajno, da je u svom sobičku ispod krova umro stari Matija, i to u takvoj fakirskoj bedi i golotinji da su morali sakupljati priloge za njegovu sahranu.

Mladić i devojka koji su došli po taj prilog pričali su da pokojnik nema ni košulje u kojoj bi ga ukopali. I ona je dala svoj prilog u novcu. Ali kad su joj zahvalili i već krenuli ka izlazu, odjednom je zamolila da pričekaju i otrčala u spavaću sobu. Otud je donela novu, belu i finu muževljevu košulju i predala im je da u njoj sahrane siromaha Matiju.

* * *

###RAZMAK###I sada, evo, sa kapom u ruci, protegnut i ogroman, ide avetinjski sporo preko stena i neba i modre površine mora. Više lebdi kao džinovska senka nego što ide. I okrećući se jednako pozdravlja., sa dvosmislenim smeškom na licu.

- Hvala, sinjorina, hvala!

Trgnula se gnevno i sa naporom izronila iz neželjenih snoviđenja.

Sva još pod težinom sna, opirala se budnim delom svesti. Otkud sad ovo neočekivano sećanje, iznakaženo snom? Zar je prokletstvo starenja toliko moćno da ne zahvata samo našu sadašnjost, ne zamračuje samo budućnost, nego vlada i našim sećanjima-snovima? Otkud i čemu ta slika od pre tridesetak godina, smešna, ljigava, izvitoperena, a bolno privlačna slika?

Osećajući potrebu da se brani i sa naporom nalazeći snagu za to, žena se malo podigla i naglo okrenula. Sad je ležala sa licem u dlanovima kao u rasklopljenoj knjizi. Ali u crvenom mraku iza sklopljenih očnih kapaka mogla je da pročita opet isto, uvek i samo isto: vijugave, strašne i tajne puteve svoje borbe sa godinama, uzaludne ali neprekidne borbe bez saveznika, bez izgleda i pravog odmora.

Sve ovo što joj se dešava od nekog vremena, u protivnosti je sa njom celom otkad je i kakva je; u potpunoj protivnosti ne samo sa njenim željama, njenim osećanjima sebe, svoje snage, samostalnosti i ličnog dostojanstva, nego sa svima njenim shvatanjima, sa vaspitanjem i, na neki način, porodičnom tradicijom.

Tu se javlja njen otac, samo otac, nikad majka, meka, bela, bezbojna žena sa pasivnom dobrotom ljudi koji su dobri jer drukčiji ne bi mogli biti. Otac, koji je u njoj voleo mnogo više nego ćerku jedinicu, i u kom je ona imala uvek i u svemu ne samo oca nego i najboljeg, najpoverljivijeg prijatelja, sa kojim je bila vezana nedoglednim vezama, a sve to bez nežnih reči i tepanja (bez reči uopšte) i otužnih roditeljskih milovanja, jer sve bi to bilo duboko ispod onog što su otac i kći osećali jedno za drugo i mislili jedno o drugom.

Čovek sa velikom telesnom snagom i potpunom ravnotežom duha, jednostavan do prividne grubosti, on je tu svoju ćerku („inženjersko dete“) i voleo upravo zbog njene snage volje, jednostavnosti duha i odlučnosti u mišljenju i postupcima, zbog obilja strasti za sve, a urođene uzdržljivosti u svemu. Još u detinjstvu čula je jednom prilikom jedan od onih njegovih „inženjerski“ grubih, ali nasmejanih i nezlobivih sudova. Negde, uzgred, u polumraku, na terasi, on je rekao ne njoj, nego jednom od svojih drugova da je „ženina mašina stalno na opravci. (Njegov ukus nije nikad bio mnogo fin ni njegov ton naročito delikatan, kao što ni ti njegovi šaljivo oštri i preterani sudovi nisu bili uvek doslovno i u celosti tačni, ali je u njima bilo neke prirodno hrabre i vesele svetlosti koja je pomagala da se stvari pre zapaze i bolje vide.) Čula je, ali nije razmisljala mnogo o značenju tih reči. Njen osećajni svet bio je tada još netaknut, sliven sav iz jednog komada i teško pristupan uticaj ima spolja, a njeno telo, ženstveno i osetljivo, bez traga tupe težine i mekote, bez suviška sokova, bez suza i potrebe za osloncem; ukratko, bez svih onih znakova slabosti koje tako često opterećuju tela i najlepših žena. Godinama, ono je bilo i ostalo skladno i snažno i mramorno čisto, a pokretljivo kao laka, fino građena jedrilica; ona ga nije osećala, a raspolagala je njime i vladala kao ogromnim i beskrajno raznovrsnim bogatstvom. Potreba da o njemu misli ili čak govori nikad se nije javljala u njoj. Živela je njegovim životom, koji je bio raskošan, Slobodan, dosledan, vedar, i izgledao kao da takav samo može i biti, dovoljan sam sebi, bez straha i poroka, bez niskih obzira i sitnih računa.

A sada, od nekog vremena, sve se menja, nagore, na strašno i stidno, na nešto njoj potpuno neobično i neprijateljski tuđe.

To je počelo otprilike pre tri ili četiri godine. Otprilike, jer za velike i

teške promene svog života čovek ne bi mogao nikad da kaže tačno kad su počele. Čas izgleda kao da su oduvek bile tu, čas opet kao da su se maločas pojavile i otkrile njegovim očima. Zatim, to je podmuklo i varljivo. Ta muka izgleda ponekad teška, opipljiva, jedina i velika, kao crna planina koja zaklanja svet i neće se nikad promeniti ni pomeriti s mesta. A zatim dođu dani i čitave nedelje kad izgleda da „planine“ i nema, da nije nikad ni bila, da ne može uopšte biti. Dok jednog dana, jednog trena, ne iskrsne opet i ne ispreči se pred nama, stvarna, ogromna, veća i crnija nego što je bila pre tog kratkog i varljivog zatišja i olakšanja.

Tako, pre nekoliko godina počela je da primećuje u sebi i na sebi prve promene i znake starenja, i da se kod svakog od njih kida između čeličnih i pakleno oštih zubaca: jeste - nije - jeste? Trudila se da ne odgovara ni *da* ni *ne*, da ućutka pitanja, da ih zaboravi. Ali ona su se javljala opet, nekad pre nekad posle, neočekivanim povodom. A more, koje je oduvek najveća radost njenog života, bilo je u tom njen prvi i glavni protivnik i mučitelj.

Rođena i odrasla na moru, ona ga je brzo posle svoje prve udaje napustila. I od tada je živela stalno daleko od njega, sa izuzetkom letnjih meseci. Živela! Šta sadrži ta reč? Dva braka, oba kratkotrajna i bez pravog značenja i dubljeg traga. Zatim, velika desetogodišnja ljubav sa pravim čovekom, u kojoj je sve, pa čak i neizbežni kraj, bilo lepo i dostojno. Dalje, njena dvadesetogodišnja karijera operске pevačice, mirna, sigurna, bez trzavica i poniženja koja inače često prate tu vrstu uspona. Njen glas je i sada pun, njeno tumačenje uloga zrelije i dublje nego ikad.

Za svih dvadesetak godina toga svog života ona nikad nije propustila da leto ne provede na nekoj plaži. To je bilo njeno najbolje doba, sjajni vrhunac svake njene godine, sa još lepšim obećanjima za iduću. Bezbrizna, sigurna, bez senke u sebi i oko sebe, ne misleći na gomilu sveta koji je okružuje drukčije negoli na pesak i kamen i nebo i more, koji su joj potrebni za njeno letovanje.

I sve je tako išlo, iz godine u godinu. Izgledalo je i drugima i njoj samoj da prirodni zakoni zaista nemaju vlasti nad tim telom. I ljudi su govorili o tom kao o malom čudu. I suviše su govorili! A ona nije ni mislila na to, primajući sve kao najprirodniju stvar na svetu. Sad tek, čini joj se, vidi sebe onakvu kakva je u toku mnogih godina svoje izuzetno duge mladosti morala biti u očima drugih, jer sumnja i briga vide ono što sreća i pouzdanje ne mogu nikad da sagledaju.

Išlo je, sve do tog leta, pre četiri godine. Ali tada se, neočekivana i neverovatna, prvi put javila misao o promenama. Laka senka između nje i njenog leta na moru, zla nagovest koja je otišla sa njom da zimuje. Uselila se u nju i tinjala tu kao pritajena bolest. A to što je u početku

izgledalo kao užas u koji je teško verovati i strašan san koji se mora raspršiti, sačekalo je na početku idućeg leta već kao deo stvarnosti i stalna briga. I raslo je i ustaljivalo se docnije sa svakom godinom. Sama sebi nije mogla da veruje. Strepeći od svog pitanja, govorila je često u sebi:

- Je li moguće, svemogući bože, je li moguće?

Nije bilo, nije moglo biti odgovora na ta njena bezglasna pitanja; ona ga nije ni očekivala, jer je znala da ih upućuje u beznadnu prazninu. Ali je isto tako dobro znala da ta njena pitanja znače: je li moguće da stari i ružnja primetno i nezaustavljivo, da za nju uskoro neće više biti radosnog leta, ni sunca ni šarenila ni žamora na morskoj obali? Je li moguće da je sa ovim prokletim telom, koje se odmetnulo i postalo joj neprijatelj, zaista došlo dotle da ono nije više za plažu ni za pokazivanje, da ni sama ne može bez straha da ga gleda, a kamoli da ga iznosi na sunce, među veseo i svirepo bleštav svet?

Ovih poslednjih nekoliko godina ona je tako od samog proleća počinjala da se pita i posmatra, da grozničavo proučava svoju kožu, kao zalutao putnik geografsku kartu, da naga prolazi između ogledala, ispitujući svaki pokret i pitajući se sa strepnjom hoće li bar još ovog leta moći da se pokaže na nekoj maloj plaži, skromno, bez bleska i velike radosti, ali bez bruke. Samo bez bruke! Nedeljama i mesecima bavila se pitanjem najpodesnijeg kostima za kupanje, pitanjem koje je nekad rešavala kao kakav mladić sportist, lako, brzo i uzgred, i uvek na najsrećniji način.

To je njen život poslednjih godina. Ne život, nego ludilo koje joj zaklanja svet i život, i čini od nje usamljeno stvorenje, mučeno suludim mislima kakve nikad ranije nije poznavala, i beskrajnim, naopakim objašnjavanjima sa starenjem i starošću.

Evo i sada, ovde na suncu i vazduhu, naviru u njoj te misli i strašne, besmislene optužbe, kao mračni i kiseli sokovi. I ona govori u sebi. Svaka reč je peče i boli, ali ne može da se zaustavi. Govori sama sebi kao da se sa nekim nevidljivim prepire.

Ne, starost nije dobra ni lepa. Ni u čem, ni u čem, ni u čemu! Nije čak ni čista! Ne samo što pažnja otupi, obzir oslabi, interes obamre, pa je čovek sklon da se zapusti u odelu i držanju, nego čak i samo telo kao da se teško čisti a lako prlja. Samo od sebe, iznutra se prlja. A ako, sa krajnjim naporom, čoveku koji stari i pođe za rukom da se održi uredan i čist, to je sterilizovana čistoća apoteke a ne čistoća cveta. A mladost je čista, jer se njeni sokovi obnavljaju, dok su sokovi starosti ustajali i kad još nisu potpuno usahli. Ni seda vlas nije časna kad liči na sramotu koju sakrivaš a sakriti je ne možeš. Ni bora na licu. Bore ulivaju svakom

poštovanje, daju draž i toplinu licima skromnih starica i dostojanstvo čelu mislioca, ali te iste bore na licu lepe žene koja počinje da stari izgledaju kao zli pečati i ožiljci poraza, nešto nakazno, gotovo sramotno, jer te bore izazivaju kod onog ko ih gleda ista ona osećanja sa kojima ih ta žena nosi. One se ne mogu kozmetikom sakriti ni masažom zbrisati, čak kao da se ne mogu - proklete bile! - ni oprati kako treba. U njima ostaje uvek senka starenja, kao što na bronzanim i mramornim bistama, po provincijskim muzejima, ostaje uvek ma lo prašine u borama lica i naborima odela. Iz tih jedva vidljivih, a ipak uvek vidljivih i pre svega vidljivih bora na licu lepe žene koja počinje da stari - bije hlad i pustoš, kao iz dubokih haluga i planinskih provalija.

A šta da misli o svojim očima? Ništa nije teže ni strašnije nego gledati svet oko sebe očima bivše lepotice. Pogled takve žene koja stari postaje s vremenem sve više nemiran, tvrd, sumnjičav i zao, jer u tuđim očima traži da vidi samo jedno: utisak koji ostavlja njena pojava. Ona i u ogledalu sa strahom hvata taj svoj novi pogled, smeška mu se, nastojeći da ga zbriše ili bar umekša, ali on i kroz osmejak probija, jadan, pun nepoverenja u druge i nepouzdanja u sebe, kolebljiv i ispitivački oštar. (Nigde i nikad više bezbrižnog sjaja nekadašnjeg!) A i kad uspe da mu vrati, na silu, nešto od tog sjaja mladosti, onda opet on da je celom licu izgled nečeg lakomislenog i luckastog, gotovo nepristojnog, i njoj samoj tako odvratnog da bi najviše volela baciti prvi flakon koji dohvati i razbiti veliko ogledalo, zajedno s tim pogledom.

Takva je ta kleta starost da se sve okreće protiv onog protiv koga je i inače sve, jer stari.

Ona nije više razmišljala o starosti; ona je izmišljala i preuveličavala, klevetala starost. Pred njenim zabludelim, otrovanim mislima ništa nije nalazilo milosti. Ni slabost, ni mudrost, ni dostojanstvo starosti. Sve to izgledalo joj je kao samoobmana i jevtina uteha, a njoj to ne treba, jer njoj su se najposle otvorile oči za ono što se zove starost i starenje, i ona neće da vara samu sebe, ne može da se zadovoljava sopstvenim varkama. Neće ništa i ni do čega joj nije stalo.

Samo jedno bi htela u ovom trenutku: da može da sedi onako kao nekad na zidu koji je zatvarao vrt njene mladosti, da ima još jednom onu snagu da oseti kako, nepomična, leti bezglasno i slepo na onom prohladnom vazdušnom talasu. Samo to. A to ne može i nikad više neće moći.

Tako je mislila i u mislima sebi govorila kruta i nepomična žena na steni. (A kad god mi tako mislimo da su nam se za nešto „otvorile oči“, to obično znači da smo ih za stotinu drugih stvari zatvorili.)

Došavši do svih tih mučnih i nepodnošljivih zaključaka, ona je, uplašena, nastojala da zaustavi tok svojih pogrešnih misli. - Ne, ne treba misliti na to, bar ne ovde na suncu. Treba čvrsto stisnuti očne kapke i biti bezbrižan, ili bar bez misli.

To je dobro. Tako. Zaklopiti oči, zaboraviti da ih imaš. (Od njih dolazi zlo, jer one primećuju i mere promene.) Ne znati ko si, ni šta si, ni koliko prostora zauzimaš, ni kako izgledaš, ni otkud dolaziš ni kuda ideš. Ne kidati ludo život, ne deliti ga na mladost i starost. Predati se sav prostim a velikim stvarima koje se ne menjaju, bar ne tako brzo, steni na kojoj si, suncu, modrini neba nad sestrinskom, tamnijom modrinom mora.

Zbrisati svaku misao i poređenje i ocenu, izgubiti se bez želje i mere. To je dobro. Dobro, ali ne traje dugo.

S vremena na vreme, okrećući se kao bolesnik s boka na bok, ona otvori oči, koje odmah zabole kao dve rane. Kratak pogled uhvati neku mladu ženu ili devojkicu kako, sigurna u sebe i bez misli o svom telu, izlazi iz mora zabacujući mokru kosu, ili se sprema da skoči u nj.

I misao progovori u njoj odmah ponovo: „Ah, kad bi ove žene znale kako to prolazi i kako . . .“ A onda odjednom prekinu sopstvenu misao u polovini. „Ah, šta ja tu naričem i dozivam! Šta me se tiču ostale žene i sav svet?“ Ali igra misli je otpočela u njoj i sad, živa i brza, ide u tako oštrim zaokretima da se jedan zaključak sudara sa drugim. „Pa kako da me se ne tiču? Jer to što se dešava meni, dešava se svakoj ženi na svetu; mlada i lepa ne ostaje valjda nijedna. Svakoj!“ I opet menja pravac misli. „Da, naravno da se dešava, po samoj prirodi stvari. Dešava se. Ali ipak, možda ne svakoj ili ne ovako? Ne ovako!“ - I sa nekom gorkom, iznenadnom jasnošću uviđa da ovako stare samo oni koji se svoje starosti stide, da je nesrećno svako telo koje živi samo za sebe i samo sebe radi, a pravu meru svoje nesreće uviđa tek kad počne da stari.

Branila se od tih misli, ali nije mogla da zaustavi ono ludo izdvojeno „ne ovako“; oseća ga neprestano u grudima kako se niše poput tvrdog crnog klatna i ponavlja, kao jecaj koji ne prestaje, jer mu svi svodovi u njoj umnožavaju jeku. Ne ovako! Ne ovako! Udarala je čelom o meku tkaninu, ispod koje se osećao večiti kamen.

- Ne ovako! Jao, ne ovako!

Sa strahom se uhvati kako tiho, u sebi, cvili. Do besa je dovodi što ne može da uništi ili bar ućutka to nemoćno, jedno štene u sebi“. Dešava joj, se u poslednje vreme da tako uzme ma kakvu beznačajnu reč i da je ponavlja dok ne pređe u tužnu melodiju, kao lelek od kojeg odzvanja celo njeno telo, a koji samo ona čuje. Mrzi to svoje cviljenje, a svaki čas uhvati samu sebe u tom. I zadrhti od pomisli da bi ono jednog dana moglo

postati glasno, preći usne, i da bi ga neko od ljudi mogao čuti.

A od tog drhata telo se ježi, pa sve više mrzne i ledi, i pored tople stene ispod sebe i avgustovskog sunca nad sobom.

Od nožnih prstiju počinje studen, prava, bolna studen, i penje se i širi, zahvata najtanja unutarnja tkiva i, najposle, sastaje se sa isto takvim studenim talasima koji su krenuli od laktova i sa šije. Sad je ispunjena ledom, a koža joj je posuta jezom. Poslednjim naporom se pita: kud je sva njena krv mogla otići iz nje?

Još je samo misao živa u njoj, a ta misao kazuje joj da leži negde među ljudima, kao čudovišna oaza mraka i leda na jari kamenog tla i usijanog vazduha. Ta misao izaziva u njoj želju da beži, da se skloni od sveta i sa ovog dnevnog videla. Ali za povlačenje je dockan, ono bi samo povećalo stid i užas. Ostaje samo nestanak. Da iščezne, neprimetno, potpuno, zauvek, u ovo ledeno doba cele zemlje, zajedno sa poslednjim tragom života na njoj i sa svim njenim okeanima i kontinentima.

Ali od te silne, ogorčene želje za nestankom pali se u njoj, u samoj sredini tela, tamo gde se rebra razdvajaju, beskrajno sitna iskra, a od nje se razgara oganj, malen po obimu, ali strašan po snazi, i širi se lagano, potiskujući studen i pretvarajući je u vatru. Najposle, sav led u njoj pretvoren je u oganj. Sama sebi govori kroz maglu i vrelinu: „Otkud ovolika krv u meni? Otkud pritiče i kako je ovako vrela? Sagoreću!“

Da, i to je način da se nestane. Da, ne ostaje ništa drugo do nestati, sagoreti, spaliti ovo telo koje je tako podlo izneverilo, obrnulo ceo njen život u protivno od onoga što je uvek bio i što je jedino mogao biti. Sagoreti potpuno, apsolutno, do dna, svemoćnim, čistim, časnim, neopozivim ognjem. Sagoreti bez ostatka! izgubiti se u opštem požaru svetova kao vatra u vatri.

Sve to traje, čini joj se, beskonačno dugo, duže od svake mere i svakog trajanja. Pa ipak, svest ne gasne i nestanka nema.

Teško diže glavu, otvara oči. Sve postoji. I sve je isto. S naporom nalazi snage za male pokrete u tom svetu koji ni studen ni vatra nisu mogle da umrtve i unište. Otvara modru kutiju sa kremom i mehaničkim pokretom maže to telo koje je u jednom minutu dva puta umiralo, jedanput od ognja, drugi put od leda, a još, evo, živi i kreće se i hoće nešto.

Pokreti je umiruju, pogled se miri sa poznatim predelom i po njemu razasutim kupačima, sa svetom koji nepromenjen postoji izvan njenih misli i svih promena u njoj. U tom svetu ima i mora biti negde i nekako mesta za sve. Za sve.

Umesto lude vatre i strašne studeni, oseća životnu toplotu svoje krvi i njeno odmereno udaranje u vratnim žilama, kao hod časovnika koji

otkucava vreme svih živih ljudi i lagano je nosi u predele bez patnje.

Od toga je na nju sve više nailazila meka klonulost sna. Zar ću zaista zaspati? - pitala se jednim, slabijim, delom svesti. I to ovde, svima na vidiku? Zaista? Ali pitala se sve slabije. Naj posle, šta je to „ovde“, i ko su ti „svi“? Pa to i ne postoji, gubi se pred blagom ali silnom snagom sna, pred kojom se boja neba i mora i sunca i laki miris vrelog slanog kamena gube u vasionoj magli, u kojoj boje nemaju više imena ni mirisi značenja. A ta magla je i obavija spolja i ispunjava iznutra kao neotpornu dolinu, i u isto vreme je i diže i spušta i - nosi nekud sa sobom, kao vazdušni okean nemerljivo sitnu trunku, bez pokreta i šuma i svakog životu poznatog osećaja. U dnu te magle nazire se još malo rumenila, poslednji trag nekog života u kome je, seća se slabo, bilo svirepih merenja, promena i odnosa, mladosti i starenja, trajanja i dotrajavanja, brojeva, imena i vidljivih znakova nekog malog ljudskog postojanja. Bilo i nestalo. Zna samo još jedno: da će zaspati na kamenu. „Spavati... na kamenu.“ Šta znači „spavati“? Šta „kamen“? - Pa i to se gubi u okeanu nepostojanja. Spava. Večnost.

Nije se prenila iz kratkog sna, nego lako izronila. Preobražena i očeličena. Slika oko nje nepromenjena. Čuju se pljusak talasa i ljudski glasovi koji ništa ne znače i ništa ne mogu. Ničeg čega bi se trebalo plašiti. Ni zbunjenosti ni zlih misli! Sve je stvarno, jednostavno, gotovo radosno. Oseća kao veliku blagodat prostor koji je pred njom i koji je privlači.

Sporo ali lako se digla pokretima besmrtno boginje koja otkopčava sandalu sa jedne noge, stojeći u savršenoj ravnoteži na drugoj. I sandale padaju, otpadaju jedna pa druga, bez težine i zvuka.

Stupala je prirodno uspravna, isturenih grudi (ali ni prema lo ni suviše), prikopčavajući ispod desnog uha podvezu na gumenoj kapi, u kojoj se gubila sva njena vrela kosa. Prišla je ivici strme stene i, pognuvši malo glavu, dignuvši visoko ruke, bacila se bez zaleta, strmoglavce, u finom luku. More je bilo hladnije, tvrđe i tamnije nego što se moglo očekivati. Ali ona nije očekivala ništa. Nije ni znala šta je to očekivanje. Tonula je.

Kad je izronila, na licu je iznela svetlu masku žitkog sjaja. A dva otvora u toj maski bila su ispunjena modrim, beskrajnim i večitim nebom kome je na sredini cvalo sunce, ognjen cvet u koji se ne može gledati. Isplivala je. Pela se uz okomite železne lestve, hvatajući se snažno i lako rukama za prečage iznad sebe, a sa svakom stepenicom uspona rasla je u njoj snaga mirnog zadovoljstva koje nema potrebe ni da se krije ni da se pokazuje, ne pita se o trajanju, ne misli o cilju, ne zna kraja. Popevši se na

stenu sa koje je krenula, gledala je sa lakim čuđenjem dve nehatno bačene sitne sandale i spustila se (lakoćom morskih stvorenja) ničice na svoj narandžasti veliki otirač, kao da ga je tu neočekivano našla. Zaronila je lice u vlažnu mekotu lakta na savijenoj ruci. Celo njeno telo sa svim što je ikad bilo, želelo, mislilo i osećalo, leglo je u tu malu logu i tu našlo trenutak mira i utočišta.

Oseća kako joj negde u dnu utrobe klija i niče tiho blaženstvo bez imena, i raste, penje se kroz ceo trup i širi se pri tom kao list palme, a vršci mu, tanki i oštri, dopiru sve do očiju i pritiskuju i golicaju sklopljene očne kapke, iznutra, kao navrele dobre suze. - Možda i jeste sve dobro.

Sva je u gipkom, svetlom, vazdušasto lakom a neprobojnom oklopu, bezimena, sama sebi neznana. Nadimaju joj se mokre slabine u ritmu još ubrzanog daha, blesnu kad se izdignu i gasnu kad se spuste, blesnu i gase se. Oseća se laka a velika i moćna kao svet, koji se večito menja i uvek je isti, mirna i srećna u okrilju dobrog trenutnog zatišja.

IGRA

Napolju toplo i svetlo. Ceo vidik ispunjava more, potkićeno nizom oniskih bledozelenih tamariska, kao nepomičan dekor. Na otvorenoj verandi velikog restorana beli se dug niz malih zastrtih stolova. Lazar sedi za jednim od njih, sam. Za stolom prema njegovom dvoje mladih ljudi. Muškarac mu je okrenut licem, a žena, koja sedi bliže, leđima. On je plav, dugokos, široka negovana lica, pažljivo odeven. Ona je u posve lakoj, širokoj haljini svetle boje, na crvene pruge. Žena mu zaklanja muškarca, i on može da ga vidi samo na mahove i samo malo, kad se pomeri ulevo ili udesno. Nju vidi dobro, iako samo s leđa. Bujna i živa kosa, zaobljen ali još vitak vrat, prava kičma. Sve sama mladost.

Kad je prošao pogledom naniže, niz drveni naslon stolice, na parketu je ugledao dve njene noge, bez čarapa, u plitkoj mokasinskoj obući. Fini zglobovi, ni suviše slabi ni jaki. Koža mlada i zagasita, u prigušenoj senci široke suknje i stolice. Sve je bilo obično i svagdanje, samo su živi pokreti tih nogu zadržali njegovu pažnju. Žena se neprestano izuvala i obuvala. Čas bi izvukla jednu nogu iz mokasina, čas drugu, čas obe odjednom, da ih nekoliko trenutaka docnije obe veselo sakrije u svoju meku crvenu obuću.

Celo ženino telo bilo je gotovo nepomično. Ona nije pomerala glavu ni kretala ramenima, nije mahala pri govoru rukama. Izgledalo je kao da i ne govori, ili vrlo malo i vrlo tiho. Ali noge mlade žene, ni suviše velike ni suviše male, nekako izdvojene i same u svom skloništu, nisu mirovale jednog trena, niti su dopuštale njenoj obući da miruje.

Taj par bosih nogu i par crvenih mokasina kretali su se kao četiri figure u pozorištu lutaka, koje neki vešt i smeo reditelj, nevidljiv, pokreće nevidljivim koncima po smislu nekog nepoznatog teksta, prema ritmu neke nečujne muzike, u duhu neke fantastične režije. Parket i na njemu četiri noge stolice, prekrivene sa tri strane svilom široke suknje, sačinjavali su pozornicu na kojoj su te četiri figure izvodile svoju skrovitu i samo sa Lazarovog sedišta vidljivu igru. Sa njegovog mesta izgledalo je kao da toj ženi nije stalo do razgovora ni do ljubavi ni do hoda; da joj je glavno i jedino važno: igra.

Život celog nepomičnog tela te žene bio je, izgleda, u nogama; upravo, u stopalima. Ona su ulazila, za trenutak, u svoju obuću, pa bi se odmah izvlačila iz nje, jedno pa drugo, ili oba odjednom. I sa njima je žena tada

izvodila čudnu pantomimu kojoj je Lazar uzalud nastojao da prozre ili pogodi smisao. Njene dve bose noge bi kružile, svaka za sebe, kao da crtaju, i odmah brišu, nerazumljive i čudne znakove, zatim bi se sastavile i grlile, pripijale i milovale u nežnoj, bezazlenoj igri. Samo ni to nije trajalo dugo, jer bi odmah stale da se taru, kuckaju i sudaraju nestašno i ljutito, da se ponašaju kao dva rđavo vaspitana deteta. Ponovo bi se razdvojile, a njeni lepo sadelani, kao izdubljeni tabani, sveži i neizmučeni, jer ne nose velik teret tela i jer ga ne nose odavno, otpočinjali su svoju igru. Previjali su se u svim pregibima. Bečili su se jedan na drugog, cerili se i mrštili, grčili i borali u ljutite grimase. Naglom promenom, njena stopala gubila bi svoju lepotu i svežinu, i odjednom izgledala kao da su stara i jadna, zbrčkana, čak pomalo nečista, sa nečim životinjskim, majmunskim u sebi. Odmah zatim, ta stopala su se mešala dalje i u neprestanim pokretima prelazila ceo prirodni razvitak, od najnižih vrsta do čoveka. Ona su bila peraja pa nerazvijeni udovi izumrlih vrsta gmizavaca, pa nezgrapne šape, pa su opet postajala stopala smelo ispravljenog dvonošca. I sve to bez prelaza, bez reda, u strelovitim skraćenjima, i napreskok.

Pa bi onda odjednom sve stalo. Na njenim devojačkim stopalima, koja su sad mirno počivala jedno uz drugo, tabani bi se izravnali i stajali nepomični, snažni i glatki, kao vajani.

Zatim su te ljudske noge, postavši opet ono što su, počele da prolaze kroz nove mene i metamorfoze. Oduprevši se snažno prstima o pod, postajale su odjednom kratke i bezoblične, nalivene krvlju, onaj najniži, nosački, robovski deo tela na kom počiva sva težina, koji je osuđen da tu težinu doveka nosi i koji se ne odvaja od zemlje, osim u skoku, i samo za tren oka, da bi još teže i bolnije na nju pao. Ali igra se nije zaustavljala tu. U daljem nizu preobražaja, te noge su se lako i živo odvajale od tla kome inače robuju, tanjile se, menjale boju, bledele, i treperele jedno vreme kao krila koja, dok žive, ne znaju šta je dodir sa zemljom. Pa su postajale žive, gipke, izrazite kao ruke, čas lekovito i darežljivo dobre, čas razbludno nežne i nevino čiste. I po nečem se moglo zaključiti (on ne zna kako i ne zna po čemu) da od njih bije onaj neodređeni, bezmirisni, sveži dah koji samo ženino telo može ponekad da ima za željna čoveka.

Ali to bi, kao i sve ostalo, trajalo samo kratko, kao neophodan prelaz od jedne igre i promene do druge. Nov nemir je ubrzo ulazio u te noge. One su, onako bose, počinjale da metu parket i dobijale pri tom neki trezven, brižan, domaćički izraz. A odmah zatim žena je nervozno tražila svoje cipele, nalazila ih, pokušavala da navuče levu na desnu nogu, i obrnuto. Pa bi onda napuštala svoj pokušaj, dizala samo jednu navrh

palca i balansirala njom neko vreme. Ali tada bi drugom nogom ćudljivo poremetila ravnotežu, daleko odbacila mokasin sa palca, i odmah počinjala istom nogom da ga slepo i uzbuđeno traži i privlači.

Tako se igra nastavljala i predvideti se nije moglo dokle će trajati ni kuda će otići, šta će sve moći da postanu i budu te dve male noge u igri koju igraju same sa sobom i samo za sebe, na svojoj zaklonjenoj i pokrivenoj pozornici kojoj je Lazar jedini, slučajni i neslućeni gledalac.

A za sve to vreme, celo telo mlade žene bilo je i ostalo nepomično. Pravo i mirno držanje devojke sa dobrim i strogim vaspitanjem. Mišić jedan nije se kretao na njoj, ni vlas u bujnoj kosi, ni volan lake svilene haljine. I razgovor njihov bio je tih i diskretan; ni do Lazara, koji im je najbliži, nije dopirala nijedna razgovetna reč. Ništa. Samo su stopala pod stolicom igrala svoju ćudnu i nerazumljivu pipirevku.

Lazar je jeo sporo i nepažljivo. I jedući, nije prestajao da, neprimećen, posmatra tu igru nogu, koju osim njega niko nije mogao da primeti, i da po njoj nagađa kako može da izgleda u licu ova mlada žena i kakve je prirode razgovor koji se vodi između nje i njenog druga za stolom. (Kad god bi podigao oči i uspeo da sagleda za trenutak njegovo lice, ono je bilo mirno, veselo i razvučeno u zadovoljan osmejak!) Da li ta igra njenih nogu prati smisao njenih reči? Ili odgovara na njegove! Ili nije ni jedno ni drugo, nego izražava njene neizrečene misli i skrivena osećanja? Nešto što ona ni sama ne sluti i ne zna? Ili, na kraju, te noge igraju zbog sebe i za sebe svoju igru, nezavisno od svega što njih dvoje govore, žele i misle?

Nije nalazio odgovora. U jednom trenutku odvojio je oči od prizora pod stolicom, pogledao na sat i - trgnuo se. Video je da će zadocniti na brod ako odmah ne krene. Dovršio je brzo ručak i, ne sačekavši kraj te igre, koja valjda i nema kraja, digao se i zaputio na obalu. Prošavši pored mladog para nije se okrenuo ni video kako izgleda ta žena nemirnih nogu, koju neće nikad više videti ni s leđa ni u licu.

Ali igru nije zaboravio.

ŽENA OD SLONOVE KOSTI

Ovo mi je pričao moj prijatelj:

Kupio sam je u Kineza koji je bio bezobrazno ponizan i kliktao kao ptica. Sećam se dobro, mrak je padao. Računao sam upravo da je danas nastao sedmi mesec otkako živim u tom zagušljivom gradu, sam i nezadovoljan, i hitao sam kući da što pre odem sa ulice, na kojoj se, u jesenjoj magli, stalno vraća misao: da će od svih ovih ljudi jednom biti kosturi. A bezbrojan svet talasa i šumi, i usporuje mi hod.

Tako sam išao svako veče, nezadovoljan kao mladi ljudi koji rano kući idu. Ali to veče kao da sam bio veseliji, kao da sam manje osamljen. U desnom džepu nosio sam ženu od slonove kosti.

Kad sam došao kući, vatra se bila ugasila; soba zaudara ugljenom. Uzalud sam zvonio i dozivao poslugu. Jedno veče, kad sve vređa i ništa nije na svom mestu. Pomorandže su bez soka. Devojka je zaboravila da nalije vode. Tada se setih žene u džepu. Izvadih je i postavih pod lampu na sto. Senke se lepo rasporediše. Bleštala su joj ramena i jagodice. Izgledalo je kao da se smeši. Ona je bila rezana vešto, kao svi oni bogovi, zmajevi i majmuni što ih prodaju Kinezi. Kao da me prođe čamotinja i rđavo raspoloženje.

Čitajući, u postelji, ja sam s časa na čas pogledao na nju kako stoji, malena a svetla i skladna stvar, u krugu svetlosti ispod lampe. Čitao sam dugo, dok mi knjiga ne oteža i redovi se ne izlomiše i pomešaše. Učinilo mi se da sam čuo kako je knjiga pala, pomislio sam da bi trebalo ugasiti svetlost, ali sam bio odveć umoran i sve mi se to učini teško i daleko. Uostalom, tada se desi nešto što je sasvim svratilo moju pažnju.

Iz sive neke svetlosti rasla je mala žena od slonove kosti i primicala se, sve veća i bliža, dok konačno ne sede na krevet kraj mene, smeškajući se i bez pozdrava, kao da je do malopre tu bila pa samo na čas otišla i sad se opet vraća.

Nisam se ni začudio koliko bi trebalo. Samo se ispravih malko na jastucima. A žena je, jednako se smeškajući, govorila.

- Znala sam da mora tako da bude. Sve je suđeno. A i šta bi bilo od vas bez mene?

Ja stadoh da se zbunjujem.

- Bože moj - govorila je žena - koliko smo bili rastavljeni, i nikad reči, a srce puno; ali za dugog čekanja ja sam uvek verovala i znala da ćemo se

sastati i da ste stvoreni vi za mene a ja za vas.

- Ali...

- Ne, ne govorite ništa; bili ste tvrda srca.

Kako ste mogli tako dugo oklevati!

- Ali...

- Ali sad je sve dobro. Od sada je sve naše zajedničko; život i rad i smrt; sad, pa doveka!

-Ali!

Ali žena je padala sve više u vatru.

- Da, odsad ćemo zajedno živeti, stvarati, patiti.

U zabuni i neprilici, koja je počela da prelazi u očaj, ja gotovo viknuh ono na što sam najmanje mislio.

- Ali, vi ste od kosti!

- Šta-a-a-a sam ja-a-a-a?!

I žena se zašilji i nakostreši, da je sva ličila na besnu scenu i skandal.

- Od čega sam ja-a-a-a?!

- Od slonove ... ovaj, od ...

Ona vrisnu kao ranjena. Ja se još više podigoh, tako da sam napola sedeo. Posle prvog vriska još je samo jecala.

- Ah, ah, kako vas je svet iskvario, kako ste otupeli! Ah, vi ne možete da shvatite ljubav i dobrotu, vi ne možete usrećiti nikog.

Ja sam klimao glavom u znak da je uistinu tako, ne bi li me ta nenadna napast ostavila, ali ona nije ni gledala u mene, nego je uzbuđeno nastavljala.

- Ali upravo zato vas ne mogu ostaviti; ja se moram žrtvovati i ostati kraj vas, jer vi ste tako rđavi, vi ste bolesni, ali ja ću vas negovati kao mati, kao sestra, večno ...

Sad sam lepo video da tu nema spasa ni pomoći. I obuze me takav užas kakav sam dotad poznavao samo u retkim strašnim snovima. Jer, ja sam znao kako smo nemoćni prema ljudskoj gluposti i sebičnosti kad one uzmu na se dirljiv i uzvišen oblik. Ipak se ispravih i odlučih da gonim tu bedu od sebe svim silama. Ali ona je govorila tako brzo i tako mnogo da nisam više ništa razbirao; samo kad god bih čuo kako se ponavlja reč „večnost“ i „ostati večno“, preda mnom bi se otvorio siv ponor i ja bih svaki put pretrnuo od užasa i ponovo zanemeeo. Čak sam pomišljao da je gonim napolje, ali su mi ruke i noge bile kao uzete. Jedva nekako dođoh do reči.

Govorio sam kao čovek koji se bori za svoj život. Rekao sam joj, sve isprekidano, da je od kosti, lutka, da sam je kupio za svoj pošteno zarađen novac, a ona mi sad zasela za vrat, narugao sam joj se da je smešna,

belosvetska, Kineskinja. Konačno sam vikao što me grlo nosilo.

- Pa u moju ste kuću banuli iz bela sveta i raspakovali svoja osećanja! Na meni ste našli dobra dela da činite! Sa mnom da delite tu vašu glupavu večnost i da mi pomazete u poslu koji i ovako sam jedva svršavam?! Odmah se gubite!

Napolje!

Ne sećam se više šta sam joj sve kazao u tom strahu i sa poslednjom misli ne bih li je kako uvredio i ne bi li tako otišla. Ali ona je samo njihala sažaljivo glavom, i nije se micala.

Nastojao sam da otpušem s postelje, ali najednom primetih kako žena kraj mene poče da se širi. Sve sam se više primicao zidu, a kad me pritište, ja počeh da bežim. Ali žena se sve više širila, dok ne izgubi svaki oblik i kao siv mlak dim ne ispuni sobu.

Bežao sam po kući, ali dim je konačno ispunio i kuću i sve ulice, i kad sam se, izbezumljen od straha i zadihan od trčanja, pribio uz neki stari zid na kraju grada, video sam kako se strahovitom brzinom, kao more i lava, širi dim prema meni. Pritisnut i nemoćan, ja podigoh glavu put neba, ali nebo je bilo zastrto. Nada mnom kao i oko mene bili su samo gusti oblaci teškog, zagušljivog dima. Večnost.

Videći da nit mogu da se borim ni da bežim, zavikah iz glasa, poslednjim očajnim snagama. I, gle, kao nekim čudom, magla oko mene poče da se razređuje i ustupa, i ja kao kroz redak dim ugledah krug zelenkaste svetlosti. I probudih se.

Protrljah oči, još u strahu i nedoumici. Srce mi je bilo pod samim grlom. Vazduh mi se činio težak i zagušljiv. Bio sam sav u znoju. Digoh se. Ispod lampe, koju sam bio zaboravio da ugasim, stajala je mala žena od slonove kosti. Na njoj su lepo ležale senke, i osvetljene plohe se smešile.

Jeza me podilazila i ruke su mi još drhtale kad je uzeh. Otvorih prozor. Činilo mi se da se neću rešiti more dok ne čujem kako će zvučno prsnuti u parčad na granitnoj kaldrmi.

Bila je kasna gradska noć, bez zvezda i oblika, sačinjena od same vlažne tame i tišine koja zastrašuje. Zamahnuh i bacih ženu svom snagom na ulicu, i zastadoh, osluškujući kako će da padne i prsne. Čekao sam, ali sam čuo samo kako mi muklo bije srce, čuo sam i svoj kratak, čest i odmeren dah, ali nisam čuo da pada na kamen i da se lomi žena od slonove kosti. Trnci me prođoše ponovo. Čekam, ali žena ne pada. Kosa mi je na glavi kao led, i boli. Pogledah na mirnu lampu, pa na mračnu ulicu. Kud je odletela? Da li to aveti nevidljivu igru vode? - To samo načas pomislih, jer mi se odmah povratila jasna, stara svest: da aveti nema, i

da je sve što nam se dešava jedna jedina i velika stvarnost. Sav protrnuo, zatvorih prozor, sedoh pored lampe i sagnuh glavu pod mišlju: da ću je, izvesno, još negde sresti.

Veruj mi, i sad strepim od đavoljeg posla te noći.

BAJRON U SINTRI

Idući u Sintru, Bajron se porečkao sa društvom. Nisu mogli da se slože kojim putem treba da se vrate. Njega je naročito ljutilo što u ovakvim slučajevima vidi uvek, po očima svoje posluge, da ona ne odobrava njemu nego njegovom protivniku.

Čim su prošli kapiju parka, on je napustio društvo. Bila je nedelja. Čula se svirka odnekud. Da bi izduvao srdžbu, pretrčavao je basamake odmahujući onom kraćom, hromom nogom i zaboravljajući da izgleda smešan kad trči. Pred njim su se otvarale sve nove terase, sve novi putevi i sve širi vidik: dvanaest milja zelene ravnice uokvirene pojasom mora i beskrajem neba. Nije osećao napor. Činilo mu se ne da se penje, nego da raste. Nigde živa stvora. Ni ptice nije bilo. Mislio je: najposle, evo jedna zemlja u kojoj je samoća vesela!

Hitajući tim stazama urezanim u bedeme i sa stalnim izgledom na daleke vrtove i još dalje more, susreo je iznenada jednu devojčicu neodređenih godina. Stajala je na ivici bedema, pored jedne male kamenite stražarnice koja je bila napuštena i prazna. Iskrsla je tu pred njim neočekivano, kao poslata odnekud, od nekog, sa nekom porukom. U čistoj haljini od bela platna, sa zagasitim poluafrikanским licem, malim nosom širokih nosnica, koje odaju neposrednost, i sa pametnim očima punim zdravlja i veselosti. Ona pozdravi stranca nerazumljivim rečima, posve stidljivo i tiho, ali u njenom glasu i pokretu bilo je nečeg što je više od običnog pozdrava, iako nije znao čega. Odzdravio je i zaustavio se. Zastade i ona. Njihala se lagano i gledala ga, nasmejana, pravo u oči, vlažeći jezikom uvek suve usne. Ništa nema uzbudljivije od usana ovih portugalskih žena! One imaju nešto i od vegetalnog i od mineralnog sveta. Nepravilne kao slučajno raspukla voćka, one pokazuju od kakve je vrele, tamne i slatke krvi ponutrica ovog sitnog i dozrelog tela. Tek na krajevima one su malko modelirane kao usne u žena kavkaske rase, ali i ti kutovi usana gube se u neodređenoj senci, kao pazušci na lišću bilja. Mislio je: mora da izgledam strašno smešan i nesiguran, kao čovek nejasnih namera. Svim silama je nastojao da izgleda bezazleno i neusiljeno. Svim silama, ukoliko je još raspolagao njima. Jer, on je iznutra sav bio u plamenu. Čini mu se: sve što je celo njegovo biće oduvek tražilo, i mnogo više, našao je sada na ovom zelenom visu. Nepoznato zlo koje ga je oteralo iz Engleske i šibalo svetom kao da ga je s planom isteralo

ovamo.

Nad dvostrukim ponorom, ovim od sivih stena i zelenih padina i drugim od svega što nije dopušteno ni moguće, a što je njegova večita žeđ, njegova uobrazilja, uzbuđena visinskim vazduhom i blizinom žene, letela je smrtonosnom brzinom. U munjevitim vizijama, koje su se raspaljivale na ovom malom stvorenju, kao šumski požar na čobanskoj žeravci, Bajron je prvi put imao sve ono što snovi obećavaju, što žene nikad ne daju, i što nam život stalno oduzima. Sve je to jurilo sada kroz njega, zajedno sa zahuktalim krvotokom.

Ali odmah zatim gasio je svaku želju, i nekom oslobođenom, novom i svetlom mišlju obuhvatao ovo živo i nasmevano ljudsko stvorenje, a ta ga je misao ispunjavala nekim beskrajnim stidom i snobivanjem i bezgraničnim poštovanjem prema ljudskoj ličnosti, najvećoj živoj svetinji.

I za sve to vreme on je tapkao u mestu ili sporo obilazio oko devojčeta koje se opet neprestano okretalo prema njemu, ne odvrćući očiju od njegovog pogleda i pazeći na svaki njegov pokret. Bajron je mucao neke slogove. Činilo mu se da i ona nešto govori. Tako su se gledali i obilazili kao dve zverke, mala i velika, koje se njuše i posmatraju pre nego što otpočnu čudnu igru u kojoj se glade i vređaju naizmenice. I dok je tako kao omađijan kružio oko nje, sva njegova čula radila su pojačanom snagom i brzinom. Video je njenu čistu beonjaču kakva se nalazi samo kod primitivnih, posve mladih žena, i njene osvetljene ženice kao od topaza. I na odstojanju je osećao, i to potpuno odvojeno, zadržavanje njenog mrkog tela i suve kose, i miris bela platna njene haljine izbeljene na suncu. Izgledalo je da se čovek umnogostručava i da mu svako čulo živi za sebe i takvim intenzivnim životom da to znači u isto vreme i bogaćenje i smrt njega kao ličnosti. Sad je mogao kazati da zna šta je to istinski trenutak zanosa i zaborava! U paklu, koji je u stvari život svakog čulnika, ovakvi trenuci su retki, neočekivane oaze na kojima nema stanka ni zadržavanja.

U tom trenutku, iz mrkih žbunova u kojima se gubio put, Bajron je začuo glasove ispod sebe. Trgnuo se kao probuđen i nastavio svoj prekinuti trk uz strmu putanju, ostavivši začuđenu devojku bez pozdrava.

Lutao je još dugo uskim stazama i obroncima. Na kraju su ga te staze i oštra nizbrdica same svele pred dvorac ispred kojeg je krenuo. Na kamenim klupama društvo je već čekalo.

Vratili su se u Lisabon istim putem kojim su i došli, kako je predlagalo društvo i čemu se Bajron ranije toliko protivio. Sad nije rekao ni reči. Bio je uopšte miran kao jagnje i pun neke fine pažnje ne samo prema ljudima

nego i prema predmetima.

Idućih dana živeo je u najmirnijem i najlepšem snu svoga života. Bosonoge lisabonske ribarke, koje su se podgurkivale i smejale, gledajući ga kako pored mora sam sa sobom razgovara i smatrajući ga luđakom, nisu bile u pravu. On nije bio sam, ni razgovarao sa avetima. Govorio je ljudskom licu koje živi u Sintri, ima svoju krv, svoje srce, svoje oči i, svakako, i svoje roditelje, svoju kuću, svoje ime. Ali, to je manje važno. Mislio je da je nazove imenom vočke ili minerala, ali je odustao, jer mu je izgledalo da bi značilo umanjiti je i ograničiti. Navikao se da je u mislima zove Malo stvorenje - little creature - ali to nije izgovarao kao reči. To je bio jedan cigli kratak dah iza sklopljenih usana, koji je samo doticao nepce, pa ipak bio dovoljan da je označi celu. Tu na nepcu Bajron ga je ljubomorno zaustavljao i čuvao kao slast u sebi.

Posle izvesnog vremena napustio je Lisabon, pa Portugal. Gledajući druge zemlje, govoreći sa ljudima i šaleći se sa ženama, on je čuvao i negovao svoju tajnu, sakrivao je pod rečima, stvarima i likovima, i mogao da uživa u njoj a da se ne oda nimalo. Izvesne reči u govoru vezao je za nju, i kad god ih neko izgovori pred njim, on kao nevidljiv nesmetano uživa u njenom prisustvu. U svom potpisu imao je jednu malu jedva primetnu crtdu koja je označavala ženu sa brega u Sintri. Limun, so, ulje i malvasija označavali su njeno biće. On je mogao za ručkom od dvadeset osoba da dozove zelenu Sintru i njeno Malo stvorenje, igrajući se neprimetno sa dva zrna soli između palca i kažiprsta. Gde je najmanje nalazio njenog traga, to je bilo u licima, rečima i pokretima žena.

Dodir sa njom, u sećanju, lećio ga je i čuvao od svih susreta, od žena, i od života samog. A u naročito srećnim trenucima, za sutona na morskoj pućini, dešavalo se čudo, istinsko, neobjašnjivo i neopisivo: zeleni breg u Sintri pretvarao se u nebesku svetlost bez kraja, njegovo hromo trćanje u bezglasni dugi let, a sva ćulna groznica toga susreta u ćist podvig duha bez bolne svesti i granice.

To je trajalo otprilike godinu dana. A onda je Malo stvorenje poćelo da gasne i bleđi kao privićenje i san u zoru, i da postepeno gubi svoju moć. Bajron se osećao osiroteo, oćajan, nemoćan. Ponovo ga je podigla zla matica i ponela niz ćivot, i ponovo su ućestali susreti i sudari za kojima je, kao senka, išlo gaćenje. I sve je bilo još teže i bolnije nego pre doživljaja u Sintri, jer mu se sada ćinilo da krvnićki zakoni ćivota protežu svoju moć i u carstvo mašte i da od njih nema ni bećanja ni spasa.

JELENA, ŽENA KOJE NEMA

OD SAMOG POČETKA

U tišini i nepomičnom vazduhu letnjeg dana javi se odnekud neočekivan i nevidljiv pokret, kao zalutao i usamljen talas. I moj napola otvoren prozor kucnu nekoliko puta o zid. Taktak-tak! Ne dižući oči sa posla, samo se nasmeših kao čovek koji zna dobro sve oko sebe i živi mirno u sreći koja je iznad iznenađenja. Bez reči i bez glasa, samo jednim pokretom glave dadoh znak da je šala uspela, da može ući, da je čekam sa radošću. Tako ona dolazi uvek, sa ljupkom šalom, sa muzikom ili mirisom. (Muzikom slučajnog, usamljenog zvuka koji izgleda neobičan i značajan, mirisom celog jednog predela ili severca koji nagoveštava prvi sneg.) Ponekad čujem posve nejasan razgovor, kao da pita nekoga pred kapijom za moj stan. Ponekad vidim samo kako pored moga prozora mine njena senka, vitka, nečujna, i opet ne okrećem glave niti dižem pogleda, toliko sam siguran da je to ona i da će sada ući. Samo neopisivo i neizrecivo uživam u tom deliću sekunde.

Naravno da posle nikad ne uđe niti je ugledaju moje oči, koje je nikad nisu videle. Ali ja sam već navikao da je i ne očekujem i da sav utonem u slast koju daje beskrajni trenutak njenog javljanja. A to što se ne pojavljuje, što ne postoji, to sam prežalio i preboleo kao bolest koja se boluje samo jednom u životu.

Opažajući i pamteći danima i godinama njeno javljanje u najrazličitijim oblicima, uvek čudno i neočekivano, uspeo sam da nađem u tome izvesnu pravilnost, kao neki red. Pre svega, priviđenje je u vezi sa suncem i njegovim putem. (Ja to zovem priviđenjem zbog vas kojima ovo pričam, za mene lično bilo bi i smešno i uvredljivo da svoju najveću stvarnost nazivam tim imenom, koje u stvari ne znači ništa.) Da, ona se javlja gotovo isključivo u vremenu od kraja aprila pa do početka novembra. Preko zime vrlo retko, a i tada opet u vezi sa suncem i svetlošću. I to, kako sunce raste, tako njena javljanja bivaju češća i življa. U maju retka i neredovita. U julu, avgustu gotovo svakodnevno. A u oktobru, kad je popodneвно sunce žitko i kad ga čovek pije bez kraja i zamora kao da pije samu žeđ, ona se gotovo ne odmiče od mene dok sedim na terasi, pokriven pletivom sunca i senki od lišća. Osećam je u sobi po jedva čujnom šuštanju listova u knjizi ili po neprimetnom pucketanju parketa. Ali najčešće stoji, nevidljiva i nečujna, negde iza moje senke. A ja satima živim u svesti o njenom prisustvu, što je mnogo

više od svega što mogu da daju oči i uši i sva sirota čula.

Ali kad počne da se skraćuje sunčeva staza i lišće da biva rede, a na jasnoj kori drveta ukaže se munjevita veverica koja već menja dlaku, priviđenje počinje da se gubi i blede. Sve su redi oni sitni šumovi koje sam navikao da čujem iza sebe u sobi, potpuno nestanu šale za koje znaju samo bezbrižnost mladosti i večiti svet snova. Nevidljiva žena počinje da se utkiva u moju senku. Nestaje i umire kao što nestaju aveti i priseni, bez znaka i oprostaja. Nikad nije postojala. Sad je nema.

Poučen svojim dugim iskustvom, ja znam da ona spava u mojoj senci kao u čudesnom logu iz kojeg ustaje i javlja mi se neredovno i neočekivano, po zakonima kojima je teško uhvatiti kraj. Čudljivo i nepredvidljivo, kako se samo može očekivati od stvorenja koje je i žena i avet. I potpuno isto kao sa ženom od krvi i mesa, i sa njom dolaze na mahove u moj život sumnja i nemir i tuga, bez leka i objašnjenja.

Tako prošle jeseni. Nastupio je kraj oktobra. Čini mi se da je bio poslednji dan toga meseca. Već drugi dan kako duvaju neki vetrovi. Ne smiruju se ni noću, kao dželati koji imaju da se obračunaju sa cvećem, lišćem, grančicama. Prate ih neke stroge kiše kao njihovi pomagači. Na zapadnom nebu neko mračno crvenilo, koje ne sluti na dobro, stoji hladno i nepomično kao svedok da će sva ta krvnička rabota uništavanja, razvejanja i sapiranja biti tačno izvršena. Sa brega na kom sam živeo sišao sam u pokislu alpsku varošicu da zadržim mesto u sutrašnjem vozu i uredim sve što je potrebno za putovanje. Dok sam se vraćao kući, pored mene su prolazili ogromni modri autokari, puni sveta. Turisti su u paničnom bekstvu napuštali planine. Zdrava boja koju su stekli na visini i na suncu stoji im na licu kao maska kroz koju gledaju nemirne oči i ispod koje se naslućuje ustrašeno bledilo.

Kad sam ušao u predsoblje, vladao je u njemu već polumrak sa kojim se nemoćno borio jedini prozor, još crven od večernjeg neba. Na podu je ležao moj prtljag već spremljen za put. Među koferima, sa glavom na najvećem od njih, sa licem okrenutim zemlji, ležala je Jelena. U polutami nisam mogao da razaberem pojedinosti, ali ceo stav, u to nije moglo biti sumnje, odavao je ženu koju su velika žalost i neodoljiv plač oborili na zemlju, i koja rida nad stvarima spremnim za put.

Pretrnuo sam i u istom trenutku nesvesno posegnuo za prekidačem pored vrata. Planula je bela svetlost i trenutno ugasivši crven prozor obasjala predsoblje i sve što je u njemu. Na podu su ležali koferi, dva mala i jedan veliki, i po njima popreko bačena moja planinska pelerina od tamnozelenog sukna. Očevidno, ona je spuznula sa čiviluka i pala po koferima, koji su bili ispod njega. Osetih kako se svlači s mene jeza koja

me je bila ogrnula. Uđoh u sobu, zapalih sve sijalice i počeh da raspoređujem poslednje sitnice. Usiljavajući se da idem mirno, vratih se, kao poslom, u predsoblje. Na pragu, ponovo me ogrnuše trnci. Ali sve je bilo na svome mestu, pod belom svetlošću, koferi i ogrtač na njima. Sve je bilo prirodno, razumljivo i lako objašnjivo.

Rđavo sam večerao i nemirno spavao, a već u rano jutro sedeo sam u vozu koji me je vozio u nizinu, pa zatim u grad.

Došli su decembarski dani, oni sivi dani pred kraj godine, kad samci ljudi otkazuju pozive za večere i rone sve dublje u svoju nepodnošljivu samoću, kao u hladnu vodu ili strašnu šumu, nadajući se da će je tako, ako joj se potpuno predaju, što pre pregaziti, i spasti se i izići na neku radosnu čistinu.

Jedne noći sedeo sam u svojoj sobi i radio. Velika soba sa mnogo prozora bila je nedovoljno grejana, i kako je noć odmicala, hladila se sve više. Da bih se zgrejao, pomaknuo sam jedan mali sto do u dno sobe, gde je bio škrti kalorifer. Odatle mi je pogled padao na jedno udubljenje u kom su bili naslagani moji koferi. Mala stolna lampa bacala je nevelik krug svetlosti koji je samo delimično osvetljavao nišu sa prtljagom. Zastajkujući u poslu, gledao sam rasejano gornji, osvetljeni kofer, metalni pokov na njemu, hotelske etikete jarkih boja i, kao modrice na telu, tragove nosačke nestrpljivosti i dana i noći provedenih u furgonima. Odjednom mi se učini da na niklovanom zatvaraču vidim plavu žensku vlas. Skočih. Upletena čvrsto u bravu, to je bila jedna jedina vlas, plava, i tvrda kao otkinuta žica. Nisam smeo da priđem i da je se dotaknem, jer u tom trenutku protrnuh istom onom jezom od pre dva meseca, u predsoblju alpskog hotela.

Dakle, ipak je neko morao ležati na tim koferima, sa prosutom kosom i licem u dlanovima! Kružio sam oko svoga otkrića nekoliko trenutaka, a zatim, kao po naredbi, prenesoh opet sto na staro mesto, zajedno sa lampom i hartijama. Iza mene ostade niša u polumraku. Nagonski sam se povlačio iz te mučne igre koju nisam tražio i u kojoj nisam gospodar.

Bilo mi je još hladnije. Usiljavao sam se da ne mislim na malopredašnje otkriće. I kad sam u tom uspeo, morao sam uvideti da nisam sposoban da mislim ni na šta drugo. Nikad nisam voleo preteranu osećajnost ni ta polujasna, sumnjiva stanja duha u kojima nas uobrazilja tako lako odvodi na svoje pogrešne i jalove puteve. Zato me je cela ova igra srdila i mučila. Da bih joj se osvetio, hteo sam da je kaznim prezirom, da se ne bavim njome i da je ne proveravam više. U stvari, morao sam neprestano da mislim na taj svoj prezir, i mučio sam se i dalje.

Ništa nije pomagalo. Ostajala je postelja, koja kao grob pokriva

zaboravom i leći svaku muku, iako manje savršeno. Ah, kad bi *leći* bilo isto što i *zaspati*, život ne bi bio ovo što jeste: smrt bez mira i izvesnosti. Dalji i nedostižniji od najvećeg blaga i najsmelijeg svetskog rekorda, san je ležao negde u daljini, okean sna, a ja sam ginuo za jednom jedinom kapi njegovom. Zaspati, spavati snom bez snova, mrtvim snom, u kom nema ni kofera, ni plača, ni ženske kose, ni žena, stvarnih ni avetinjskih!

Tama i uzaludan napor da zaspim zamoriše i zaludeše moju svest do te mere da sam počeo da gubim predstave o dimenzijama sopstvenog tela. Moja rođena podlanica, na kojoj je počivao moj levi obraz, dolazila mi je kao vrela pustinja bez granica, bez travke i vode. U zamorenoj svesti činilo mi se da od nezapamćenih vremena ležim ovako i da je misao na vlas plave ženske kose samo jedan od bezbrojnih snova koje snivam, ležeći budan. Ta misao mi dade snage da se otrgnem i da upalim elektriku.

Kako je malen i zbrkan svet opipljivih stvari prema vrelim, nedoglednim regionima nesanice! Kako je mutno i ružno ono što otvorene oči mogu da vide! Vrtlog koji je bolna zemna svetlost naglo otvorila preda mnom kružio je sve sporije. Najposle, sve se stvari zaustaviše, svaka na svome mestu: vrata, veliko ogledalo, divan, pisaći sto, telefon.

Ustadoh. Nesigurnim korakom deteta koje zna imena predmeta oko sebe, ali ne i sve njihove osobine, prođoh kroz tu stvarnost nižeg reda. U dnu sobe zapalih još jednu, zidnu, lampu. U niši je ležao prtljag, nepomičan i obasjan. Pogled mi je pao na dve niklovane brave najvećeg kofera, prelećući s jedne na drugu. Ni traga od neke ženske kose. Zapalio sam i stolnu lampu i seo na stolicu na kojoj sam sedeo pre spavanja, kad sam ugledao vlas kose kako podrhtava. Sa toga mesta video se na levoj bravi savijen i tanak refleks svetlosti i lično je na vlas plave kose. I to je bilo sve.

Pogasio sam, ponovo, redom, svetlosti i prišao postelji, koja je pod sjajem male lampe na noćnom ormariću izgledala kao ratište ili tragični predeo velikih geoloških poremećaja. Ispravio sam jastuke i poravnao čaršav, kao arenu za noćne borbe, ugasio i posledau lampu, i legao. U takvom jednom trenutku mora da se prvi put javila čoveku misao o uskrsnuću iz mrtvih. Osećao sam se satrven i malen, bedni ostatak onoga čoveka koji je sinoć oko deset sati ušao u ovu sobu i seo da radi, prevaren i unižen, i to dva puta, jedanput od prisena, drugi put od jave. To što je, posle svega, još ostalo od mene moglo je da leži mirno, kao ljuštura pojedene školjke, koju niko ne dira. I zaspao sam brzo i tvrdo, ali to nije bio onaj san koji sam toliko žudeo pre moga ustajanja. To je bila nesvest

nepotrebnog i odbačenog tela.

Sva iskušenja, sva ispaštanja i sve patnje u životu mogu se meriti snagom i dužinom nesanica koje ih prate. Jer dan nije njihovo pravo područje. Dan je samo bela hartija na kojoj se sve beleži i ispisuje, a račun se plaća noću, na velikim, mračnim i vrelim poljima nesanice. Ali tu se i sve rešava i briše, konačno i nepovratno. Svaka preboljena patnja nestaje tu kao reka ponornica, ili sagori bez traga i spomena.

Zima je odmicala. Čudna i mučna stvar sa plaćem nad koferima i kosom u bravi od nikla bila je srećno zaboravljena. Priviđenje se javljalo retko.

Jednog svetlog jutra stajao sam pred ogledalom i češljao se. Tada mi se učini da između mojih prstiju i pramenova kose, kao iza rešetaka, spazih Jelenu kako prolazi kroz sobu iza mene. Minu kao nejasna senka duž celog ogledala. I pre nego što sam mogao da je dobro sagledam, izgubi se u onim brušenim krajevima stakla gde se lome zlatni i modri refleksi zimskog jutra.

Neki dan sam odšetao izvan varoši. Zaustavio sam se na obali reke i sišao niz kamenito korito do same vode, koja je tekla mutnozeleno i žustra. Zimska voda, jalovica, bez ribe, bez insekta, bez pruta i lista, bez nagrizene vočke koju su ispustila negde deca pri kupanju, oštra i nemilosrdna kao oružje. Šiprag go i rakite prozeble. Na drugoj obali, nepristupačnoj i kamenitoj, razasuti borovi. Zimsko poslepodne, koje je uvek kraće i hladnije nego što čovek misli da će biti, odjednom postade hladno i sivo. Diže se izdaleka vetar, glasnik sutona. Videh lepo kako se redom povijaju pod njim borovi na protivnoj obali. Vetar koji mi se primicao dizao je sa borova, s krša i s vode tanku senku, kao prašinu, i nosio je, kao sve gušći i tamniji talas, sve većom brzinom. Najposle je, zgusnutu u lik i ispravljenu, snese pored mene. Kad bih samo neosetno pomaknuo oboren pogled ulevo, uveren sam da bih ugledao Jeleninu ruku i kraj njenog sivog rukava. Ali ja to neću nikad učiniti. Stojim oborenih očiju i ne mičem se, sav obuzet njenim neočekivanim prisustvom.

Eto, tako se javljala zimus. Tako se javila malopre, na prozoru, sa prolećnim vetrićem. Pod kakvim vidom ću je još sresti? Kuda će me odvesti ovo priviđenje, draže od svega i opasnije od svake opasnosti stvarnog života? Hoće li, kad to vreme dođe, i nju položiti zajedno sa mnom u grob? Ovog trenutka mislim da će ona tada, kad ja i moja senka postanemo zanavek jedno, izleteti iz nje, kao leptir iz čaure, i otići svetom da obilazi prozore živih. Tako sada mislim.

NA PUTOVANJU

Neko je počeo da govori o putovanjima. Taj razgovor je prihvatilo celo društvo. Govorili su svi, ponekad i po dvojica u isto vreme. Dobro vino koje su pili u malim, umerenim gutljajima oživljavalo je razgovor.

- Volim da putujem! - rekao je odjednom, neočekivano i tiho, jedan mladić, ali sa osmehom u kojem je bilo nešto od prigušenog kliktanja i radosnog polaska.

Uzbudio me je taj mladički osmejak i podstakao da i ja kažem nešto o putovanju, ali u sebi. To je bio negovoreni monolog koji je, kao reka ponornica, nečujno tekao ispod njihovih glasnih pričanja.

„A ko ne voli? Razgovarajte sa ženama i mladićima, pa ćete videti. Zagledajte u dno duše starijim, smirenim ljudima, koji ne govore o svojim željama, i naći ćete istu strast, zamrlu, bez nade na ostvarenje, ali živu i trajnu. Možda bi se moglo reći da svak voli putovanje, ili bar misao o njemu, kao svoj drugi, lepši, život. Ali ja, kad kažem da volim da putujem, imam za to stvaran i naročit razlog. Jelena, koja se tako retko pojavljuje, na putovanjima je još ponajčešće pored mene. Zato volim da putujem sam, i zato putujem često. Čim počne da zri leto, neka snaga, za koju ne znam da li dolazi iz mene ili iz svetova oko mene, digne me kao vlaga klicu put svetlosti, i ja putujem, vozim se, plovim, letim. Drugim rečima, srećan sam, jer ne bih mogao kazati gde sam.

Tada se dešava, u srećnim trenutcima, da se pojavi Jelena. Kako, kada, i pod kojim vidom i prividom, ne bih mogao da kažem, jer to ni sam ne mogu nikad da predvidim niti umem docnije sebi da objasnim.

Dešava se da je sretnem, kao da me je čekala, već na samom polasku na put. Tek što sam se smestio u kupeu, na sedištu pored prozora (bledozelena čoja, sa belim čipkama na uzglavlju!), voz kreće i za nekoliko trenutaka napušta rastrgana i tužna predgrađa. Kad ispred velikog vagonskog prozora stanu da teku i struje površine bašta i njiva i da se u kovitlac savijaju oživele mase ograda, drveća i telegrafskih žica, ja skrenem pogled sa sedišta prekoputa, koje je prazno kao da nekoga čeka. Gledam uporno u daljinu i znam da se svi ti predeli i predmeti, koje brzina pretvara u tečnu, uzvitlanu masu, zgušnjavaju u lik moje saputnice. Gledam u daljinu, u tamnu crtenu hrastove šume u dnu vidika ili u majur koji se ocrtava pola na zemlji a pola na nebu, a u isto vreme znam da tu, prema meni, već sedi i sve stvarnije biva stvorenje čije mi samo prisustvo pričinja neizmernu radost koja raste u neproračunljivoj

proporciji, sa svakim minutom. Zar onda nije svejedno gledati u daleku tačku na obzorju ili u lice ženi koja nastaje preda mnom? Jer radost zbog njenog sve osetnijeg prisustva, zbog toga što ona postoji takva kakva jest i što je meni dano da je gledam i imam pored sebe, tolika je i tako strahovito brzo raste, da plavi i briše naše likove, predele i daljine oko nas, preliva se preko oštre crte na kraju vidika i daždi negde po svima svetovima. A veliko čudo te radosti i jeste u tome što svakog trena mogu da zaustavim tu plimu sreće i da je vratim i ograničim na naša dva tela i na uski prostor kupea u kojem se vozimo. A već nekoliko sekundi posle toga, poplava sreće počinje ponovo, i u njoj iščezavamo nas dvoje, i kupe, i vaskoliki beli svet sa nama.

Tako me u zamasma koji obeznanjuju nosi ta vasijska ljuljaška od jedne savršene sreće do druge, od Jeleninog i mog prisustva do nestanka i nas i svega sa nama u sreći opšteg postojanja. I ni na jednoj tački toga bekrajnog luka nema zastajanja ni za trenutak, jer se uvek ili penjemo ili spuštamo.

Da, tu je sada Jelena, u uglu mog oka, na kraju širokog vidika koji se topi, kreće i ruši u brzacima i slapovima - nepomična i nema, ali već živa i stvarna. Široko, vedro i slobodno gledanje njenih očiju koje nastaju nije se još izoštrilo i saželo u određen pogled. Tako mlade žene iz svog tela, koje ima svežinu planinskog mleka i zumbulova soka, gledaju svet svojim čistim, mirnim očima. Te oči koje se kreću polagano i menjaju izraz neosetno, kao nebo boju, liče na deo globa koji, prigušeno osvetljen iznutra, nagoveštava nepoznate a slućene delove kontinenata i okeana. Pogled tih očiju nije nikad počivao samo na meni, i ja sam mogao na neobjašnjiv način da uživam u svemu onom što one vide u isto vreme dok gledaju u mene, jer te oči su prostirale ispred sebe nepoznate krapine nevinih svetova u kojima se gubio i moj gledani lik. One su se kretale i svetlele sa ravnodušnom taćnošću nebeskih mena, a u isto vreme zbunjivale moja ćula i zavodile ih na neslućene staze i u zanosne varke.

Samo retko u životu, pred najvećim i izuzetnim prizorima koje, udruženi, zemlja i nebo prostiru pred nama, nastupala je kod mene ista igra i zamena pojaćanih ćula i njihovo neogranićeno umnogostručavanje, sve do istovremenog osećanja pojava koje inaće, izvan tih praznićnih trenutaka, upoznajemo i osećamo samo izdvojeno i ponaosob. (Takvi trenuci nemaju imena i ostavljaju samo bled trag docnije, u sećanjima naše svakidašnjice.)

Tako sam nekad, dok sam, stojećii na visini od tri hiljade ćetiri stotine metara, gledao iznad sebe glećere i na njima sunćev sjaj koji izgleda nepomićan, odjednom ćuo kako se iz njih diće beskrajno tanak ćum,

muzika jedna koju uho teško može da razabere a nikako ne ume da zadrži. Tako sam, opet jednom, za jesenjeg dana bez sunca, pod sivim nebom, stajao izgubljen u stepi koja se sterala od mojih nogu do neodređene crte nebeskog svoda. I dok sam osluškivao kako tiho i oštro šumi i cvili trava koju vetar povija u tankim sivim talasima, *video* sam odjednom na prevojima tih beskrajnih talasa neki sjaj koji oko, naviklo na dotadašnje pojave i vidike, jedva može da uhvati i primeti, a koji kao da ne dolazi od sunca.

Na ovakvim putovanjima sa Jelenom takve, inače retke, zamene čula bile su neprestano i potpuno moguće, i ostvarivale se lakoćom sna i brzinom misli. Tako je bilo i sada.

A kad nas je sunce, na jednoj okuci, zaobišlo i javilo se na Jeleninoj strani, ona zaklopi za trenutak oči. Tada sam ugledao njene teške i čudne očne kapke, ispod kojih su živeli i sopstvenim plamenom sijali svetovi od kojih su trepavke, ne uspevajući da zadrže sav sjaj, bleštale tankim odsevima žeženog, zagasitog zlata u čudesnim prelivima.

Dok je tako držala sklopljene oči, ja sam posmatrao njeno čelo, obraze i vrat. Oko njih je, kao letnja jara oko voćnih plodova, treptao neoivičen oreol moćnog ali jedva vidljivog sjaja, i gubio se na krajevima u pokrenutom i žitkom predelu koji brzina vožnje nosi, kida i rasipa u očima putnika.

Tako smo, prelazeći prostor, dugo ćutali; ona po zakonu svoga bića i postanka, a ja u neizrecivoj slasti njenog prisustva, koja je rasla i prelivala se i odnosila sa sobom sve što se moglo pomisliti ili reći.

Samo u jednom trenutku nisam mogao odoleti želji. Zaboravio sam se i prekinuo za sekund ćutanje, tek toliko koliko je trebalo da joj sa pola reči kažem kako sam neizmerno srećniji od svih ljudi na zemlji, koji svoj dan i svoju noć, svoj hleb i svoj log dele sa avetima, a ne kao ja, sa istinskom ženom savršenog bića i lika.

To je bilo dovoljno da žena, koja je za mene oličavala u sebi snagu i lepotu sveta, nestane kao priviđenje.

Prema meni se, u ritmu brzog voza, nihalo prazno sedište, kao grana sa koje je ptica odletela. Vagonski prozor uzalud je hvatao i kosio sve nove predele u sve novoj igri svetlosti i oblaka. Sve je to proticalo i odlazilo nekud u bezobličnim, tečnim masama. A ja sam putovao kao brižan samac, što sam bez Jeleninog prisustva u stvari uvek i bio.

###RAZMAK###A biva da se Jelena javi i drugom prilikom i na drugi način, ali uvek na putovanju, uvek čudno i neočekivano.

Dešava se da nam u stranom gradu, na povratku, ostane koji sat vremena između dva voza, ili između voza i aviona, ili broda i voza. Ti

sati imaju uvek naročitu boju i naročito mesto u našem životu.

Sunčano popodne posle kiše. Stvari su u garderobi, u džepu je vozna karta za dalje putovanje, večeras. Sav raniji život iza mene je, sav budući tek preda mnom. Stvara se prazno područje potpune slobode. Tu se dobro živi. Ništa nije ni kako je bilo ni kako će biti, nego onako kako bi moglo biti i kako, nekim čudom, i jeste. Sav život je odjednom postao čvrst, jasan, bezimen, osetan samo po onom što vredi sam po sebi. Sve ima naročito značenje i vrednost, i ono što čovek pomisli, i ono što pogleda, pomiriše ili okusi. Sitnice i slučajni susreti imaju u takvim prilikama često izgled značajnih stvari i velikih doživljaja.

Brzo i zadihano idem iz ulice u ulicu, razgledam izloge, spomenike i zgrade, kao da ću moći sve poneti u sećanju. Svraćam u radnje i kupujem sitnice, poklone koje ću poneti prijateljima kod kuće. Uzbuđen sam kao da otimam od života, kradem od smrti. Nosim poklone za druge, a idem pun radosti, kao da to mene sa svih strana darivaju nekim dragocenim predmetima i uz njih pogledima i osmejcima koji vrede hiljadu puta više od predmeta. Prolazim nepoznatim gradom kao raskošnim tuđim voćnjakom. Razgledam, pazarujem, izvinjavam se, zahvaljujem. A preda mnom je stalno utvrđen sat i minut moga odlaska.

Ušao sam u jednu veliku, bogato uređenu papirnicu, punu sveta, koji je na dvoja velika vrata neprestano ulazio i izlazio. Bilo je doba godine kad dani počnu primetno da kraćaju. Napolju je bilo još prilično vidno kad su u radnji planule svetlosti, sve odjednom, i celu prostoriju prelile mlečnim sjajem, u kojem su oživele svi predmeti, raznobojna roba po tezgama i rafovima i lica kupaca i prodavačica. U tom trenutku ugledao sam Jelenu. Išla je put kase da plati. Prodavačica je napustila svoje mesto i pratila je, ne odvajajući očiju od nje. Žena na kasi primila je rasejano novčanicu, a kad je htela da vrati ostatak i podigla pogled do Jeleninog lica, odjednom je ustala i stojeći predala joj novac. Jelena se zaputila ka izlazu, a mala prodavačica išla je za njom sve do vrata, sa očitom namerom da ih otvori.

Ali je u tom pretekao jedan stariji nameštenik, koji se slučajno desio tu. Gledajući Jeleni u lice, otvorio je širom vrata i rekao glasno i radosno:

- Neka, ja ću zatvoriti!

Žena za kasom jednako je stajala i gledala za Jelenom.

Bio sam potpuno zanesen gledajući kako se svak kao čarolijom menja čim pogleda Jeleni u lice. Tek kad su se vrata za njom zatvorila, setio sam se da pohitam i da joj priđem. Na nesreću, nisam još bio platio. Brzo sam istresao novac pred ženu na kasi, koja je hladno prelazila pogledom preko mene kao preko brojke u dugom nizu brojaka. Gurajući se i saplićući,

istrčao sam napolje. Gledao sam levo pa desno. Svet je vrveo širokim trotoarima u oba pravca, sredinom su milela kola u neprekinutoj povorci. Bio je dvosmisleni prelazni čas između dana i noći. Sve je bilo osvetljeno, a ipak nejasno i nerazumljivo. Činilo mi se da pored mene prolazi povorka sa maskama na licima. Gde se tu izgubila Jelena? U kom pravcu je krenula? Kako da je nađem? - Učinio sam ono što je najgore i najnerazumnije. Krenuo sam levo, probijao se grubo i zagledao svakoj ženi u lice. Onda sam se opet vratio pred radnju i pošao desno. Kad sam izgubio svaku nadu, vratio sam se na polaznu tačku. Tu sam stajao još jedno vreme, kao čovek koji je nepovratno izgubio ono do čega mu je najviše stalo. Sve je bilo maglovito i neodređeno, samo jedno je bilo jasno: da se sa takvim gubitkom čovek ne može pomiriti.

Još dugo sam krstario tim živim i prometnim delom grada, vukući svoje paketiće i unezvereno gledajući oko sebe. Na mahove bi mi se pričinilo da za ugao zamiče Jelena. Potrčao bih naglo i tamo nalazio - neku nepoznatu ženu. Zastajao sam postišen. Ali malo docnije opet bi mi se učinilo da se u gomili, na protivnoj strani ulice, nazire Jelenin stas. Pretrčao bih nepropisno i - uzalud. Sve me je varalo. Sve sam više gubio poverenje u svoje oko i svoj korak.

Izmučen i umoran, stigao sam na stanicu pred sam polazak voza. Uzeo sam svoje stvari, smestio se u avetinjski osvetljenom kupeu. Paketiće od kupovine složno sam u svoj kofer.

Činilo mi se da sam se udvojio i da vidim sam sebe kako dugo sedim nepomičan sa koferom na kolenima, pitajući se neprestano da li je to zaista mogla biti Jelena, a zatim čvrsto i nervozno pritišćem njegove dve brave, koje pri zatvaranju kažu metalnim glasom, jedna: da!, a druga: ne!

Prolazimo kroz vlažnu tamu i pust, neosvetljen predeo. Jelena se neće više javiti. Mrak, vlaga. To nije njen element. Preda mnom je noć bez sna, nedogledna, jarosna, ubilačka pustinja. Čini mi se da je živo biće neće preživeti ni videti joj kraja. A meni valja živeti, i čekati. Živeti sa nadom, u čekanju. Pa i bez nade.

DO DANA DANAŠNJEG

Odavno sam primetio da se Jelena javlja sve. rede, sve nejasnije, ali dugo mi je trebalo da priznam sebi tu činjenicu. Da to ne bih morao učiniti, ja sam se zadovoljavao sa malo, sa sve manje, nadajući se uvek višem.

Tako sam celo jedno leto živeo od jednog jedinog nerazumljivog i munjevitog viđenja. Vozeći se u sumrak ozelenelom ulicom, jednom od najlepših beogradskih ulica, nejasno sam sagledao Jelenin lik u belini. Bila mi je okrenuta leđima. Naslućivalo se da je u jednom od onih položaja koji su neobični i u kojima se čovek ne zadržava dugo. Po njenom stavu i držanju činilo mi se da nekom tamo hoće da dovikne još nešto ili da glasno pozdravi nekog u daljini, ali joj ni tada glasa nisam čuo, kao nikad pre ni posle. Ma šta da je bilo, izgledala mi je veličanstvena tako raskriljena u prostoru, sa telom koje se pokorava nekoj meni nepoznatoj potrebi, i koje je celo predano usrdnom naporu da nekom ko odlazi, a koga, zagledan u nju, ne vidim, dade još nešto od sebe, da od njega zadrži nešto, ma i najmanje, koliko noć i daljina dopuštaju.

Sve sam to video u jednom magnovenju, kako može da se vidi kroz sumrak i senku olistalog drveća, iz kola koja jure širokom i slobodnom ulicom. Nisam ni pomislio da kočim ili da zaustavim. Naprotiv, istrgnuo sam, onako u prolazu, ceo vidokrug tog sutonskog trenutka: olistala kruna velikog drveta, pločnik, ugašeno lice bele kuće, a preko svega toga razgranat topao, letnji lik žene koja se nesvesno i nepoštedno predaje nečem u daljini i tami - i odjurio sa njim, pritišćući gas, kao otmičar.

Posle, mesecima sam je nosio u sebi tako. Sve je bilo stalno tu: bogat majski sumrak, koji dugo traje a u kom je sve puno života, i varoš u zelenilu, i devojka u beloj haljini, raširenih ruku, nagnuta prema nevidljivom sabesedniku - priviđenje, ali i stvarna žena sa slatkom krvi, dragim imenom, i navikama koje odgovaraju mojima. Sve je tu, preda mnom, i sve se može jesti i piti kao vino i voće. A u isto vreme tu su i moja glad i moja žeđ, ogromne do bezumlja, bez i najmanje nade da će ih ikad išta moći utažiti i ugasiti.

Tako sam putovao svetom, najsrećniji čovek sa najlepšom ženom kakva se mogla samo sagledati u predvečerje dugog dana mog samotničkog leta, punog odricanja.

Tek jesen je pokazala kako su plitkog korena i kratkog veka bile moje obmane. I ne samo jesen. Jelene je nestalo iz svih mojih godišnjih doba.

Ni putovanja, izgleda, više ne pomažu. Ono od čega bih hteo da pobegnem ide sa mnom, pre mene stiže u mesto koje je cilj mog puta, i dočekuje me na stanici, vodi u hotel i prati po gradu. A ono što bih, sa potajnom i nepriznavanom nadom u sebi, želeo da vidim - ne javlja se više ni u snu. Jelene nema. Putovanja gube za mene draž i smisao.

Poslednje moje viđenje sa njom (čudno i nezaboravno) bilo je, istina, na jednom putovanju.

Skromnim parobrodom, u kratkim etapama, obišao sam nekoliko mediteranskih gradova. Bilo je tako lepo da se nikako nisam mogao oteti pomisli da se ja to praštam sa svim što se zove lepota i bogatstvo sveta. Ta me je misao stalno pratila, kao mukla muzika ispod svih glasova života oko mene, kao nevidljiva ali uvek prisutna senka u punoj svetlosti sunčanog podneva. Zbogom, svetlosti!

U Carigradu je trebalo da se nađem sa jednim zemljakom. Urekli smo sastanak u velikoj krznarskoj radnji njegovog prijatelja Jermenina. Kad sam stigao, mog zemljaka nije još bilo. Sopstvenik radnje, mrkožut i nagrizen bolešću, ali žilav čovek i savršen trgovac, bio je zauzet. Ponudili su mi da sednem i pričekam. Tako sam imao prilike da posmatram iz blizine kako pokazuje krzna nekoj ugojenoj Grkinji, istočnjačkoj lepotici, koju prati omalen i mnogo stariji muž. Siv, nečujan i gotovo nevidljiv mladić donosio je gomile skupocenih koža iz kojih je bio studen dah sumračne magaze. Gazda je lično uzimao jedno po jedno krzno, rastresao ga i širio pred našim očima, i onda ga vešto bacao na pod, prostirući ga tačno pred noge visokoj krupnoj Grkinji, koja je stajala u stavu ukrotiteljke zverova. Pri tom je čeličnim glasom izgovarao ime životinje na turskom, grčkom ili francuskom jeziku, odsečno i poslovno. „Vizon“, „vizon safir“, „vizon sago“, „indijsko jagnje“, „astrahan“, „pantera“, „hermelin“, „samurovina“. A uz svako od tih imena dodavao je jednu jedinu reč: „fino!“, „otmeno!“, „moderno!“, „retko!“ - Komad za komadom padao je na gomilu; tvrde, ubedljive reči padale su zajedno sa krznima i sve više rasle tonom i značenjem, a on ih je izgovarao u pobožnom zanosu, kao da govori: „Nebesko sunce!“, „Bog Savaot!“, „Bogorodica prečista!“ (U tamnom uglu radnje nazirala se zaista mala ikona Bogorodičina!) Siguran u sebe, svoju robu i svoju računicu, trgovac je hvatao i moj pogled, ali ja nisam mogao da odvojim oči od tih životinjskih koža.

Jedno za drugim prostirala su se preda mnom neobična krzna i sa njima šume, farme, stepe, i nepoznati predeli iz kojih dolaze. Otvarao se svet. Moje divljenje bilo je veliko i vodilo me daleko. Neko iščekivanje stalno je raslo u meni. U jednom trenutku - nisam ni razabrao ime krzna

koje je trgovac izgovorio

- preda mnom se prosu devičanski, obasjan predeo i u njemu, velik i izdužen, Jelenin lik u hodu. Nije bila naga, ali odevena, kao zanihanom mrežom, samo predelom kroz koji se kretala: talasima, treptavom svetlošću sunca i vode, mladim lišćem. U tom trenutku ugledao sam je, kao nikad, u svojoj njenoj veličini i lepoti.

Ne znam koliko sam je posmatrao, izgubljen i van sebe. Kad sam se prenuo, trgovac je još nabrajao: „vidra“, „sil“, „kanadska kuna“, i sve novim krznima zatrpavao moj predeo sa Jelenom.

Od tog dana više se nije javila, nikad.

Prošlo je možda zauvek vreme kad sam je viđao na svetlosti dana, prosto, očima kojima sam gledao sve ostale pojave vidljivog sveta. To viđenje trajalo je uvek kratko (padanje zvezde preko letnjeg neba!), ali sada ne traje ni toliko, a bolje bi bilo da se ovako ne javlja uopšte.

U najgorim časovima noći - a noć je bila uvek zlo vreme moga života - biva ponekad da se javi nešto kao slutnja njenog prisustva.

Ne postoje četiri strane sveta, nego samo jedna, a ta nema imena. Ne zna se i ne pita se više šta je dole a šta gore, šta iza a šta ispred. Živ sam, ali u svetu poremećenih odnosa i dimenzija, bez mere i videla. I Jelena je prisutna, ali samo utoliko što znam da negde pruža ruku kojom hoće nešto da mi doda. I ja živo želim da podignem desnicu i primim sitan, nevidljiv predmet koji mi nudi. Tako ostajemo dugo u tom bolnom položaju jednog započetog i jednog nerođenog pokreta, a ne znamo gde smo ni na čemu smo, ko smo ni kako se stvarno zovemo. Ono što je živo i jasno u mojoj svesti, to je naša želja koja je jedna. Po toj želji i znam da postojimo, ona je jedino što nas vezuje i sve što znamo jedno o drugom.

U tom se položaju ne može izdržati dugo; iz njega vode dva puta: ili u potpunu nesvest ili u buđenje. Ovog puta se budim. Budim se u svet svoga sadašnjeg života, znači: u svet bez Jelene. Živim sa ljudima, krećem se među predmetima, ali nju ne može ništa više da dozove.

###RAZMAK###Između nas je uvek bilo tako: kad je nema, onda je nema kao da se zaista nikad, nikad više neće pojaviti, a kad je tu, onda je prisutna tako kao da je to najprirodnija stvar na svetu i kao da će doveka i bez promene ostati tu. Ali sad mi se čini da je to bila obmana, samoobmana obmanutog čoveka. U stvari, ona i ne zna za mene, a ja znam samo za nju. Tako je, i tako je - istinu vala priznati - vazda i bilo. Moglo bi se reći da sam uvek živeo od sećanja na jedno priviđenje, a sada živim od uspomena na ta svoja sećanja.

Pa ipak - i to treba priznati! - sve mislim da bi se mogla javiti još jednom, da bi se morala javiti. A uvek mi se čini da sam najbliži tome u

toploj atmosferi koju stvara množina ljudi u pokretu.

U holu velikog hotela u R. Igranka od pet do osam. Gledao sam kako ispred mene promiču, kao da neko sporo a neprekidno meša karte, desetine, stotine lica lepih žena koje nisu Jelena. Svako od tih lica izgledalo je za trenutak kao da je njeno, a zatim je beznadno i nepovratno postajalo tuđe. I svaku od tih žena ja sam za trenutak gledao kao nju, a onda je odmah tonula i odlazila sa talasom telesa, kao mrtva, više nego mrtva, jer nije Jelena niti je to ikad mogla biti.

Sve češće sam tražio i posećivao takva mesta gde se skupljaju zatalasane gomile sveta, u praznične dane, o svečanostima, na sportskim stadionima. Tu provodim sate, obuzet svojom slutnjom, posmatrajući sa većom pažnjom nepregledno more ljudskih lica nego ono zbog čega su se svi tu sakupili. Moje uzbuđenje poraste naročito pri dolasku i odlasku. Jednom mi se desilo da sam je, nošen masom koja je sporo napuštala stadion, zaista ugledao, ako se to može nazvati viđenjem i ako sve nije samo besmislena i mučna igra bez kraja.

Najpre sa malo kolebanja, a zatim pouzdano, spazio sam njenu glavu. Vidim joj izraz lica, tajanstveno osmehnut. Očigledno ima nešto da mi kaže, ali ne može da mi priđe od ljudske gužve koja nas okružuje i deli. S naporom se probijam kroz taj narod. Sve sam bliže Jeleni. Izraz njenog lica biva sve rečitiji. Već pomišljam kako ću se naći pored nje i kako će mi bar sada reći sve što očekujem i što je odavno trebalo da mi kaže. Udvostručenom snagom joj se primičem. Najposle, najposle se nalazimo gotovo jedno pored drugog. Hoću da je pitam, očekujem da mi kaže nešto, ali se od uzavrele graje ništa ne razabire. Ljudska masa nas, kao zanihana ljuljaška, čas primakne čas razdvoji. U trenutku kad smo bliže jedno drugom, naginjem se i zakrećem glavu, a ona mi igrom usana kazuje nešto. To je živ i vreo šapat. Po njemu, kao i po izrazu njenog lica, izgleda mi da je zaista i lepo i važno to što hoće da mi saopšti, na mahove kao da uhvatim i pojedinu reč (ne zvuk, nego smisao!), ali sve zajedno - ne razumem. Grozničavo se naprežem da shvatim, i sasvim sam blizu, čini mi se, ali u tom trenutku njen šapat pada i razbija se kao tanak mlaz vode na kamenu, nečujno, i bez smisla.

Za to vreme, uskomešana gomila nas je opet rastavila. Trudim se da ne izgubim Jelenino lice; još ga nazirem; čas tone čas se pomalja na treperavoj pučini ljudskih lica. Ona mi neprestano, i uzaludno, poručuje pogledom ono što nije stigla da mi kaže. Svi moji naponi da se oduprem težini mase samo me još više udaljuju od njenog lica, koje se već gubi među hiljadama drugih.

Klonuo, puštam da me nepregledna povorka ljudskih telesa nosi kud

hoće. Sve je potpuno kao u snu.

I ovo moram da kažem.

Bilo je zatim jedno vreme ... Sam ne znam da li da o tom govorim, da li je to uopšte moguće rečima kazati! Da, bilo je jedno vreme kad sam očekivao njeno pismo. To izgleda neverovatno i potpuno besmisleno. I jeste. Pa ipak je bilo tako. Kao u snu.

Od bezbrojnih vidova pod kojima se javljala, varala moja čula, mutila moju misao i - iščezavala, samo je taj još nedostajao! Ali ni on nije mogao izostati i, zaista, nije izostao. Kad se javila u meni ta iluzija, i kako se ustalila? To ne znam. Kad sam postavio sebi prvi put to pitanje, ja sam video samo toliko da već odavno očekujem njeno pismo, da očekujem samo to, u svakom trenutku dana i noći, na javi i u snu. A u isto vreme sam u svakom od tih trenutaka *znao* da neće doći, da ne može doći.

Kome se nije dešavalo, i kome se ne dešava da, na povratku, stupajući u polumračno predsoblje svoga stana, baci nemiran pogled put stolića na kojim pismonoša ostavlja poštu? Jer, mnogi od nas je mnogo puta mislio o nepoznatom ili zaboravljenom prijatelju u daljini i njegovom neočekivanom pismu sa dobrim, srdačnim porukama koje bi mogle uneti više smisla i svetlosti u naš život. To je jedna od onih neodređenih ljudskih želja-nada koje mnogog od nas prate godinama i koje se ne ostvaruju nikad, samo čine život podnošljivijim. Ali u ovom slučaju ja sam mislio o tom kao o stvarnom pismu određene ličnosti, sa određenom sadržinom.

Misao o Jeleninom pismu nailazila je povremeno, u nepravilnim razmacima i nejednakom snagom. Bivalo je da se za nekoliko meseci izgubi ili bar pritaji u meni, kao bolest za koju čovek ne zna i ne sluti. A bivalo je čitavih nedelja kad me nije napuštala ni danju ni noću. Naročito preko leta. (Jer, leto je godišnje doba kad je čovek najviše podložan proizvoljnoj igri zkihaca i kad se pogrešna misao najlakše useli u nas i neobičnom snagom ustali na jednom određenom predmetu.) Nije mi jedno leto zamračilo to očekivanje Jeleninog pisma! U planini, kao i na moru.

Pismo! Kad čujem u prolazu ili kad negde pročitam tu reč, ja mogu da mislim samo na nju i njeno pismo. I to pismo koje ne stiže, uništava sva ona koja primam, a koja mi živi ljudi stvarno pišu, unapred im razara smisao i oduzima svaku vrednost.

Vraćam se uveče, umoran a miran i vedar, sa planine. Prolazeći holom čujem da neko izgovara moje ime. Trčim do portira, uzbuđen tražim pismo. „Ne“, kaže čovek, „ne, to je bila zabuna, nema pisma za vas.“ I gleda me čudno.

Padam od umora, ali ne mogu da spavam. Ne verujem u zabunu. Mora da je bilo neko pismo, a moglo je biti samo od nje. A kad, najposle, svedem oči i zaspim, ja ne spavam pravim snom i ne snivam kao drugi ljudi. Borim se s njenim pismom. Čujem kako šušti hartija, osećam ga pod prstima, naprežem oči i vidim, čini mi se, i slova, ali reči jedne ne mogu da razumem. Onda se pitam da li bi ona uopšte mogla da piše ovim našim ljudskim pismom. Otvaram oči, opet budan, i u tami vidim prugastu svetlost koja prodire kroz razmaknuta rebra na roletni moga prozora. I to izgleda kao pismo sa gustim, pravilnim redovima. Pismo, ali nečitljivo.

Tako sam se ne jednom budio usred noći, sa gorčinom u ustima, sa nemirom u utrobi, kivan na sebe, na tu prokletu ženu čije pismo uzalud očekujem, i na ceo svet. Odlazio sam ka prozoru kao čovek koji traži svetlosti i vazduha, i udarao žestoko dlanom o prozorsku dasku, gnevan i rešen da jednom raščistim to pletivo od obmana u koje me zapliću moje rođene misli.

„Ne, neće se nikad javiti!“ - govorio sam sad u sebi. „Pa ona i nema ruku, ne zna šta je pero ni hartija, ni ljudska misao ni ljudska reč; ona i ne sluti da postojim, ni ja ni moj svet iščekivanja. Ni nje same nema. Izgubio sam se tražeći je.“ - Tako sam govorio, ali sam u isti mah uviđao da time ništa nije razjašnjeno ni utvrđeno. Osećao sam samo bol u podlanici. I moja se misao po stoti put okretala i jurila u suprotnom pravcu.

„Nikad neće pisati? Ne postoji? A šta je to što me je probudilo, diglo i dovelo do ovog prozora? I šta mi, najposle, znamo šta sve postoji a šta ne? Dobro, neće i ne može pisati. Nikad. Ali kad bi sutra osvanulo njeno pismo, sa porukama ...“

I krug je počinjao opet da se vrti, bez prestanka, bez milosti, i bez izlaza i rešenja.

Ono što nisam mogao da odgonetnem u snu, ja sam često pokušavao da pročitam na javi, budan. U šetnji, ili čak usred razgovora sa ljudima, odjednom iskrсне preda mnom bela hartija puna crnih slova. I ja čitam Jelenino pismo koje nisam nikad primio. Pri čitanju mi, kao nejasan šum iz daljine, smeta govor ovih oko mene, ali ja čitam uporno dalje.

U pismu Jelena mi javlja svaki put nešto radosno. Predlaže mi da se negde sretnemo ili me poziva da svratim na dan-dva u malo mesto na moru, gde ona letuje. Veze su dobre i vozom i brodom. Na primer, može se krenuti brodom iz ...

Tu se prekida moje čitanje. Neko je pored mene izgovorio jednu reč povišenim glasom. Prenuo sam se. Pitanje je bilo upućeno meni. Trebalo je odgovoriti. Pisma je nestalo. Moj odgovor je bio zbunjen.

To se ponavljalo mnogo puta. I čitanje se prekidalo uvek kad bi došlo do nekog određenog podatka, imena mesta ili datuma. A ja bih nastavljao razgovor sa ljudima oko sebe, misleći jednako na iščezlo pismo, ali trudeći se da ne budem neučtiv i suviše rasejan sabesednik.

Pa onda je nailazilo vreme kad bih sve to srećno zaboravljao. Mučenje sa Jeleninim pismom prestajalo je odjednom, kao čudom. Gubilo se negde u predelima maštanja i zaborava, gde mu je i mesto. Mesecima sam tada živeo mirno i vedro, radeći svoj posao celom svojom voljom i punom snagom. A zatim bi se opet, jedne večeri, sam ne znam kako ni zbog čega, javila u meni stara misao.

Doći će i taj dan. Izgovoriće nevidljiv pismonoša sa stepeništa moje ime, koje će se i meni samom toga trenu objaviti, kao da nisam dotad ni znao ko sam i kako se zovem. Ipak, pismo! To će biti svečana i svetla izvesnost praznika. Tačna vest o Jeleninom dolasku ili određen poziv da ja dođem tu i tu, tada i tada. (U stvari, isto što i njeno prisustvo!) I ja ću se odazvati lako i prirodno, kao da tome trenutku nisu prethodile godine sumnji, obmana i čekanja. I radost će biti savršena i potpuna. Taj trenutak pune izvesnosti, a bez stvarnog osnova, poneo bi me naglo. I kovitlac oko Jelene počinjao je iznova. U meni su se opet smenjivale kratke snivane radosti i duga stvarna mučenja. Misli o njenoj odsutnosti ili njenom prisustvu sustizale su se, potiskivale jedna drugu, i nosile me kao talasi.

###RAZMAK###Sad je proleće. Opet proleće! Preda mnom je sto i osamdeset sunčanih dana. Čini mi se da su mi pregršti pune nekih čudesnih zlatnika, svaki kao sunce. Svi su putevi otvoreni. Dah je slobodan.

Dok sam tako stajao neodlučan od sreće, osetio sam da se iza mene odjednom stvorila Jelena. Nisam smeo da se okrenem. Ostala je tu trenutak-dva nepomična (uporedo sa njom zastao je i moj dah), a onda mi je položila ruku na rame. Ne bih mogao kazati kako ni po čemu sam to osetio. To je bila više misao na žensku ruku. Kao senka je počivala na mom ramenu, ali senka koja ima svoju nemerljivo malu pa ipak stvarnu težinu i isto takvu mekoću i tvrdinu. A ja sam stajao zanesen i svečano krut.

Ne znam kad je, kao senka leptira, odletela ta ruka sa mene, jer kad sam opet mogao nešto da shvatim i znam, nje više nije bilo.

Ali, proleće je. Opet proleće. Bogat sam, miran, i mogu da čekam. Da, ničeg nije bilo i ničeg nema, jasnog i sigurnog, ali ništa nije ni izgubljeno ili isključeno, nepovratno i potpuno. Znam da u svetu ima mnogo napola otvorenih prozora u koje kuca prolećni vetrić, sunčevih odblesaka na metalu i u vodi, praznih sedišta u kupeima, ustalasanih povorki i

obasjanih lica u prolazu. Slutim i hiljade drugih nepoznatih mogućnosti i prilika. Znam da se svuda i svagda može javiti Jelena, žena koje nema. Samo da ne prestanem da je iščekujem!

REČNIK

turcizama, provincijalizama i nekih manje poznatih izraza

Sve turske reči navedene su u onom redovno nepravilnom obliku i u onom često izmenjenom značenju u kom se upotrebljavaju u narodnom govoru u Bosni i Hercegovini. Nazivi *Turci* i *turski* upotrebljeni su često u toku pričanja i za bosanski muslimanski svet, naravno ne u rasnom i etničkom smislu, nego kao pogrešni ali tada uobičajeni nazivi.

A

alakati - spominjati Boga u borbi, bodriti

Alah selamet! - Bog ti pomogao!

alvat - prostrana soba u prizemlju

asker - vojnik

asura - prostirka od rogoza

B

Bajram - veliki muslimanski praznik

balega - životinjski izmet

balija - pogrdan naziv za muslimane

badža - otvor na krovu za dim sa ognjišta

bez - platno

beli - zaista, svakako

belćim - valjda, verovatno

bensilah - kožni pojas

bir - davanje parohu, uaturi

bostan - zajednički naziv za dinje i lubenice, kao i za baštu zasejanu njima

botana - vrsta platna

brevijar - molitvenik kod katoličkih sveštenika

burazer - brat; prijatelj

Ć

ćasa - posuda, sud

ćepenak - drveni kapak kojim se zatvara dućan, i na kome se sedi kad je dućan zatvoren

ćirpo - golać

ćulah - mala kapa od sukna

Č

čakmak - kresivo

čauš - turski muzikant; pomoćnik ćehaje; učesnik u svatovima

čivtijani - ženske gaće, vrsta dimija

čkal - korov

čoček - vrsta turskih igračica, plesačica

Dž

džamija - muslimanska bogomolja

džamdžija - staklar

dželebdžija - trgovac volovima

džemadan - vrsta muškog prsnika od čohe

džehenem-taš - lapis, srebrni nitrat

džizlija - bludnica, prostitutka

D

degenek - batinanje (udariti batine)

derviš - muslimanski kaluđer, isposnik

def - muzički instrument

divanana - prostor ispred soba na gornjem spratu, često u staklu

divit - mastionica

dimije - muslimanska ženska odeća, nose se umesto suknje

din - vera

dova - molitva

doksat - trem

dosluk - prijateljstvo

dost - prijatelj

dunderin - drvodelja, tesar i zidar ujedno

Đ

đeriz - odvodni kanal nuž- nika, banje, i el.

E

ekmeščija - pekar *ekmeščinica* - pekara
esnaf - zanat; zanatlijsko udruženje
eškuna - uzdravlje!

F

falake - drvena sprava kojom se stežu noge onome koga šibaju po tabanima

fildžan - šoljica za crnu kafu, bez drške
frajkor - austrijska vojna formacija
frž - čvor u drvetu
fukara - siromah, prostak
fučija - drveni sud za vodu

H

hairlija - srećan čovek, srećković
hairsuz - nesrećnik, propalica
halakati - vikati, drati se; galamiti
halaliti - oprostiti; pokloniti
hamal - nosač
haramija - razbojnik
hezela - propalice, nitkovi
hintov - kočije, fijaker
hodža - muslimanski sveštenik

I

igda - vrsta biljke
izmećarida - služavka
ihram - beli ogrtač muslimanskih hadžija

J

jalija - rečna obala
jancik - kožna torba
jeger - vrsta flanela
jendek - opkop, rov; dubok i širok jarak
ječerma - jelek, kratak gornji haljetak

K

kadaifslatkiš - od testa

kadiluk - okrug

kajim - turski papirni novac

kajmakam - upravnik varoši, sreski načelnik; vezirov zamenik

kalem - pisaljka od trske

kapidžik - vratašca; sporedna mala vrata na ulicu ili susednu baštu

kasaba - varošica

kaur - čovek druge vere, nemusliman

kenjčiluk - nestašluk, obešenjaštvo

kujundžija - zlatar

L

legen - lavor, umivaonik

litija - verska povorka kod pravoslavaca

M

magaza - dućan sazidan od kamena; skladište

maksum - dete; nekako dete

mangala - naročit sud u kome se drži žeravica, a služi za zagrevanje sobe ili kuvanje kave

mandal - prevornica, šipka kojom se zatvaraju vrata ili ćepenci

mastika - vrsta rakije

mahala - gradska četvrt; ulica

madžarija - zlatan turski novac

meraklija - čovek koji voli uživanja, koji zna da se provodi

mestve - laka obuća od kože

medžlis - odbor, savet

minder - slamnjača ili vunom napunjeno šiljite; stavlja se na minderluk

minderluk - sedište, sofa

miralaj - pukovnik

misa - bogosluženie kod rimokatolika

Misir - Egipat

muktar - opštinski kmet, starešina gradske četvrti (mahale)

mula - gospodin sudija

murtat - izdajica

mutav - nem

mutvak - kuhšinja

mutevelija - upravnik zaduž- binskog imanja (vakufa)

N

nanule - drvena obuća

nargila - pribor za pušenje posebne vrete duvana

neoblanjan - nerendisano drvo

nizam - redovna turska vojska

nurija - parohija

O

oka - stara mera za težinu (1,283 kg)

orvati - besneti

P

parmak - daska od ograde

pendžer - prozor

pervaz - ograda; okvir, optok, rub

perde - pregrada, zaklon

peškeš - dar, poklon

prakaratur - lice koje pomaže svešteniku u crkvi, kod katolika

prange - lanci; okovi na nogama

porta - crkveno dvorište

R

rabin - svešteno lice kod Jvre- Ja

Ramazan - mesec posta kod muslimana

ripida - crkvena utvar koja se nosi na litijama

rospija - rđava žena

S

saroš - pijanica

sahan - tanjir ili zdela od bakra

sač - poklopac od železa ili zemlje, pod kojim se na ognjištu peče hleb ili pita

seval - milosrđe, dobro delo

sevdah - ljubav, ljubavni zanos
seiz - sluga, momak, konjušar
sepet - velika košara
serdžada - mali čilim
sikter - marš! gubi se!
sini ja - niska okrugla trpeza
soldat - vojnik
somun - okrugao mek hleb
somundžija - čovek koj i pravi ili prodaje somune
softinski - đaćki
soha - drvena motka
srča - staklo

Š

šargija - vrsta tambure
šerbe - voda zaslađena šećerom i voćnim sokovima
šešana - vrsta puške
šiljte - dušević na kom se sedi
škorav - grub, hrapav
šućur - hvala, zahvala

T

tabija - kamena utvrda sa topovima, bastijon
tepsija - plitka bakrena posuda za pečenje pite
terkija - stvari koje se kaiševima privežu na stražnjoj strani sedla
teferič - izlet, zabava u prirodi
tefter - poslovna knjiga, sveska
tumbećija - vrsta duvana koji se puši na nargilu
turbe - nadgrobna kapelica, mauzolej
tuhafčudan, neobičan

U

ulema - muslimansko učeno sveštenstvo

V

vakat - vreme
valahi - bogami!

valija - guverner pokrajine u Turskoj, carski namesnik
vilajet - pokrajina, oblast; rodni kraj, zavičaj
vlahinja - podrugljiv naziv za hrišćanku

Z

zaptija - stražar, policajac
zembil - torba pletena od slame
žurna - svirala

¹ Ti koji postojiš od vijeka (to je jedan od mnogih epitetona božjih, koji služi i kao bojni poklič).

²Jedan je Bog!

³Jedan je, jedini!

Table of Contents

ANIKINA VREMENA	3
I	12
II	27
III	39
MARA MILOSNICA	50
II	59
III	69
IV	75
V	91
LJUBAV U KASABI	96
ĆORKAN I ŠVABICA	105
ŽENA NA KAMENU	115
IGRA	128
ŽENA OD SLONOVE KOSTI	131
BAJRON U SINTRI	135
JELENA, ŽENA KOJE NEMA	138
OD SAMOG POČETKA	139
NA PUTOVANJU	144
DO DANA DANAŠNJEG	149
REČNIK	157